

HRVAŠKA BOJNA 1991/92

bolec

**SLOVENSKO
PERSPEKTIVOVSTVO
KOT KULTURNO DEJANJE
IN INTELEKTUALNO GIBANJE**

Urednik: JOŽE DEŽMAN

535-537 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO 1994

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

Marija Stanonik

IZ KAOSA KOZMOS

Kontekstualnost in žanrski sistem
slovenskega odporniškega pesništva 1941-1945

“Disertacija magistre Marije Stanonik prispeva tako faktografsko kot metodično k boljšemu poznavanju in razumevanju problemov, ki so obdelani v njej. Brez dvoma je prispevek, in to ne samo slovenski filologiji, temveč znanosti o književnosti sploh; in ker predmet in način njenega raziskovanja segata čez zamišljene meje filologije v folkloristiko, kulturno antropologijo in etnologijo, disertacija pomeni dragocen prispevek tudi za te veje znanosti.”

(Iz ocene doktorske disertacije Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941-1945 mag. Marije Stanonik.)

borec

---

*POEZIJA IN PROZA***Branimir Bošnjak, Franci Zagoričnik**

HRVAŠKA BOJNA 1991/92 ● 861

---

*SLOVENSKO PERSPEKTIVOVSTVO KOT KULTURNO DEJANJE IN INTELEKTUALNO GIBANJE***Lev Kreft**

PERSPEKTIVE IN POLOŽAJ INTELIGENCE V SOCIALIZMU. PRVI DEL. ● 917

Božo Repe

VPLIV "DJILASOVŠČINE" NA REVIJO 57 IN PERSPEKTIVE ● 928

Taras Kermauner

PERSPEKTIVOVSKI SVET V PERSPEKTIVOVSKI DRAMATIKI. PRVI DEL. ● 941

Denis Poniž

DRAMATIKA IN DRAMSKA PUBLICISTIKA V REVIJI PERSPEKTIVE. PRVI DEL. ● 1044

Aleš Gabrič

OD MLADINSKE REVIJE DO PERSPEKTIV ● 1069

---

*DRAMA***France Filipič**

NOREC ● 1087

vezno besedilo ● 1140*NOVELA***France Filipič**

ZGODBA O UPANJU ● 1142

---

*SLOVENCİ IN SVET***Stane Krašovec**

OD MALOMEŠČANSKEGA NACIONALIZMA DO SOCIALISTIČNEGA INTERNACIONALIZMA ● 1171

---

*FEMINIZEM***Nataša Budna**

FEMINISTIČNO DELO SPLOŠNEGA ŽENSKEGA DRUŠTVA ● 1232

---

*DOKUMENTI***Božo Robida**

TA DOKUMENT JE DNEVNI RAPORT O ZAPORNIKIH V POLICIJSKIH ZAPORIH IN V BELGIJSKI VOJAŠNICI (V "FAROVŽU") V LJUBLJANI Z DNE 18. NOVEMBRA 1943 ● 1258

---

*PISMA***Alenka Gerlovič**

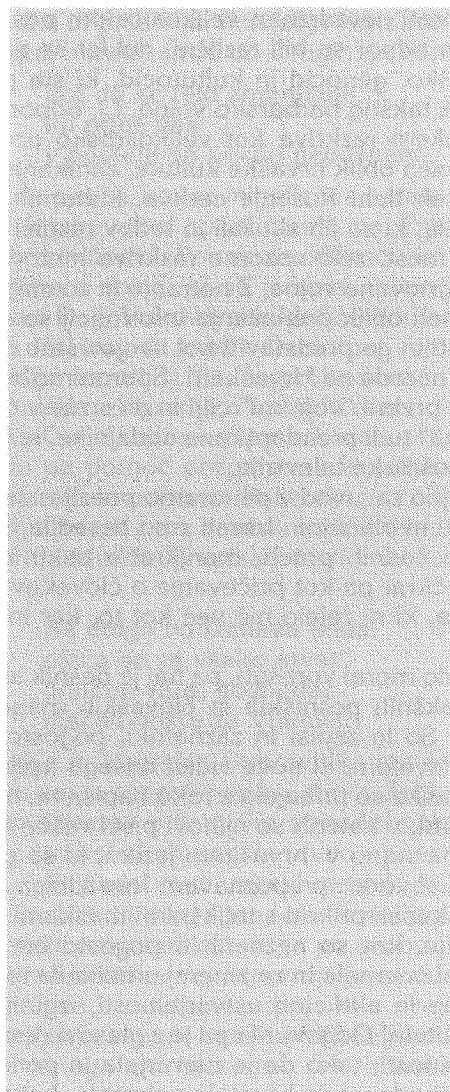
EPILOG NEKE SMRTI ● 1266

B O R E C

Branimir Bošnjak in Franci Zagoričnik
HRVAŠKA BOJNA 1991/92

Pesmi Luke Paljeta prevedel *Tone Pretnar*, druge *Franci Zagoričnik*.

HRVAŠKA POEZIJA V VOJNI 1991/92

I

Vojna 1991, ki so jo tako brutalno začeli zoper Hrvaško, vsebuje številne komponente, ki imajo skupen cilj: razorožiti, razrušiti, uničiti samostojnost države in naroda, do katere je prišlo po legalnih in legitimnih poteh pravnega, državotvornega boja proti nevzdržnim velikosrbskim posegom. Tudi razlogi za odločen in nedvoumen odpor so bili različni, dokler se ni razkril poglobljen namen agresije na Hrvaško: genocid in kulturocid, ki sta povzročila tudi enoten odpor, edino mogoč za takšno barbarsko vojno, t.j. odpor vsega ljudstva.

Vojna se potemtakem razkriva kot velikosrbsko ozemeljsko osvajanje in neposredno uničenje vseh oblik hrvaške kulture, zanikanje obstoja naroda, ki že tisočletje prebiva na teh tleh. Rušenje cerkva, kulturnih spomenikov, šol, urbanih celot, celih naselij, ki so jih skušali in tudi v resnici izbrisali z zemljevidov živih hrvaških vasi in mest, zelo nazorno razkriva metode in tudi cilje Hrvaški vsiljene in že dolgo načrtovane vojne. Z notranjo in zunanjo diplomatsko izolacijo in z uničevanjem vseh oblik prenašanja informacij so skušali ta nevsakdanji zločin opravičiti, prikriti in ga predstaviti kot svojevrstno ogroženost ali celo kot maščevanje srbskega naroda na Hrvaškem. Spomnimo se, da so bili oddajniki hrvaške televizije med prvimi "vojnimi" cilji in da so že v času priprave na vojno zoper Hrvaško "zasedali" tudi preadaptirane oddajnike, ki bi prenašali samo program beograjske velikosrbske televizije.

Napisano ni običajno za uvod v panoramo poezije, vendar, kot bomo videli, tudi ta predstavitev niti ni običajna. Izbrali smo besedila, ki so nastala in se pojavljala, odposlana po čudnih poteh, manjkrat v tisku in večkrat v rokopisu, včasih kot krik, največkrat pa kot pričevanje o človekovi tragediji in prav tako tudi o tragediji ljudstva, ki ni želelo nič več kot to, kar imajo tudi drugi - svojo svobodo.

Najprej bi se vsakdo moral vprašati, pa naj je pesnik ali navaden trpin, kot bi dejal Tin Ujević, iz kakšnih pesniških in človeških magem so te pesmi izšle, komu so namenjene? So le zapisi in zaznamki, pogosto retorične polemike z "molčečo Evropo" in "svetom, ki noče videti našega trpljenja in boja za svobodo"? Z vseh strani Hrvaške so prihajala z roko napisana, na hitro pretipkana, fotokopirana **pisma-pesmi**, v katerih so njihovi pisci večje ali začetniško, zrelo ali obnorelo odgovarjali na vojno v hrvaškem jeziku, ki so ga prav tako hoteli zatreti! V tej pesniški povorki prepoznavam nezadržan odpor proti zločinu, kljubovanje, ki so ga skušali prikriti s tolikšnimi maskami, da je lahko razorožilo tudi veliko trše značaje, kot so neznani in pogosto brezimni pesniki po vsej Hrvaški. Hrvaška naj bi onemela in za zmeraj umolknila tako strašno ogrožena v sami biti svoje stoletne in aktualne ustvarjalnosti, izginila naj bi kot kulturna, narodna in državna entiteta! Odgovorila pa je z glasovi ravno te ponižane in navidez zadušene ustvarjalnosti, tako da je ustvarjala in ponovno oblikovala samo sebe in svojo lastno prihodnost, in hkrati je pokazala, kako latinski rek, da muze molčijo, ko orožje govori, na Hrvaškem ne more veljati.

II

Za uvod v panoramo hrvaške vojne poezije bi lahko veljale pesmi danes že mrtvega pesnika Željka Sabola. Že v naslovu **V tem strašnem času** je slutiti prihajajoče strahote. Sabol je prekinil svoje življenje tik pred začetkom vojnih strahot. Njegov utrujeni obraz je zrl na nas iz množice na protestnem shodu pred nekdanjim Domom JLA v Zagrebu, poslušal je svoje kolege in pesniške prijatelje, Vlada Gotovca, ki je imel svoj znani navdahnjeni govor o brezdomstvu in parazitstvu zločinske armade. In že so bili napisani Sabolovi verzi o deželi, kjer se **“le nov pokol pripravlja / in zato čaka / da nas bo več”**. Že nam je sporočil, da **“ne šteje dneve od začetka / pač pa tiste, ki so preostali do konca...”** Potem pa smo na televiziji že ohromljeni, že v vojni, pod alarmi, ob pomoči resigniranih in kljubovalnih snemalcev, najbližjih prijateljev, Arsena, Gabi, dr. Anteja Stamića in Tome Lalina, ob Drachovi interpretaciji prav teh verzov naredili od-dajo v spomin na pesnika in prijatelja. Poznal je vse strahove in prevzetosti in iz-bral smrt, da bi se izognil okrutni smrti od Drugih, in nam sporočil:

kot da se telo zmanjšuje...
ko pride čas
v postelji bo nekdo nepoznan...

Pozneje so bile tu že pesmi, kot so Mihalićeva **Letala ubijalci**, klic ranjenega Karlovca, Slavičkovu kljubovalno opominjanje na Erdődijevo, da “kraljestvo kraljestvu ne predpisuje zakonov”, Petrakova villonovska, napisana po pokolu v Borovem selu, Horvatićeva vojna, ki se je spet sprevrgla v črno resničnost, Mrkonjićeva pot v krvavi Dalj, **Vukovarske kleti...** Adrijane Škunce. Ivan Tolj je dokončal svojo pesem **Naj bog da** med odhodom v vojno dramo, Drago Štam-buk je **Hrvaško vas Čelije** napotil iz hladnega Londona, Jendričko je iz Komare-va in Siska pošiljal pesniške telegrame o banijski drami, Mader je videl spet kri v slavonskem žitu. Ljerka Car Matutinović pa je klicala pravico nad zločince. Tom Durbešić je ob odhodu na pomoč požganemu in ponižanemu Dubrovniku za-pustil svoje verze. Izgnan in brezdomen Paljetak je v Sloveniji pesniško zdravil rane sebi in Dubrovniku. Iskali smo besedo za Vukovar, kot jo je napisal Mate Ganza, in Antun Šoljan je bridko “prepisal” novi vukovarski arzuhal in njegovo jasno sporočilo:

Še dolgo bo Donava tekla,
plača se za vsako stvar -
jamčim vam, gospoda,
plačali boste za Vukovar.

Vukovarska tragedija in tragedija Dubrovnika sta šele prav odprli oči sve-tovni javnosti o značaju vojne zoper Hrvaško. A oči Željka Sabola, pesnika, ki ni potreboval televizijskih dokazov o četniško armadni pobluznelosti, so že davno videle in napovedovale strahote kulturocida ravno v poeziji. V barbarskem bom-bardiranju Dubrovnika je padel tudi srbski pesnik Milan Milišić; četniki so njegovo smrt skušali izrabiti za propagando o lastni ogroženosti. Toda najbolj barbarsko so bile ogroženi ustvarjalnost, želja po svobodi, pravica do življenja v svoji domovini. Panorama hrvaške vojne poezije je zaradi tega svojevrstna groz-ljiva kronika te nepojmljive in brutalne vojne, ki v svoji zasnovi nosi željo po popolnem zatrtju in uničenju vsega, kar je civilizacijsko in kulturno različno od reduciranega in podivjanega primitivizma. Ta kronika krika in odkrivanja hrvaške geografije muk je pričevanje, na katerega moramo že danes gledati z globokim spoštovanjem. Številna junaška dejanja bojo ostala v pomnjenju naro-

da, toda prav tako impresivno in junaško opravilo je tudi sposobnost odgovoriti na zatiranje in uničujočo agresijo z ustvarjalnim odporom in s civilizacijskim odgovorom. V ranjeni in ponižani Hrvaški je bilo čutiti, da je to tisti pravi odgovor, ki ne rešuje samo življenja pač pa tudi dušo naroda. Spričo številnih ran, ki so nam bile zadane, lahko rečemo, da je ta neusahli vir ustvarjalnega odgovora tudi najpotrebnejše zdravilo in temelj za jutrišnje izzive.

Pričujoča panorama hrvaške vojne lirike ne daje celotnega pogleda na vojno, je le opozorilo, ki kaže na to, kaj je poezija v tej vojni naredila. Jutri jo bojo prebirali in preučevali literarni zgodovinarji, toda danes ta poezija z odprtimi očmi nudi pesniška pričevanja o nepresahljivi sili življenja in veličini trpljenja.

Gordana Benić

Feniks

Nad mrtvim morjem mračna ptica Feniks svetlo knjigo riše:
Mare nostrum Croaticum. Z ladje Jupiter odmeva glasba.
Prihajajo in odhajajo neznano kam pregnanci. Obdarijo nas s pogašenimi
slikami.
S podobo svetnika in otrplo solzo prihajajo.
Na strašnem pohodu stoglavih hobotnic utrne se svetloba nad čermi:
Galija, Šilo, Škojić.
Na zemljepisni širini šest stopinj, 24 metrov vzhodno je zlovešča plošča,
zdrobljena trdna tla terra ferma, ki vanjo nizki sveder neba udarja.
Na zemljepisni dolžini 67 stopinj, 54 metrov zahodno je tudi čas, ki ga ni,
obdobje, v katerem nas morda sploh ni bilo.

Ljerka Car Matutinović

Naj moje besede postanejo ogenj

brezumni poraženci
zmračenega uma
obsedeni zli duhovi
žejni hrvaške krvi
s silnim sovraštvom ki žene jih v past
šli so nad naše mesto in vas
sejali pustošenje in trpljenje
Naj moje besede postanejo ogenj
v tem času zanosa in muk
samotnega dostojanstva
moje Hrvaške
ki pomni svojo bolečino
in pripravljena dočaka Luč
Ne bojo nas premagali
Naj poginejo od sovraštva
Naj jih zadavi brezumna slepota
Ne bojo nas premagali

2. oktobra 1991

Branko Čegec**Zaželeni arkadija, potem kraguljčki, ki razženejo noč**

Čudežno se me dotikajo mimoidoča telesa:
 neprevidno se potapljam v njih vonje,
 oblike, zvoke gibanja.
 Izgovarjam: vidim. Izgovarjam: slišim. Izgovarjam: čutim.
 Potem se mi ovlaži nebo:
 s slastjo sesam slino, vdihavam
 razkošen register vonjav, ki me
 oblikujejo s svojimi dolgimi, iztegnjenimi,
 v neki zgodbi prebranimi jeziki,
 nakar definitivno vstopim "v film", ki
 govori z bolečimi bliski, ki govori,
 piše, popisuje: tukaj se ne more dogoditi konec.

Marijan Čekolj**Haiku z bojišča**

Nad stolpoma
 katedrale mesec razkriva
 zamračeno mesto.

* * *

Bombardiranje.
 Tudi mucka zbeži
 v zaklonišče!

* * *

Iz ruševin -
 ne vidijo oči,
 ki gledajo...

* * *

Na polju
 pšenice vznikajo kraterji
 letalskih bomb

* * *

Iz mraka prežijo
 ostrostrelci na mimoidoče.
 Z neba zvezde.

* * *

Z bombo porušena
 hiša. Z verige se trga
 pasji lajež.

* * *

Razsekana telesa
 s krvjo namakajo
 brezplodno ravnico.

* * *

Drevi
namesto dežja bombe
padajo z neba!

* * *

Tanki
na ulicah -
pomlad napreduje...

* * *

Vsako jutro
nove osmrtnice:
nisem še umrl...

Željka Čorak

Pismo iz kleti

Kot umetnostna zgodovinarica bom analizirala neko formo. Vendar ta forma ni likovna ne arhitekturna ne kiparska. To je forma neke dežele. Hrvaške. Mogoče še niste opazili, kako je ta dežela videti na zemljevidu, ker je utopljena v Jugoslavijo. Podoba Hrvaške lahko primerjamo z ogrizkom, z jabolkom, obgrizenim z vseh strani, konkavno z vseh strani. Ta konkavnost kaže na defenzivni značaj forme in obenem tudi na tisočletni pritisk, ki mu je bila Hrvaška izpostavljena vse do danes.

Formo Hrvaške morda sploh ne moremo opredeliti kot formo. Je bolj črta kot forma. Tako tanka je. In prav danes si prizadevajo, da bi to črto raztrgali na vrsto nepovezanih točk. Vendar, dokler se še upira, ima ta črta povsem natančen pomen. To je mejna črta.

Katere meje? Sodobna zahodna civilizacija je bolj usmerjena k prostorskim kot proti zgodovinskim pojmom. Nekateri teze Fernanda Braudela nam pomagajo razumeti zgodovinski pomen tega termina. Kajti čas ne poteka povsod z enako hitrostjo in je tukaj še zmeraj meja med zahodnim in vzhodnim rimskim cesarstvom. To je najgloblja tektonska razpoka Evrope. Mi Hrvatje smo ljudje z meje. Pri tem se ne sklicujem na naš nekdanji naziv: antemurale christi-anitatis, saj je ta izpraznjen in ironičen. Zdaj bi lahko rekli: antemurale porabniške civilizacije. Toda ta meja ločuje področja dveh kodov in ravno zdaj poteka najbolj okrutna vojna, ki bi jo lahko opredelili kot vojno dveh kodov: zahodnega in vzhodnega.

V čem je razlika med njima? Razlaga bo zelo enostavna. Zakaj je Machiavelli referenčna točka v kulturni zgodovini Evrope? Ker je izjema. V bizantinsko-vzhodnem svetu se ne bi po ničemer razločeval. S takšnim vsesplošnim pomanjkanjem vsakršnega etičnega načela, kakršen velja v Evropi, nas zdaj ubijajo, masakrirajo, uničujejo nas Hrvate. Resnica ne velja nič. Beseda, izrečena ali zapisana nikogar ne zavezuje. Pomemben je samo cilj. In cilj je osvajanje.

Vojna Srbije zoper Hrvaško in na Hrvaškem je poslednja kolonialna vojna v Evropi. Jugoslavija je bila samo ime, ki je sedemdeset let pokrivalo srbski projekt ustvarjanja velike države z vsemi versajskimi darovi. Sedemdeset let smo plačevali orožje zoper sebe, propagando zoper sebe, diplomacijo zoper sebe. Zdaj so rezultati vidni.

Vendar navsezadnje niso samo Srbi tisti, ki nas ubijajo. Ubijate nas vi, Evropejci. Nekateri evropske države se identificirajo s trenutno kolonialno silo

glede na svojo lastno preteklost (ali morda tudi zdajšnjost). Druge se ne pustijo motiti. Tretje prodajajo orožje. In tako naprej. Vendar ob upoštevanju načela nerazdruževanja dejansko podpirate načelo ekspanzionizma, ki se vam bo maščevalo z vzhoda, in to na nepričakovan način in v razsežnostih, veliko večjih od balkanskih.

Ta čas imamo, brez orožja in moči, že šeststo mrtvih (toliko jih je uradno potrjeno, to pomeni, da jih je veliko več), od tega je tretjina civilistov; imamo sedem tisoč ranjenih; dvestoštirideset tisoč beguncev; čez sto dvajset umetniških spomenikov najvišje kategorije - kot naprimer slovita renesančna šibeniška katedrala - hudo poškodovanih ali porušenih; med njimi več kot šestdeset cerkva, seveda katoliških. Desetine dragocenih manjših starih gradov ni več. Mi zelo ljubimo svojo deželo, tako da smo zelo na njenih tleh in mnogi so že spodaj.

Opise našega trpljenja in način, kako na Hrvaškem ubijajo, bi cenzurirali na vaših civiliziranih radijskih valovih. Ne kaže niti poslušati. Zato poslušate in ne slišite. Vi ste gluhi.

Naj sklenem z nekim kulturnim dogodkom s Hrvaške. Pred tednom dni smo pokopali pomembnega hrvaškega pesnika Željka Sabola. Ubil se je, ker ni mogel prenesti razmer na Hrvaškem in toliko mrtvih mladih hrvaških ljudi. Svojo namero je sporočil prijateljem, a noben ga ni resno jemal. On pa je to storil. Brez vsakega publiciranja. Ne kot Jan Palach. Kajti vedel je, da smo sami. Da nihče ne bo blagovolil niti sprejeti sporočila. Da ste gluhi. Zato je sam določil ceno Hrvaške. S svojim življenjem.

Dragi moji evropski poslušavci, moramo se opravičiti. Žrtev le še bolj moti, preveč krčevito se premika. Bolje je končati s tem, kaj ne? Potem bo občinstvo občutilo kratko in intenzivno bolečino, morda tudi melanholično in katarzično kesanje.

Dragi daljni Evropejci, srečni, čistih rok, le jeu de massacre vas bo obsedal še nekaj časa. Kajti mi ne bomo odnehali. Morituri vos salutant. Evropski lboji vas pozdravljajo. Ja, lboji. Namreč, če smo mi lboji, ste vi Afrika.

Arsen Dedić

Vojna ljubimca

Našli ju bojo
neki pozni rod
zakopana drugega v drugem
kot tisti mučni figuri
Francisa Bacona
Našli ju bojo
in se spraševali:
Odkod njuna tako nesrečna obraza
kot da ne počneta **tistega**
Našli ju bojo
čez tisoče let
zasuta s pompejsko lavo
obrnjena drug k drugemu
v smrtni uri
njene velike dobre prsi

njena drobcena ramena
okrašena z njegovimi težaškimi prsti
našli ju bojo
vojna ljubimca

Zagreb, 30. novembra 1991

Tomislav Domović

Ko so nas prikrajšali za ljubezen

Želel sem skočiti na ulico
polčlovek - polmrak
spoznanje da pomoči ni
ne iz človeških rok
ne z neba
bolelo je kot stisk v prsih zjutraj po
globoki pijanosti
želel sem skočiti na ulico
se odreči navigatorju in krmarju
zaradi ciganov je glasno prepeval
in noben na svetu slišal ni
kako cvili Hrvaška ko jo ugašajo

Odrin Hrvaške

To je ladja ki lahko vsak hip potone
povije jadra
kot netopir nočna krila v gosti poletni temi

To je ladja ki ne bo potonila
zapisano je v zvezdah
To je trdna ladja

Nobeno morje ni dovolj široko
za njeno gaz
globoko kot srce s katerim vodi
popolno krmilo iz naše ljubezni
noben pristan ni dovolj topel
kadar si zahoče nabrati kokosovih orehov
kadar si zahoče
bo priteklo mleko po licih zemlje.

Mate Ganza

Iskanje besede za Vukovar

Iščeš besedo za Vukovar
Ne besedo ki se je spominjaš
ki se sklanja in sprega

ali nadomesti
s poslušnostjo
pač pa tisto besedo
ki so jo mrtvo zapustili v ruševinah
ki imajo svojo senco
v tebi
in ne moreš je pokopati
ker izreka tudi tisto
kar je že pozabljeno.

lščeš besedo za Vukovar
ki te ne bo razočarala..pa

Vlado Gotovac

Generali, Hrvaška se ne boji!

Ljubim vas in ponosen sem na vas! In ko bi moral izbirati, ali bom z vami umrl ali z generalskimi strašili živel, izbral bi smrt. Kajti že zdavnaj je v svetu neki čudoviti stavek nekega velikega pisatelja, ki pravi: "V Navari se je umiralo od sramu..." Tudi mi Hrvatje, ko bi nam vzeli to dostojanstvo, ko bi nam vzeli to ljubezen, tudi mi bi umirali od sramu! Toda oni - ta strašila - nimajo od česa umirati, ker smrt je že v njih, ker že nimajo ne dostojanstva, ne ljubezni, in ne morejo imeti sramu!

Če bi generali imeli družine, če bi generali imeli otroke, če bi generali imeli bližnje, nikoli ne bi zasedli to našo zgradbo. Toda generali nimajo nikogar, bodite prepričani! Kajti, kdor tuje otroke ubija - ta nima otrok; kajti, kdor tuje matere spravlja v jok - ta nima matere; kajti, kdor tuje domove ruši, ta nima doma. Generali morajo zato vedeti, da na tem svetu zanje ni mater, ni otrok, ni domov! Umrlji bojo v puščavi svojega mrtvega srca!

Sramovali se jih bojo njihovi otroci, ker izgubili so ljubezen. Sramovale se jih bojo njihove žene, ker bili so morivci tujih otrok. Sramovale se jih bojo njihove družine, ker uničevali so tuje družine.

Pa veste, dragi Zagrebčani, pred katero zgradbo tukaj stojimo? - Pred "Hrvaškim radišem", zgrajenim zato, da bi se lahko šolali revni hrvaški dijaki, hrvaške sirote, da bi Hrvaška tudi tako postala moderna nacija. To zgradbo so skupaj zidali najpogumnejši in najrevnejši Hrvatje, da bi bila Hrvaška dostojna Evrope. In kdo je zdaj v njej? Poslednji varuhi komunizma! Morivci hrvaškega naroda! In oni si dovoljujejo zasesti naše svete zgradbe, naše ustanove in zraven govorijo o svoji posesti na Hrvaškem! Grozijo nam, da bojo pri odhodu vse pobrali, vse odnesli. Govorijo nam, da bojo za sabo pustili samo opustošenje. Mi pa vemo, da bojo odšli samo s tistim, kar bojo nakradli, ker nikdar nič drugega niso niti imeli! - Ker vse, kar imajo, vse, kar jejo, vse, kar pijejo, vse, v kar se oblačijo - vse je vaše! Vi to plačujete, vi za to delate, vi zato trpite! Grozijo, da bojo vzeli vse. Jaz pa vprašam to gospodo, kje so in s čim so si pridobili pravico do bogastva, ki ga je Hrvaška pridobila v tisoč letih? Kateri gradovi so njihovi? Katere palače so njihove? Kateri zakladi neki v naši deželi so njihovi, za katere pravijo, da jih bojo vzeli? Naj kar poberejo, kar je njihovega! Mi pa dobro vemo, da oni ničesar nimajo! - Oni se ne bojijo uničevanja, ker njim ni kaj uničiti!

Dobro si zapomnite: Vse, kar si želijo, je to, da nas izenačijo s sabo. Oni si želijo, da bi bili mi tako divji kot oni, da bi bili morivci kot oni, da bi bili brez

česarkoli kot oni, da bi bili brez morale kot oni, da bi sedeli v tujih domovih kot oni, da bi živeli v tujih mestih kot oni. Toda mi imamo svoja mesta, mi imamo svojo kulturo, mi imamo svojo domovino, svojo nacijo. Naj nas pustijo pri miru! Naj se poberejo od tod!

Lepo vas prosim: Kakšni ljudje so to, če sploh lahko govorimo o ljudeh, ki sedijo v tujih hišah, ki se grejejo ob tujih ognjiščih, ki živijo v tujih mestih, ki zapravljajo tuj denar in jejo tuj kruh in ubijajo tiste, ki jim to dajejo?! - Že zdavnaj bi pomrli, če bi imeli trohico človeškosti v sebi, umrli bi zaradi sramu, umrli bi zaradi ponižanja, umrli bi zaradi tistega, zaradi česar umre vsak pošten človek - zaradi izgubljenega dostojanstva.

Ti demoni se že dolgo klatijo po zgodovini, kot bi bili nesmrtni. Tako se obnašajo. A naj vejo, da je smrt, ki jih je zdaj dosegla, definitivna. Tisto, kar je umrlo v Moskvi, bo umrlo tudi tukaj! Kar umira z ruskimi generali, bo umrlo tudi tukaj!

Moj kolega Fabio je dejal: "Zmeraj bo ostalo vsaj eno pero in zmeraj bo nekdo rekel: ne!" Sploh ne! Ostal bo hrvaški narod, ostal bo s stotinami, s tisoči peres, in pokazal bo, kako smo in koliko smo skozi to zgodovino storili, da bi se ohranili, da bi ostali ljudje in da nikoli ne bi pristali na to, da bi bili moralna strašila kot tisti, ki trdijo, da nas varujejo. Le pred kom nas varujejo v naši domovini? Pred nami samimi? - Naj nas pustijo pri miru! Nam bo veliko boljše brez njih! Naj nas pustijo pri miru! Mi sami bomo varovali svojo svobodo, svojo neodvisnost in svoje vrednote.

Jaz to zagotovo in dokončno vem, ker ve matere, ve žene, ki ste se tukaj zbrale na tem edinstvenem srečanju, srečanju, kakršnega v Evropi še ni bilo, ve tukaj dokazujete, da je Hrvaška v globini svoje biti - tista, ki je izobražena in tista, ki ni izobražena, tista, ki je dekliška in tista, ki je materinska - prežeta z istim veličastnim načelom ljubezni, vdanosti in dostojanstva! Zato sem takoj izrekel, da vas ljubim, da bom rajši z vami umrl kakor živel z generali, ker vem, da bom v tej ljubezni in s to ljubeznijo, v tem dostojanstvu in s tem dostojanstvom živel tudi, ko me ne bo več - in to je moja radost in to je moja moč, moja kakor tudi vseh vas!

Naj ta ljubezen, naj ta sila, naj ta pogum vodi Hrvaško, tisto oboroženo in tisto brez orožja, tisto moško in tisto žensko, kajti mi, ki nismo oboroženi, nismo nič manj pogumni, nismo nič manj ponosni, nič manj zaljubljeni v svojo domovino. Če nimamo orožja, imamo moč tistega, kar nas je pripeljalo sem, moč svoje ljubezni, moč svojega dostojanstva, moč svoje pripravljenosti umreti, če ne moremo živeti kot ljudje. In to je tisto, česar ne damo! To je tisto, po čemer je Hrvaška bila, po čemer je in po čemer bo še naprej!*

* Govor na protestnem zborovanju gibanja mater za mir - **Okop ljubezni**. Matere so zahtevale vrnitev svojih sinov iz Jugoslovanske armade, ki so se znašli v tem času na služenju rednega vojaškega roka, a so jih zdaj pošiljali na fronto ali zadrževali po izteku roka. Zborovanje je bilo pred zgradbo Komande petega vojnega področja v Zagrebu, 30. avgusta 1991.

Ana Horvat**Hrvaški mučenci**

dvajsetletniki
mamini
lepi sinovi
zrasli
ob filmih
o Rambu
in partizanih
s trakom
čez čelo
in križem
okrog vratu
resno razigrani
ožarjeni
končno s svojim
ciljem
v prvi
tako umazani
vojni
očetje sinov
ki se nikoli
ne bojo rodili
na zastavo
položeni
krvavi
zaklani
mrtvi

Dubravko Horvatić**Hrvaške oči**

Samo dim, saje in pepel, požgano klasje,
živina onemogla med rdečimi tanki.

Mrtva je zdaj nevesta, ki zanjo smo venec pletli,
mrtev je ženin, pod zrušenim dedovskim tramom.

In v gozdu na koncu vasi že kopljejo globoke jame,
na kupe zlagajo oblačila, nakit in hrvaške oči.

Noč

Moj mrtev ata me obišče ponoči,
mrtev ata.
Bleste se smrtne rane mu na prsih
kot blesteče rumene medalje.

Vrni se v tisto vašo jamo, ata,
meni neznanega gozda, kjer ležite v pozabi,
in bodi v miru za vse čase,
nikdar te v ničemer nisem izdal.

Bleste se smrtne rane mu na prsih
kot blesteče rumene medalje.
Iz neme, gluhe noči
se zemlja oglašá z grmenjem.

Hrvaški grb

Kaplje krvi na srebrnem oklepu,
na beli srajci, kot tkanje, kot vezenje.

Kaplja krvi, bleščica, kaplja krvi,
kaplja krvi, laneno oblačilo, kaplja krvi.

Kaplje krvi na golih prsih,
kot okraski, ki jih okrvavi Usoda.

Kaplje krvi na oklepu, srajci, truplu
- naša usoda, naša zgodovina, naš grb.

Zvonimir Husić

Žetev revnih

Vse, kar posejejo,
revna žetev za njihovo mizo sede,
skupaj kosijo, se opijajo ob večerih,
če sanjajo, noben ne ve.
Kako blaznost razložiti,
ko razum gre v isto blaznost?
V krdelu divji,
ravno izločeni posnemajo ljudi.
Svet, samozadovoljen z videzom,
če ti rdeča kuga potrka na vrata,
boš z istim orožjem šel nad njo,
s katerim si skušal rešiti Croatia?

Slavko Jendričko**Sodni Vukovar**

Tudi Pekú je peklil

Tudi Bog
truden od nebeške tehnike

Tudi Zlodej
ko je prišel nakrmit
svoje prazno srce

na, jej, Zlodej na
lepi modri Donavi
na, jej svojo poslednjo
večerjo
polnega
in praznega
neba
kompletno sramoto

Hrvaška sfinga

Dubrovnik, lev
sveta lastovka

kaj boš povedal
tam zgor

kaj boš povedal
ko mu pred oči položiš
posnetke s Hrvaškega,
nebeška elektronika

bere iz krvi
črkice
Glagolice z dušo
iz Kitaja

kaj boš povedal
angel, angel:

Hrvaška, čudežna domačija
s puntarskim pomnjenjem
tisočletnih gavg, čudežnica
s poreklom,
do neba
krvava kravata.

Praznik, načrt upanja

Mama moja
mami vesolja streže
Tam nebo
tam kresnica

tam črkica rodnica
Tam mama
z dojko veliko mikro

procesorjem
doji
mamo vesolja
doji Tam

nebo snežni
motni ekran
mama, vzdigni nebo
umij srce, mama

Sonce je nov
delavnik
praznik sred vojne
Bog, pojdi

Documenta Siscia

Pred našo zgradbo
so nekega dne sumljivega
premirja
fantje iz pravkar prispelih
snežink
naredili snežaka
v podobi veličastnega
Penisa.

Gledam tega snežaka
z neprikritim zadovoljstvom
in ga doživljam kot
edinstveno gesto nezavednega
ki bi jo v njihovem imenu
v črni vrečki
rad poslal Freudu v nebesa
kot nevsakdanji dar.

Sisak, 23. januarja 1992

Vojni Josip Sever

Ti zreš na nas
začuden, s Parnasa
Pokopališča v Komarevu
mrtev
mlad obračaš se
v Sebi
in okoli Sebe, kakor
Krist križan Josip
v Grobu, mogoče te
ta vojna štorija
pri tleh drži kot
zadnja utež,
ob bajki krvi bistre
pri tleh
nenasitne svobode.

Željko Knežević

Črne zastave

Val ki se vrača
zbira v zgodovino nalomljena
vesla praznih let
in drugega za drugim obrača
povsod razmetane otoke
v globinah gub naših
žalostnih stark

Val ki se ne vrača
gotovo se k nebu vzpenja
in odnaša zbegane ribe
in vse kar v vodi
od sna odmaknjeno
kot na suhem diha

Bog bo že vedel zakaj
oba vala nosita enake
črne zastave

Iz teme, iz mraka stoletij

Iz teme, iz mraka stoletij
poženejo kosti nekoga, za njimi
črvi in smrad, za njimi bolezni.

Iz teme, iz mraka stoletij
rase plevel, bohoti se trsje,
za njim gomila in križ,
v gomili krsta.

Iz teme, iz mraka stoletij
 razkrojen vstopam v tekst,
 na toplo iz niča.

Iz teme, iz mraka stoletij
 moj Bog, iz temine,
 ki v nji smo spočeti,
 ki iz nje se vzpenjamo k Tebi

kdo bi rekel še besedo

kdo, če ljubezen noče
 kdo, če je padel mrak
 na oči, na oči
 na šir odprte,
 ko Ti svoje, nepojmljivo
 čiste, zapiraš.

Zlatko Kramarić

Diskretni šarm politike

V besedilu Diskretni šarm politike sem vas skušal kar navesti s pojmom "narcizem majhnih razlik", saj tega pojma v svojem besedilu namenoma nisem skušal natančneje razložiti. Vendar čutim, da je podrobnejša razlaga nujna. Prav tako moram iskreno povedati, da sem o tem pojmu že prej pisal s precejšnjo naklonjenostjo, ko to ni bilo ravno v navadi. In še manj sprejemljivo. Kajti na vprašanje, kaj je demokracija, sem odgovoril z nekakšnim negativnim določilom, rekoč, da demokracija zame ne pomeni hrvaškega življenja po meri monarha, tudi ne po meri kakega drugega naroda, pač pa da demokracija pomeni življenje po svoji lastni narodnostni meri - hrvaški. Oporekali so mi, da je moje stališče nekoliko narcistično oz. partikularistično. Vendar sem menil, da je bil v naših tedanjih nesrečnih razmerah (žal tudi danes niso nič kaj srečne) vsak narcizem majhnih razlik (da ne bo zadrege, ta izraz sem si sposodil pri starem, dobrem Freudu) več kot upravičen. In ne le upravičen, pač pa tudi vse bolj potreben. Razen tega sem menil, da bo upravičen toliko časa, dokler vsi zagovorniki univerzalističnih koncepcij (gre za tiste koncepcije, ki sploh nimajo poslušanja za vse naše razlike, za vse tiste specifične nianse, po katerih se, navsezadnje tudi razlikujemo, ne glede na to, kako majhne bi bile) ne bojo razumeli enkrat za vselej, da so tako Slovenci kot Hrvatje **zgodovinska** naroda, da sta to tudi naroda, ki se odlikujeta z razvito zgodovinsko zavestjo o svoji identiteti in da je glede na to zaman vsak poskus negiranja teh narodov oziroma, da je povsem nesmiselno zvesti ta dva naroda na nekaj, na kar ne bosta pristajala sama od sebe. Žal takšne univerzalistične/unitaristične koncepcije niso stvar preteklosti. Še danes so dejavne in imajo svoje zgovorne pristaše, ki zmeraj nastopajo v imenu neke abstraktne enotnosti in skupnosti. Zagovorniki teh koncepcij ne morejo razumeti, da se naše usode vendar bistveno razlikujejo. Zato ne vidimo nobene potrebe, da bi to različnost omalovaževali v imenu nekakšnih "višjih ciljev". Te "višje cilje" radi neupravičeno istijo z "zdravjem".

Pustimo to, kako vsaka resna kritika prepričljivo opozarja, da teh "višjih ciljev" nikakor ne smemo razumeti izključno kot manifestacijo zdravega stanja,

pač pa da gre pri tem najpogosteje za manifestacijo nevrotičnih stanj. Namreč, vsako ignoriranje različnosti samo dokazuje, da tisti, ki to počnejo, usode drugih sploh ne doživljajo kot del lastne usode. To, kar se dogaja drugim, njih v glavnem sploh ne zadeva. To jih ne gane. Natančneje: to ni njihova skrb. Ravno takšno obnašanje je skrajna oblika nedemokratskega obnašanja. Namreč, demokracija ni nič drugega kot vsakdanje učenje sprejemanja razlik. Zato ni nič čudnega, če Jovan Rašković na fenomen "narcizma majhnih razlik" navezuje izključno samo negativne konotacije. Ta psihiater v politiki in politik v psihiatriji meni, da so majhni narodi preobčutljivi, netolerantni in da so kot takšni včasih prisiljeni, da se kdaj tudi z nemoralnimi sredstvi borijo proti večinskemu narodu, ki je sam po svoji funkciji v premoči in hegemon. Zato je tisto najtežje pri majhnih narodih, kadar se združujejo z velikim, živeti v nenehnem strahu. In strah je po njegovem zmeraj izvor netolerance in paranoidnosti. Če pa sprejemem ta termin, zdi se mi posrečen in pravi, sem še zmeraj bolj naklonjen razlagi M. Kundera, s katerim na nek način delim tudi podobno komunikativno preteklost. Kundera namreč meni, da je majhen narod tisti, čigar obstoj je lahko vsak trenutek vprašljiv. Majhen narod lahko zelo hitro izgine in tega se še kako zaveda. Tega zavedanja nikakor ni mogoče poistiti s paranoidnostjo in netoleranco. Bolj se mi zdi, da je paranoidno in netolerantno vsiljevati drugim nekatere rešitve - v bližnji in daljni preteklosti - kot sta cirilica in enotni državni jezik, česar si prizadeji sploh ne želijo. In najbolj tragično je spoznanje, da se vse to dogaja prav v imenu neke abstraktne tolerance, ekonomičnosti, enotnosti in podobnih praznih pojmov. Vsako vztrajanje pri neki takšni doksi je skrajno nevarno.

Predvsem za same vernike te dokse. Doksa "jugoslovanstva" je uničena. Vse naše življenje znotraj te dokse se je izkazalo kot navadna izlizana iluzija. S tem se je treba kratkomalo čimprej sprijazniti. Zdaj ni čas, da bi se čudili.

Irena Lukšić

Prvo pismo: o vojni

Za srečo pravijo, da je lepa samo toliko časa, dokler jo slutimo, dokler je nekje daleč in zopet blizu, kot kakšne sladke sanje ali topel nasmeh. Tudi vojna bi lahko našla podobno formulo, namreč, da je strašna, dokler je nekje daleč od nas in hkrati tako prisotna v našem domu, s sliko in glasom televizije in radia. Za vojno na Hrvaškem bomo z gotovostjo trdili, da je bil to eden najstrašnejših in najbolj umazanih spopadov v novejši zgodovini. Ko zapisujem te vrstice, vojna še zmeraj traja in svet se iz dneva v dan zgraža nad njeno surovostjo, okrutnostjo in trdovratnostjo, sili nas k povsem novemu pristopu k doslej znanim fenomenom zla. Od jeseni 1991 ima moje čutenje drugačen okvir. Mnogi, ki sem jih poznala in ljubila, so na dolgem seznamu mrtvih, krajine, ki jih je nekoč krasilo petje ptic, zdaj molče prenašajo črne rane, in čas, navadno minevanje življenja na zemlji, se je zapletel v nekakšnem krču nemoči, želje po zmagi in redkih vznesenih radosti. Vojna, kot sem dejala, še ni končana. Še več. Kaže, da je ne bo tako kmalu konec, toda z gotovostjo lahko trdim, da so najhujši trenutki mimo, da so potekali na petinšestdeset kilometrov dolgi poti od Zagreba do Dolge rese in da vse, kar se bo še zgodilo, niti približno ne bo v risu tistega strahu 4. oktobra 1991, ko so rakete JA prvič razdeale Dolgo reso...

Bil je petek, eden zadnjih dni izrazito poletnega občutja. Skozi ozračje se je vlekla neprijetna sopena, težka in vztrajna - kakor ob koncu julija - ko se začno

prve velike premene vremena in počasi ugaša kopalna sezona na rekah Mrežnici, Dobri, Kolpi in Korani. Običajni dopoldanski prizori zadnjih dni v tednu niso napovedovali nobenih posebnih vznemirjanj: kmetje so se opiti vračali z živinskega sejma s polnimi vozmi prašičkov, policijska patrulja na vhodu v Dolgo reso je pozdravljala voznike avtomobilov in tovornjakov na cesti Zagreb-Reka in v grmičju blizu avtobusnega postajališča sta dve kozi mirno obirali vejnati grm. Kakšnega direndaja tudi v Karlovcu ni bilo, zato sem se skozi ves čas vožnje prepustila razmišljanju o spisih, ki sem jih nosila v torbi, o sestanku uredništva Književne smotre in knjigah, ki sem si jih nameravala sposoditi v Slavistični knjižnici na Filozofski fakulteti. Zanimalo me je tudi, ali si bom popoldne lahko vzela nekaj časa za knjigarne in razstave ali pa bom pohitela na zgodnejši vlak, da bi ujela še kakšno uro za na vrt. In res je bilo tako, da sem po sestanku uredništva Smotre takoj pohitela na postajo in poiskala svoj vlak. Sedla sem v napol prazen kupe, odprla časopis in se poglobila v aktualne svetovne dogodke. Vlak se je počasi premikal od postaje do postaje, toda na Jastrebarskem je njegovo zaustavljanje trajalo nenavadno dolgo. Najprej se je zdelo, da smo se samo ognili kakšnemu važnejšemu in hitrejšemu vlaku, ker pa na praznih tirih mimo nas ni odropotal noben vlak, so se potniki začeli vznemirjati. Prav tako ni bilo od nikoder nikogar, ki bi nam kaj pojasnil. Šele po eni uri čakanja je skozi vagone prihitel sprevodnik in nas prosil, naj pohitimo v bližnje zaklonišče, ker je bil dan znak za preplah. Umaknili smo se pravzaprav v garažo hiše v gradnji, kakšnih trideset potnikov, da bi tam počakali na nadaljevanje potovanja. Skupaj z drugimi sem nekaj časa posedala na zloženih opekah in si ogledovala slike iz raznih revij, ki so krasile neometane stene, in ko se je v daljavi začel pojavljati prvi somrak, sem se vrnila na železniško postajo. A bomo že enkrat šli? Kako dolgo trajajo takšni preplahi? Kaj se dogaja? Med takšnim razmišljanjem sem nalepem zaslišala glas napovedovalca karlovškega radia: Dolgo Reso bombardirajo, alarm v Karlovcu! Mojbog, najraje bi zatulila, je to res? In kaj pomeni bombardiranje? A to pomeni veliko porušenih hiš in strašno človeško trpljenje? So si drznili zadeti mojo sobo, polno knjig in rokopisov? So uničili vso mojo zgodovino? Kako naj si razlagam ta košček komaj ujetega kratkega sporočila? Kdo mi lahko pove kaj več? Načelnik postaje je nemočno skomignil z rameni in pustil vlak naprej. Nevarnost je minila. Se pravi, če bo zdaj naprej vse v redu - tako sem skušala pomiriti svoj obup - bom doma okrog devetih, ne, ravno ob desetih, in bo še dobro, saj me ne bo zajela prepoved gibanja. In nadaljevali smo vožnjo. Mogoče bombardiranje ni bilo tako hudo, ko vendar nadaljujemo vožnjo. Mogoče so vrgli dve ali tri manjše bombe na tovarno, na občino in policijsko postajo. Mogoče se nikomur ni nič zgodilo, mogoče so hiše samo malo načete... V takšnem razpoloženju se je vlak približal Karlovcu, do postaje Draganići. Zunaj se je širila nepredirna tema in nekje ob progi je šibka baterijska lučka odkrivala oborožene ljudi, neko kolo in kos poti. Druga luč je posvetila iz zadnjega vagona, odkrila je več kompozicij. Iz najbližje je bilo slišati govorjenje utrujenih potnikov. Ko se je spet razlezna tema, je nekdo dejal, da moramo skozi prvi vlak in potem na drugega. Kateri vlaki so to? Koliko jih je? Ali ni prvi tisti, ki je imel odhod iz Zagreba deset čez eno? Drugi naj bi bil naš in tretji morda poslovni za Reko. Ali pa moramo vsi na tistega, ki prihaja iz Osijeka? Ne, tu se noben več ni mogel znajti. Kazalo je, da sta tudi za železničarje dva vlaka, tisti, ki mora nazaj v Zagreb, in tisti, ki bo - ne ve se kdaj - odpeljal proti Reki. Tisti ne ve se kdaj, je bil neznosen za ljudi na postaji, za mnoge starše in prijatelje potnikov iz Karlovca in Ogulina, ki so z avtomobili prihajali po svoje najdražje.

Na njihovo prošnjo je postajni megafon histerično klical imena potnikov: Dražen Salopek naj takoj pride z vlaka, Alena Horvata iščejo zaskrbljeni starši. Prosimo potnike, naj pomagajo najti Mirelo Stanković iz Karlovca. In tako naprej. Dolgotrajno monotono klicanje je včasih spominjalo na klicanje vojakov pred bojem. Med temi klici sem se spraševala, ali ni glavna bitka vendarle končana? A je smiselno vztrajati še naprej? A je v nastali zmešnjavi še kaj prostora za navadno človeško upanje? Če so bila ta vprašanja namenjena železnici, potem je odgovor prihajal iz onemelih vlakov in od vse manj potnikov, iz nepredirne teme na postaji in nerazločnih klicev sprevodnikov nepremičnih vlakov. Vendar tu neka-ko ni konca, ne. Domov bi šla lahko tudi peš. Za kakšnih petnajst kilometrov hoje od Draganića do Dolge rese bi rabila kakšne štiri ure. Samo štiri ure tega našega norega časa in bila bi doma - seveda pod pogojem, da naša hiša še zmeraj stoji. V takšnih razmišljanjih je bila že polnoč in nekemu potniku je pričel delovati tranzistor v obliki krogle. V prepolni hodnik se je pretil glas napovedovalca, ki je govoril francosko, hitro in frfravo, s polno motenj in prekinitev, ker krogla je šla iz roke v roko, od enega mojstra do drugega, ki naj bi zagotovil kvalitetnejši sprejem programa in nemara celo boljša poročila od tistih, kar jih je bilo slišati v Jastrebarskem. Vendar je francoski govorec v tistem delčku, ko smo ga bolje slišali, ponovil tisti strašni stavek: bombardirana Dolga resa, napaden Karlovec! Tranzistor se ni več oglašal. Ne vem, ali se je sam izklopil ali pa nekdo ni maral še naprej poslušati tako bolečih sporočil, s tem pa ni ponehala tudi stiska prestrašenih potnikov. V trenutku napete tišine se je oglasila neka študentka in nekomu na koncu vagona prenesla svežo, kdo ve od kod dobljeno informacijo:

- Dolga resa je v plamenih! Zadeli so blagovnico, občino, tekstilno tovarno...

Ni me bilo treba siliti, da bi si predstavljala ta strahoten prizor: Dolga resa vsa v plamenih! Sočni ognjeni zublji zobljejo knjige v moji sobi, ožgane slike na steni širijo neznosen smrad, luknja od bombe privlači v stanovanje svež zrak in poredni nočni vetrč raznaša bankovce po sto mark po asfaltni poti ob Mrežnici. In ta svitek tisoč in še nekaj nemških bankovcev, ki sem ga hranila za nakup tople zimske bunde, je počasi izginjal v zapuščenem predelu. Vlak je trznil in previdno nadaljeval pot proti Karlovcu, vendar se je v temnih kupejih dozdevalo, da smo še vedno na istem mestu, saj so bili roji zvezd na nebu edine vidne stvari zunaj, stalno so kazale isto grimaso nad nagnetenimi železniškimi kompozicijami. Iz te navidezne negibnosti se je po dvajsetih minutkah le prikazala Dolga resa, tako neresnična in zavita v skrivnosten mir kot po močnem poletnem neurju.

Ja, končno Dolga resa. O tem me je prepričal velik napis na postajni zgradbi. Ulice so bile zapuščene, luči ni bilo in slišati ni bilo niti oddaljenega pasjega laježa, tega pogostega okrasja podobnih shrhljivih trenutkov. Z žepno svetilko sem si svetila okoli: glavni trg je bil zasut s steklenicami, s hlebci kruha, papirjem, čevlji, razbitimi opekami in polomljenim drevjem. Na ovinku za svojo Jakovčičevo ulico sem naletela na lepljiv potok krvi, ki se je stekal v jašek kanalizacije. Iz zloslutne teme so zazijale luknje od projektilov na mnogih zgradbah v strogem središču mesta: videla sem, kako je bilo odkrušeno drugo nadstropje na občinski zgradbi, kako je bil uničen vhod v Družbeni dom in predrt nov vhod v kino, kako so bile sesute šipe na oranžnem poslopju konfekcije Bombažne industrije. Delci raket so zdrobili izložbe trgovin in kavarnic. Nekateri prostori, tako kot pri Karlovški banki, so dajali vtis odprtih gobcev strašnih zveri. Naprej od središča se je kazal obris prepoznavnih oblik in sem že na daleč ugo-

točila, da je zgradba, v kateri stanujem, ostala cela. Vse je bilo na svojem mestu - Zdravstveni dom, šola, trgovina, park, garaže. Samo strah, neverjeten strah zaradi splošnega razsula, pomešan s trepetom in vztrajnostjo, me je ravno pred vhodnimi vrati spomnil na tisto pravo, na utrujenost, na izčrpanost in občutek lakote. Vse preostalo je bilo v hipu nekaj drugotnega, nepomembnega in nekam tuje. Ko sem nazadnje vtaknila ključ v ključavnico in ga skušala obrniti, se je iz globine dvorišča zaslišal oster zvok repetiranja puške.

Zvonko Maković

Potem

To se v pesmih zmeraj kaže drugače.
Ko berem stavke, ki jih pišejo drugi,
se mi vse zdi jasno in lahko.
Kakor list papirja, ki se še upira ognju,
ki še ne čuti znamenj pepela
na sebi. Na mojem dvorišču
je pepel tako vsezaobsežen.
Kot slepilo, kot srhljiva podoba.

Mnogi pišejo o zgubljeni lepoti,
o nesreči, ki pride znenada in se zaleze
v tiho, zapuščeno srce.
Vendar bi rad nekaj povedal
o svojem dvorišču in veliki reki,
ki bi jo moral videti z okna.
O jesenu in dveh lipah, ki jih
že nekaj časa ni več.

Mehanizem bajke mi je nalepem
povsem nerazumljiv.
Tisti pepel, ki se osiplje z okna,
tiste črne saje, ki so bile še včeraj
miza, postelja ali knjige,
življenje nekoga, ki o njem nismo dosti razmišljali,
to mi tiči v grlu in zamegljuje pogled.
Če bi zamahnil z roko,
bi sploh lahko še kaj občutil?

Branko Maleš

Zaseben osješki abecedarij

VOZNIK

Voznik, ki nas prevaža iz Zagreba, v Zagreb... Malo govori, veliko ve, bil je v Sloveniji med njihovo mini-vojno. Diverzant in voznik znanih poveljnikov, zdaj naš voznik, govori z nasmehom umetnika... V civilu je delal v banki. Vse ve o življenju ljudi, vendar ga oče, veterinar, ni pustil na pravo fakulteto, da bi študiral o veseljih in boleznih medvedov, domače koze, ovce... V džipu me je naučil razlikovati zajca od kunca. Ne mara polnega imena, ženo in otroke ima v Nemčiji.

Tam je prav tako vojna: med sabo se iztrebljajo sosedje Jugovići, ki so zdaj Srbi in Hrvatje. Peljemo se skozi Cret in še nekatere druge vasi. Sprašujem, kako to, da so nekatere hiše popolnoma porušene, sosednje pa niso niti opraskane. On lakonsko odgovarja: porušene hiše so srbske.

Kolikokrat sem imel na muhi Srbe. Bil sem v zavetju, lahko bi streljal. Še na misel mi ni prišlo. Mi smo drugačni, moramo biti drugačni, če ne, ta vojna ne bi bila prava.

V Ljubljani so, pripoveduje voznik, dobili vse, kar so hoteli. Ljudje so z njihovih uniform potrgali vse, oznake, bedže. Za spomin. Vedeli so, da se bo prava vojna šele pričela. In da Hrvaška ovira pot do njihove države. Slovenija je zmeraj dva koraka pred drugimi.

Vozi nas po osješki okolici, a pravzaprav razmišlja o tem, da bi se "slekel". Zdaj namreč ni več streljanja. Vojna se je prevesila v naporen in dolgočasen diplomatski žvečilni gumi. V fazo zvijačnosti za zeleno mizo. Voznik, ki mi je obljubil, da me bo po vojni popeljal v čudovite in tihe kraje Slavonije, tja, kjer lahko bereš in si sam z družino. Rad bi se demobiliziral. Zgradil bi hišo. Na vrsti sta malta in cegu. V družbi z mnogimi živalmi.

Rad živim na robu mesta. Če si zaželim, grem v bife. Na dvorišču imam kozo, ovco, kure. Mi v Slavoniji bomo pridelovali hrano, vi tam dol na morju naredite turizem. Po vozniku, mladem racionalnem in poštenem tipu, naj bi bila Hrvaška mala zaželeno turistično dežela, kjer bi dobro jedli, se spočili, razmišljali. Industrij, ki buči in napada sonce, naj imajo druge dežele. Voznik ima rad otok Laslovo. Mož, ki ima zelo rad svojo družino, svoje živali, svoje dvorišče na robu mesta, pravi: tam je krasno. Mir.

ZAGREB

Osječani ne marajo Zagreba. Koga natančno ne marajo, nočejo precizirati. Napol natančno in v obrisih: po njihovem bo Zagreb po vojni spet "vse pobral". Zagrebčani so v glavnem slabi bojovníki. O Banskih dvorih ne govorijo, raje se nasmihajo. Ko bi vsaj padlo več granat na Zagreb, da bi tudi on sprevidel. Tudi man ni dosti poskrbel za Slavonijo. To sta dva resna-neresna pola, znotraj katerih se sončijo tudi vse preostale zamere glavnemu mestu, njegovim prebivalcem, njegovim politikom. Sindrom Vukovar prenašajo na duhovni račun Zagreba. Zakaj ravno na 800, 900 tisoč ljudi? Zakaj ne natančneje? V Osijeku nisem videl ničesar takšnega, kot je Klub Vukovarcev. V Zagrebu, na Trgu bana Jelačića št. 6 je zmeraj gneča. Ljudje hitijo na četrto nadstropje, prinašajo denar, oblačila, dopolnitev v ljudstvu. Druga kolona, po drugih stopnicah, gre dol. Okrog spomenika je zmeraj kup Vukovarcev ali tistih, ki so prišli k njim. Bil sem tam, ko sta se dva silaka ponudila, da gresta na bojišče. Takrat Vukovar še ni bil pal. Toliko da ni. Vukovar naj rešujejo tisti, ki so ga zakuhali. To gotovo niso storili zagrebški pripadniki HV (hrvaške vojske) ali meščani Zagreba. Tu se ne pustim navukovarati, kot je lepo dejal slikar Antun Mateš.

In kdo je prvi zbežal iz Tenjskega Antunovca, to je treba šele dognati. Če je to sploh in tako važno. Damir Relac Čelzi mi je v Hrastinu, v napol porušenem poveljstvu, podrobno razlagal, kdo je prvi "zapustil" sporni položaj in zakaj. Neka slavonska brigada je namreč prva zapustila levi bok bojišča... Nalepka "beži Jankec" zagrebški brigadi, Susedgrajčanom in Gajničanom je posrečena domislja in natančna kot sicer vsako duhovičenje: ob zrcu resnice se hiperbola zmeraj dobro počuti. Raste.

Tisto, kar Zagrebu gotovo manjka, je osješki tip samozavesti. Zagreb pravzaprav sploh nima samozavesti in zaradi tega tudi ne neke njene različice. V Za-

grebu se siva politična masa bori za povojne položaje, medtem ko se v Osijeku "masovno" borijo za ozemlje. To je majhna razlika, ki pa izjemno izbrano in samozavestno komandno garnituro Osijeka (K. Gorinšek, I. Vrkić, L. Bognar... pa Glavaš in Kramarić) zaželeno in povsem upravičeno potiska v status drugega mesta splošnega pomena v svetovni državi.

SANACIJA VOJNE IN NJENE FIGURE

O, ta mafija. Če je sploh kaj večno v teh loviščih, potem sta to mafija in policija. Mafija je ideološka, inteligentna, lisjaška in marljiva in seveda mafija. K temu je modernejša od poštenih emotivcev, saj se že od nekdaj kontinuira znotraj sfere tehnične kompetence. In to načelo je brez vsake zajebancije prevzela od moderne ekonomije. Če je le mogoče, je treba oklestiti mafijin povojni iztržek. Seveda, to je dosti lažje napisati.

Moja osješka prijatelja Goran Rem in Ivica Zec morata po pravem koncu vojne kratkomalo zasesti ustrezne funkcije v t.im. kulturi. Vso vojno sta pod granatami v svojem mestu in po slavonskih vaseh brez TV-pompa uničevala tanke. Po vojni bodita spet kulturna. Samozavestna. Zavedajta se, kaj hočeta. Bodita spet kulturna v kulturni funkciji. Sicer spet pridejo idioti, spet bojo idioti sedli na kulturo in z njo bo spet en kurc.

Zavzemita punkte modernitete. Samo nekatere. Spet bomo objavljali knjige, prevode, plošče. Ker vidva to znata, znala sta pred tanki, pred fičotom in vsem tistim, kar se je dogajalo na Kleinovi. Bodita kratkomalo drugačna od ostalih.

Živim sredi razlike. Tako rad bi videl, da bi bila to permanentna mrzlica mojega življenja in, če je mogoče, življenja mojih prijateljev.

Zagreb, 31. januarja 1992

Tonko Maroević

Pajčevina

GORANU LEDERERJU, SNEMALCU IN PRIJATELJU

V prvih vrstah, pod stalnim naletom krogel,
med odločnimi borci, oboroženimi branivci
(vsi enako ogroženi v delitvi nevarnosti),
namesto puške nosil si kamero

in ko si snemal prizore streljanja in nasilja,
panoramske poglede in tiste od blizu,
ti je v kader prilezel pajek
s svojim predenjem in ti si sprožil s prstom.

Na traku je ostala gosta mreža presojnih niti,
spletenih kot žarki, in s časom krožno povezanih,
tako da je bila podobna strelski tarči,
kakor da vabi, da kdo pomeri na sredo.

Padel si zadet. Oni z druge strani
ni bil hitrejši, le pritisk njegovega kazavca

je sprožil verigo ubijavskih dejanj,
medtem ko je tvoj gib rodil le pričevanje.

Oni zdaj lahko govorijo, da je naprava na tvoji rami
bila podobna orožju, metavcu raket, granat,
k svojim lažem lahko dodajo še hinavstvo,
s katerim so te prikrajšali za prevoz smrtno ranjenega.

Vendar ne morejo spremeniti tega, da jim nisi grozil
z metanjem česarkoli, le s sprejemanjem podobe resničnosti,
in da si prepoznal strategijo lepljive pasti,
tako očitne kot pajčevino pri svetlobi s strani.

SRAM

Zadnja beseda vojne je v vsakem primeru smrt. K njej izrecno peljejo vse
akcije uničevanja "žive sile" in vanjo rezultira vsak neuspešen zadetek, iz katere-
gakoli orožja. Njo, smrt, ima v mislih vsak borec, in kot skrajni izid napada ali
diverzije to velja tudi za celotno neborčevsko prebivalstvo z obeh strani fronte.
Pravijo, da se junaki ne boje smrti, toda kdor je obupan in prizadet, lahko deluje
skoraj neodvisno od predvidljive smrtne nevarnosti. Drugi se v drugačnih
okolihčinah smrti seveda bojijo in strah pred smrtjo bi bil gotovo predzadnja
beseda vojne.

Pa se mogoče ne bi dotikali skrajne, dokončne mejne stvari! Omenjanje
smrti zveni zloslutno že zaradi strahu pred njo in že sam strah zveni najmanj
sramotno in ni, da bi o njem odkrito razglabljali. Vendar se zadržimo pri tem
sramotnem, tretjem od konca, saj je beseda o sramu zaradi strahu pred smrtjo
ali o sramu sploh, kar je v vojnih časih posebno velik razlog za to, da nas prev-
zame. Drži namreč, da se lahko sramujemo, ker ne znamo biti heroji, posebej pa
se moramo sramovati za vsak korak odstopanja od človečnosti, za vsako konc-
esijo času-nečasu, za vsako izgubo človekove integritete, ne nujno samo
človečnosti in ne le junaštva.

Prav vojna nam daje priložnost za vsakovrstne moralne nelagodnosti, na
kakršne napol obrambno in napol resignirano reagiramo ravno s sramom. Kdo
bi v toplini doma in v udobju običajnega okolja pomislil na tiste, ki so ostali brez
strehe in izgubili prostore vsakdanjosti, ne da bi ga pri tem oblila rdečica? Kdo se
lahko spomni vseh ranjenih in mučenih, ponižanih in posiljevanih, ne da bi tudi
sam občutil skoraj telesno muko in celo potrebo, da bi svojo bolečino s kom del-
lil? Toda kdo ne ve, da bi bil - sledeč Primer, ki je božanski, a ima tudi polno
človeško razsežnost - edini pravi odgovor, naj vsakdo ponese svoj del Križa.
Moremo se izogniti vsem konsekvencam tega spoznanja, ne moremo pa seveda
mimo svojega sramu.

Z njim se svetohlinsko rešujemo zaradi drugih, ki so morda hujši od nas. In
takšni nemara (ali tudi žal?) so, ker mnogim pride vojna prav pri njihovem bo-
gatenju, drugi zlorabljajo razmere, da se povzpnejo, tretji grejo celo tako daleč,
da se v zgodovinski zmedi znebijo nenaklonjenih ljudi. Na drugi, nekoliko blažji
ravni se sramujemo zaradi prevlade kiča in patetike, zaradi neprimerne obnašanja
in slabo artikuliranega oglašanja. Vzrok sramu so tudi tisti, ki preveč
pridno branijo položaje, za katere mislijo, da so zanje edini primerni, ki v popolni
identifikaciji odkrivajo zase jamstvo in gotovost in zlahka proglasijo ostale za
izrojene in izdajavce, strahopetce in omahljivce, dobičkarje in stremuhe.

Kdor je občutljiv na trpljenje, bi moral občutiti tudi sram, zaradi sreče, ker ga je neki odsek trpljenja obšel. Čeravno naša usoda ni za vse enaka, si včasih težko predstavljamo, da kdo pade prav namesto nas, da je nekdo v pomanjkanju, ki bi sicer lahko doletelo tudi nas, ali da nekoga silijo početi ravno tisto, kar bi morali na istem mestu prenašati tudi mi? Vojne razmere so skrajna eksistencialna preizkušnja, v kakršni se življenjske tegobe bistveno povečajo, vse do občutka krivde, da si živ. Najsi kupujemo odvezo z ne vem kakšnimi zaslugami, se priklanjamo pozitivnim tokovom, se prilizujemo pravičnosti ali vlagamo v prihodnost, ne bomo se izognili občutku nepopolnosti svoje človeške angažiranosti in s tem tudi razumljivemu občutku sramu.

Po drugi strani bi bilo groteskno samovoljno izzivati skušnjave, se nepoklican siliti v samo srce grožnje, podcenjevati svojo eventualno vlogo v neposrednih bojnih akcijah, pozabljati na meje lastne veščine in sposobnosti, spretnosti in pripravljenosti. Smešno bi bilo širokoustiti se, razpihovati vojno strategijo brez osebnega pokritja, hujskati in se umakniti. Strašno bi bilo zavestno povečati bremena, si želeli mrtvih na vesti in ponujati sovražnost namesto odplačila življenjskega dolga.

Sram pregnanih in sram komaj rešenih, sram oroaranih in sram zapuščenih, sram pobeglih in sram spregledanih, sram tistih, ki nič nimajo in sram tistih, ki so nekaj ohranili, vse to so črne litanije, ki jih samo vojna zna tako silovito in prepričljivo nanizati. Da sploh ne govorimo o sramu poraženih in o sramu zmagovalcev, o zavesti enih in drugih, da niso storili vsega, kar je bilo neizogibno in mogoče, vendar z veliko razliko, ko napadeni sploh ni imel izbire in ko izguba na bojnem polju zanj ni le vprašanje slave in ponosa, pač pa stvar golega obstanka in preživetja. Sramežljivost je kar preskromna beseda, da bi lahko fiksirala mejne situacije vojnega vrtinca, in dokler ne zarasejo druge rane in brazgotine (vsaj tiste, ki jih zdravi čas), bo sram za zmeraj ostal v zasedi.

A kako naj se izognemo sramu, ko še na vroče popisujemo svoje strahove in zadržke, ko z intelektualno oholostjo obravnavamo sicer težko zaznavne posledice, ko se sprašujemo in mučimo z dvomi veliko bolj, kot smo (bili) zmožni delovati. Je sram paradoksalna oblika solidarnosti z zahtevami večine ali celo ohranjanje distance od kolektivnih pobud? Naj bo sram tistega, ki ne razume tegob in potreb bližnjih in sram naj bo tudi tistega, ki so mu te tegobe samo izgovor in opravičilo za vse mogoče početje. Na vsak način se bomo sramovali, vse dokler nas bo strah in dokler nas smrt tudi tega ne odreši, dokler še bomo. V zvezi s tem sramom bi še najlažje priklicali in parafrazirali Descartov silogizem: ..., torej smo.

Vlado Martek

Neverjetna sramota

Ne pusti ga čakati
bosemu na snegu
in v podobnih krvavih položajih.

Bogovi, dajte določno
Moje majhne besede v toploti človeka.
Zaspim, da se rešim toka
dotlej, čas hodi kot noga.

Črne misli na zapleteni mizi.
Ločim začetek ljubezenskega kljuna.

Rad imam. Edinka zgodovine se
nepredvideno premešča.
Bolnice so cenene, tako
družabne.

Res sem prevaran s prihodom kulture.
Ah, redni odrasli nameni...
Resno telo življenja. To visoko
ozemlje predano pametnemu mesu.
Kaj zato, če kalkuliram, saj je treba!

* * *

Med vojno in vojno omaro
med daljavo in pomislekom
padajo umori v temo livade.
Pesniki so se odselili na Zahod, ptički grejo na jug.
Mir je v zaklonišču in tu spi novorojeno srce.
Abeceda je dotaknjena. Zgubljen sem v najdeni omari.
Zgubljen v božji listnici, a sem legel po rogovih besed.
Nekaj počnem, jaz nekaj počnem za naš dogovor, bogovi
in jaz. Zgubljen v Zagrebu.

Slavko Mihalić

Pregon Iloka

Kdo se še spomni imena srbskega oficirja
ki je sred Iloka dejal: "Bi rajši tukaj
zginili? Naj na vas spustimo z verig
ta bradate, z nožem med zobmi? Ne slišite
tanka onstran mostu? Vi morate proč,
mrtvi ali živi! Tule bo Srbija!"

Vse to so že videvali po vaseh
okrog mesta. Ko so bradati po vrsti klali, pili
žganje in sekali glave, posiljevali in živa srca
jemali iz mesa. Potem so zvezdarji prišli
z jeklenimi pošastmi in zatirali sledi
da so Hrvati tu sploh kdaj živeli.

Pred vrati smrti so se Iločani odločili
za odhod. Podpisali sovražnemu oficirju
da se nikoli ne bojo vrnili, da se niso tu
rodili, zgradili mesto, globoko segali v nadržja
zemlje, da nikoli niso tu bili. Evropski mirivci,
skrivenčenih ust in pameti, bojo za pričo.

In zdaj odhajajo. Dvajset tisoč iztrganih
iz korenin. Se obračajo proti Zahodu, kjer

Hrvaška k nebu rase.
 Komaj so šli, že so na vrata
 opustelih domov navalili pijani četniki.
 In glej, vse, česar se tujega dotaknejo grabežljivi
 prsti, spreminja se v prah in zapušča

neizbrisno sled na koži - znamenje zločina.
 Besnijo, tulijo, poskakujejo. Zidovi hiš
 šol, cerkva, trgovin, topijo se kot
 sladoled, shlapijo. Ni sledu več
 resničnega mesta. Samo sivo podrhtevanje
 in s trajnim znakom zaznamovane roke zločincev.

In vendar je llok še: vsak pregnanec
 da marsikdo še sam ne ve, v sebi nosi
 en del njegov, velik kakor mlinski kamen
 al zrnce prahu, ki vseskoz v njem šumi
 vabi na breg Donave, kjer mesto bo nekoč
 sestavljeno iz kristalnih delcev spet
 zasijalo v noč svobodnega **Srijema**.

Karlovec v bran

Je prva ura na dan mrtvih 1991.
 Misel mi najprej izreče ime mrtvega očeta Stjepana
 ki že osmo leto počiva na karlovškem pokopališču.
 Ne morem reči, da v miru, saj najino rodno mesto
 v teh zlovesčih jesenskih dneh pretresajo eksplozije
 topovskih granat, ki jih pošiljajo srbski hudodelci
 onkraj Kolpe, onkraj Korane, onkraj pameti
 prepričani, da so topovi močnejši od resnice
 in da se da brez kazni jemati, kar je tuje.
 Vem, oče, ne bo ti v uteho, če ti povem
 kako ponoreli oficirji srbske osvajalne vojske
 enako uničujejo celo Hrvaško.
 Kakšno kraljestvo mrtvih bi radi ustvarili?
 Naj Karlovec spet pogoltnejo močvirja?
 Res, ti osmanski vazali nadaljujejo tam, kjer so
 pred štirimi stoletji obstali njihovi gospodarji
 in bili nazadnje potolčeni v bitki pri Sisku.
 Je danes huje v Karlovcu, Rečici ali Dolgi resi?
 Ne vem, a na drugi strani vidim obraze janičarjev.
 In vidim Tatarje, vidim divjaštvo brloga in noža
 čutim, da se je vnovič vzdignila gošča iz dna
 ki z uničevanjem drugih sama se obsoja na propad.
 Pomisli, iz Knina so, iz Vojnića, in generali jim
 ves čas pošiljajo pomoč iz Srbije in Črne gore.
 Mojbog, saj se res grejo Osmance, grejo se
 tudi same zgodovine, in če se jim po robu ne
 postavi Evropa, bojo šli po isti poti do Dunaja...

Naj Hrvaška še enkrat izkrvavi
da bi Zahod spoznal, kakšna kuga mu grozi
z Vzhoda? Bo še enkrat Zrinjski?
Turški osvajalec si je zlomil vrat pri Sisku
in četnike čaka pogibel pri Karlovcu...

Stijepo Mijović Kočan

Lej tudi jaz

Lej tudi jaz
ki sem se vse življenje
skrival pred vsakim nasiljem
ki sem se odrekel študiju medicine
ker nisem mogel zarežati v človeško meso
četudi mrtvo
ki sem užalil mamo
ko nisem mogel zaklat njeno dolgovrato kuro
pa jo je hranila zame
edino bogastvo ki ga je premogla
kadar sem prišel na obisk iz daljnega Zagreba
ki sem še največ pisal nekoristne pesmi
koprnel z njimi po nežnosti in ljubezni
in bratovstvu in harmoniji za vsakogar
pa tudi za cvetje in za živali
pred ekranom sem se drevi resnično zveselil
ko sem videl kako so moji junaški Dalmatinci
sestrelili tisti jugo-serbo-okupatorski letali
nad krotkim morjem pri Šibeniku
ki sta tako kot stotine drugih z bombami zasipali
mesta vasi otroke cerkve in celo pogrebne sprevede
moje ponižane ranjene zmrcvarjene Hrvaške
srce mi je zastalo v grlu
"oba, oba!"
zaploskal sem in poskočil
ne da bi pomislil na tistega ki je v letalu zgorel
Bog oprosti mi
zdaj nimam nič bolj nujnega
od Domovine

22. septembra 1991

Zvonimir Mrkonjić

Na poti v Dalj

LETALSKA PAJČEVINA

Splet strupenih misli, ki so premrežile naše nebo, je naposled viden s prostim očesom in otipljiv. Za raznašanje takšnih misli uporabljajo letala, ki s svojo veliko hitrostjo le ne morejo prikriti plesnive statičnosti izrečenega. Ko ne bi bilo majhnih rumenih pajkov, ki skrbijo za verodostojnost te pajčevine, bi lahko dejali, da so te misli docela kemične narave.

PRASICA

Prasica vržena iz letala izkoplje luknjo velikokrat večjo od sebe. Kakšne vse epske predpostavke nesnage ne bojo zapljusnile v obraz spodobne Evrope! Le prascem pride na misel prasica in lahko bi tudi Evropi. A pustimo jo, naj si umije roke in se obzirno obrnimo stran.

SMRTIČ

Zdi se, da je temu kraju na hrvaškem bojišču usoda namenila spremenljivo srečo. Po njeni zaslugi Smrtič prehaja iz enega tabora v drugega, medtem ko smrt neovirano deluje zblížujoč zavojevalce in napadene.

STRELIVO

Kadarkoli se omenja strelivo, se spomnim tega, kako besede vse bolj zginevajo; največkrat lahko vračamo samo z besedami. Našo priložnost je zaznali v razliki med strelivom in municijo: strelivo se otepa municije, nekoliko se postavlja nad brezmejno množino, kar ima življenja, ga jemlje od smrti. Kako dolgo še bomo živeli samo od tistega, kar ji jemljemo?

RANJENCI

Z ranjavanjem so zgubili tla pod nogami, zato od oslabeledosti lebdijo, letijo. Skoz črne madeže vida in slepila vročice sežejo do nevihtnih oblakov, odtisnejo se od obal. Vsakdo jih lahko zadane in pokonča, ne pa tudi doseže, ker oni so že dosegli domovino.

HRVAŠKA TIŠINA

Kje je Hrvaška Tišina? Ob neki načrtani poti za umik ranjencev iz Vukovarja prek Srbije in Bosne je bila Hrvaška Tišina omenjena samo enkrat. Če se je kdo pozanimal za ta kraj, čigar ime bi

najbolje ustrezalo kot inačica usode vseh naših mest, in se je torej hotel prepričati glede tega imena, mu ni bilo zadoščeno. Hrvaška Tišina ni bila nikoli več omenjena in smo lahko pomislili, da smo narobe slišali. A ta kraj sploh je? A pa smo že vsi v njem, tako da ne vemo, kako se mu reče.

Luko Paljetak

V opomin

Vsadila lepo oljko sva sred vrta,
naj vse okoli nje vrti se, travo
vsejala sva, če bitja lahkokrila
vanj vstopijo in jim bo všeč, je škrt
senca bila, potem pa trta glavo
hladiti je začela in sva pila
črnino grozdja njenega; in bel,
rumen še oleander, rdeč, in v kotu
vsadila sva limono, vrtnico,
ki v njej se v vroč objem Don Juan povzpел
je izza zvezd, agavo, da na potu
se znajde nezaželenim, ampak polžu bo
v zavetje, v varnost, bougainville cvetečo
vsadila sva v veselje, varovala
pred mrazom sva jo, tudi tanke,
dolge perunike, da večna hvala
Perunu bo pred gromom, brez prestanka
lahko našteval bi, kar duši srečo
prinaša, pa ne bom, dovolj; neumno
morda vse to je, brez pomena, ampak
nekoč bo prav zares hudo pomembno
in treba se bo spomniti na vse to

Idrija, 17. septembra 1991

Cerkvica v plamenih

Cerkvica gori, plameni rezki
goltajo klopi, misal; oltarji celo
gore in so vse bliže stari freski,
in Križani sam zašepeče: Eli!

Orgle ogenj žgoč in dim duši,
v peklu le duše se še bolj pote
na sliki, samo Satan veseli
se ognja, ko na svoje delo zre.

Zvonik se ruši, zvonček obnemi
na vetru, ki mu novi psalm že sklada
na preslici, in poka v kroni trnje,
drži Devica otroka, ki ječi
v naročju ji, obraz ji vse bolj črn je,
na tla z grozečim treskom svečnik pada.

9. oktobra 1991

Dubrovnik 1991

Na ostro, golo skalo kot lik Zveličarja
razpeto Mesto; morje žge s soljo
ti stare rane, mnoga nova zla
surovo tre bleščeče ti telo;

dobro vedo, kaj delajo, ker jih prav ta
kot nekdanj horde strašni srd poji,
zelenolista je dobrava vsa
tvoja v plamenih, ki želeli bi

ponosne brade starca, ki te v roki
kot dar svoboden proste domačije
drži in kaže svetu v vsem sijaju,

se polastiti; skriti v temi globoki
rjove volkovi v tvojem svetem gaju,
nad tabo mesec kakor solza sije:

nepremagljivi so Prostosti zvoki!

10. oktobra 1991

Hrvoje Pejaković

Razpredelnica

Razpredelnica, ali številne podobne besede. Bela miška
srečo tala: tvojo in mojo, starejša od najinega pogovora,
vse zmečkane papirčke trudne od vetra. Ti si vsa
zapisana, v zakupu - Vdovska Postelj, Kraljestvo, Križ,
Sijajen Pohod, Leta Lakote, Izgon, Poljub O Mraku, Ničto
Leto, Čarovnica, Utopljenec, Dosmrtno Ponižanje, Prsti Ki
Nežno Kuštrajo Lase, Ognji Na Polju, Sužnost, Svoboda.
Vzemi, prevzemi. Abstraktno je konkretno. Še glasneje,
razgrinjajoč gluho pomnenje, zdravamarijo s porušenega
zvonika. Usta polna prsti. Oči, ki so videle, kar je
prepovedano človeškemu očesu. Škrlatni gozd, raztrgane
sluznice stvari. Noben ni otok. Dokler ne zveš, kaj je
preveč, ne veš, kaj je dosti. Oči, ki so videle. Oči,
ki so gledale, v skrinjico blaznosti, oblačilo iz krika.

Nikica Petrak**Strahimirjeva potujoča družina**

Daj mi malo starih kosti
da naredim piščal:
skoz votlo se dobro vidi,
skoz tesno se lepo piska
in skoz prazno zaigra.

Na voziček še naloži
krsto, rakev in mrliča
za ta lepi kup priveži
brezzobega osliča,
na njem zvonec, križ in cvetje,
da se lepo sprehodi.

Greva, mala, mrtve vozit
od vasi do vasi,
greva, mala, malo delat
in svoj kruh zaslužiti.
Kar nama dajo, nama dajo:
za osliča suho travo,
naj oslič zariga,
za ljudi pa blato in grude,
blato in grude kot olje
od trhline tanko cvrčijo.

Zgor vsega jaz bom sedel,
k mrtvim se tesno prilegel
in skoz koščico zapiskal
tri drobne pesemce:

prvo pri murvi mladi kurbi,
drugo zahoče starka, ki joče.
tretjo za sebe, da me ne zebe
ogabno jutro, še ogabnejša noč.

Borovo selo, rožnik-mali srpan 1991

Ana Postružnik

13. novembra 1991

Tole je pekel
tole je dan ko smo še del sveta
danes zjutraj ob tuljenju siren
k splošni nevarnosti vse postalo je
zlovešče

Ptice kot črne prikazni preletajo
nebo temačno in sivo
v daljavi proti Gvozdu krvava črta
psi vznemirjeni lajajo

listje kot umrle dlani pada
veter se neusmiljeno zaganja
V moji sobi kot veliko
neizmerno morje buči in
kliče...

To je zakleta ladja
Svet, to je
strahota ki narašča
duh po požarih in dimu
Na oknu brez šip zagledam starca
Kako z usahlo roko lovi zaveso in
skuša ukrotiti veter
Nihče mu ne pomaga
V daljavi tanki rohnijo skoz mesto
pravijo, odhajajo zlovešče vojske
nekdaj imenovane ljudske
Odhajajo sejavci strahu in smrti
Meščani tega mesta
za okni brez šip nespečni smo
in čakamo...

Borivoj Radaković

Balkanski diptih

V Blinjskem kotu se nahajata rojstna hiša in grob Josipa Severja, pesnika hrvaškega pa ruskega in kitajskega, mirovne duše, veličastnega dobrohotnika, chaplinovskega poštenja za njegovega bivšega, zemeljskega življenja. Ta sin padlega banijskega borca, mirovnik, plemenit in vesten prebivalec zagrebških ulic in nesrečnež gmotnega obstoja, če vidi vse to, kar se zdaj okrog njegovega groba in grobišč vseh nas dogaja, prav gotovo svojo eonsko usodo preživlja z grenkobo in bolj grenko, kot jo je preživiljal v svojem času. Danes, avgusta 1991, je Blinjski kot podoben shajališču pošasti, a njegovih prebivalcev od nikoder ni, pomrli so, v izgnanstvu so ali pa so se poskrili. Vaško pokopališče je ločitvena zona dveh strani kandidatov za pokop, ki se čezenj merijo z ostrostrelci, minometavci in sovraštvom. Na dvorišče Severjeve hiše je padla granata in ob njeni eksploziji so popokala stekla. Vrata hiše so odprta in vsak lahko stopi vanjo. In daj bog, "naj nihče ne pride razen prijatelj dragi," kajti v tem majhnem, skromnem muzeju so Severjevi rokopisi in knjige in njegov duh, a kaj pomenita obsedenemu barbaru pesnik in s človeškimi rokami in duhom ustvarjeni del sveta. Ne več kot tarča njegove demonske stvaritve v vrtincu smrtonjske, rušilne strasti.

In že si drugi / ko po meču sežeš, je govoril Sever, kot bi slutil srh balkanskega kulta oboroženega naroda, klanje na Balkanu, pomore hujše, kot so karkoli bili v davni švedsko-danski vojni, hujše kot v Kambodži in v času Pol Pota, tudi hujše kot med našimi ljudmi v drugi svetovni vojni. Tako kot Nostradamus je pisal Sever in še le zdaj nam je znano, kaj vse in kako strašna je prihodnost, ki je zdaj že zdajšnjost, nas tukajšnjih, zapisana v njegovih verzih. Kajti rasnično: **Tu se ne kadi hašiš / kri se kadi zaklanih, razkosanih kisikovih otrok.** Eden je premalo, tudi deset je malo, a stotina navdihuje in še ni dovolj opojnega

hropenja žrtev in zatiranja semena onih drugih. Kolikim zasijejo oči, ko napovedujejo "pokol Hrvatov", "pokol Srbov", "pokol Šiptarjev" kot veselo bodočnost svojih rodov. Nič več nas ne preseneča videz, da smo se vzdignili z dna in iz zverskega trenutka, da se je razpršil s prvim zvokom lomljenja kosti. Ljudožrstvo je na pomolu, ker to so prav tisti ali potomci tistih, ki so lizali kri žrtve s svojega klavskega bodala v nezavednem rudimentarnem obredu, ko so prinašali žrtev neki balkanski klavski Kali.

Že pred desetimi leti je Sever vedel, da **pošast Evrope straši po komunizmu, da na Vzhodu se tole zdaj proglašja za šizmo in da tretji Rim (Moskva, B.R.) je totalna apnica...** Spraševal se je **Ali sem rapsod / Tega razpada sistema** in čas mu samo pritrdilno odgovarja. Njegova inverzna oda **O ljudje, rešite vojno** zveni kot prerokovo prekletstvo slovanskega juga in človeštva ob koncu tisočletja, v groznem krču hribovske kamene dobe, da se obdrži veselju navkljub: **Kako čudovito je gledati vojno pokrajino / kjer je prekrasna glasba / Smrtni krik / Kjer nož vstopi v prsi, krogla v tilnik / Kjer se košatijo razkošni mrhovinarji / O ljudje, rešite vojno / Koljite se zdolž vzporednikov / naložite svoja trupla zdolž poldnevnikov / Naložite jih, pobesite mirovnike vsak dan posebej**, je govoril Sever z zlo slutnjo, da bo mir zavladal šele po vsesplošni smrti.

Sodržavljani se spreminjajo v (vojne) zločince, ker **to končno vojna gre v diplomacijo** in hudodelstva pridobijo veličastje boja za narod, domovino/očetnjava, čast prednikov. In **Okrog dveh ognjev, ki se korensko vojskujeta / pojavlja se ogenj magme** na zle sreče Armagedonu na Hrvaškem, razdeljenem na bansko in bunsko. Zemljo hočejo in kri, tuje, sosedovo in od "komšije". Nova Jadovna in Jazovke, Jasenovci in Pliberki, za novo prihodnost ubogih pohabljenecv, zdeseterjenih družin, razseljenih in brezdomcev. Balkanski Moloh pobira svoj vsakdanji krvni davek in zamahuje z morivskimi rokami kot z jeziki, ki ližejo po Baranji, Podravini, Posavini, Slavoniji, Baniji, Liki, Dalmaciji in Zagori.

Ali ni drugega jezika, drugega oglašanja razen glasov kalašnikov? S katerim jezikom izreči, v katerem jeziku povedati, da v današnjem svetu ni več zmag, da vsaka vojna prinaša samo poraze, da vsi izgublamo, tudi če preživimo? Toda vojna je in blazneži divjajo. To so sami bodoči "narodni heroji", katerih - za zdaj rudimentarna "pravica" bo nekoč v miru terorizirala svet s svojimi "zaslugami". Pijani, ker "ni Struna brez ruma", in obsedeni, s sovraštvom in vojnimi drogami navdahnjeni barbari ubijajo sovraže, ki so jih sami proizvedli, po "osvoboditvi", po zmagi, v miru. Kakšno slepilo - divjak naj bi urejal svet intelektualca?!

Besede so namenjene prevari, v tej klavnici, ki se je bo svetovna zgodovina sramovala, govori jezik krogel in nožev in ta rokopis se zajeda v telo človeka, v papir, ki ga je treba uničiti takoj, ko sprejme strašno sporočilo, da tukaj živi samo smrt. Tudi njen jezik vlada tukaj: gramatika vojne, fonetika krogle, sintaksa rafalov in nepovratna deklinacija morale. Za šus v telo, telo v tlo, v Zemljo, v mamo.

Kje je potem mir? Za kakšen mir gre, ko gre za obleganje Kijeva kot za obleganje Tar el Zatar, da bi ga dokončno zatrli in "osvobodili", osvobodili življenja? Kje je mir, ko fantje, generacija šestdesetih mora izginiti s tega sveta? Kje je mir, ko tuje dezerteje hvalijo, lastne ubijajo, ko tuje mirovnike poveljujejo kot pravične, svoje proglašajo za izdajavce in peto kolono? Kje je mir, ko tudi mrtve mrcvarijo, ko se ubija, ruši, požiga? Kje je mir, ko se nič več ne razumemo, ko ni več kaj razumeti?

In ko se definitivno pobijejo, pravzaprav pokoljejo / vzajemno srbsko / in hrvaške besede / kaj bo potem / preostalo?, se je spraševal Josip Sever. To

pomeni / da bojo hrvaško / ali srbsko / govorili samo nekateri iz veselja / ravno / prispeli / ljudje.

Mogoče je ta papir poslednji prostor, kjer se dva jezika ne moreta in je tudi on zaslužil, da bo v zemlji zatrt, ubit, zarit v nespokojno smrt. Kajti, Josip dragi, zdaj vemo: zdaj je hudo biti tudi mrtev na Hrvaškem.

Delimir Rešicki

Ivan The Factory

tisoče in tisoče mrtvih
mora govoriti & govoriti & govoriti
da bi v gozdu
na zanje čisto nedoumljivem kraju
pognala še ena sama goba.
rad bi da se me po tem spominjaš
da si zapomniš kar je rečeno
mi je dejal v snu nekdo
čigar imena ne smem izreči.
s pogledom povešenim v prah
drug mimo drugega
na večtirni progi
zdrvijo vlaki skoz katedralo
katere zvonovi so nas
v sluznici očesa nekoga
zdramili iz sna.
veš da se 24 krat na sekundo
smrt ustavi pri studentu ob cesti
in v luži
vodnega zrcala ki izhlapeva
v starodavno hladno slepilo
skriva ogleduje svoj posinjeli obraz
deklica ki pobira udarce na šolskem dvorišču.
tistega dne smo se peljali s kolesi
in se ustavili zraven tovarne.
Iz njenih dimnikov
so se dvigale srebrne blazine.
ti ljudje imajo resda smisel za prerokovanje
si dejal z usti nekam čudno postrani.
v sosednji sobi
je spal tvoj sin.
strežnica na četrtem nadstropju
je prav v višini najinih oči
pljuvala semena malin
vsevprek po tleh in policah
in sred poletja z umetnim snegom
naphala svoj prepoten obraz.
imela jih je okrog petdeset
in se še dolgo smejala
v tramvaju ki je potegnil.

Ivan Rogić Nehajev**Sveto mesto hrvaškega vzhoda**

Če se ozremo na vojno, ki poteka za hrvaško državno samostojnost, z vidika topološke zainteresiranosti, zlahka dobimo vpogled na to, da gre v bistvu za vojno za mesta. Seveda hrvaška. S takšno izjavo ne dopuščam pomisli na to, da sta trpljenje in nesreče ljudi iz nepregledne množice hrvaških vasi, za katere bi v nevojnih razmerah malo kdo slišal, razen profesionalcev, manj pomembne in sploh manjše. To vrsto pomislekov navsezadnje prav tako ne dopuščajo naključna statistična dejstva in podatki o pregnanih, ubitih in pogrešanih, o porušenih domovih in porušenih cerkvah. Ni sporno: v minulem letu dni, kolikor traja vojna, je bila antologija grdega poseben privilegij hrvaških vasi ob srbijanski in bosansko-hercegovski meji. Toda že ta, prva ozemeljska delitev vojne, je pokazala, da je njena prava identiteta vojna za mesta. V zrelejšem razdobju vojne, od prve polovice tega leta naprej, se vse bolj utrjuje takšna podoba vojne. Pokoli po hrvaških vaseh in masovni pregoni vaškega prebivalstva imajo v osnovi vlogo uvodnih potez, ki jim sledijo pravi osvajaški pohodi na hrvaška mesta. Vojne operacije med zadnjimi tedni avgusta in prvimi tedni septembra imajo isti cilj, neodvisno od tega, kje potekajo: osvajanje hrvaških mest. Po pritisku, ki ga te operacije oblikujejo, se skoraj obsedeno vsiljuje podoba Hrvaške kot enega mesta, mesta mest, na čigar mejah skušajo militarizirani jugopacienti vztrajno odkriti tisto imaginarno razpoko, skriti prehod, kakršen je bil usoden v največjem številu velikih zgodb o obleganjih čudovitih mest, od svetega Ilija naprej.

V mnogih ekspertizah in analizah dozdevnih vzrokov za srbsko vojno obsedenost so pisci v glavnem nagnjeni k opozarjanju na politično usmeritev Srbov, ki se je oblikovala več stoletij, ki se je v glavnem opirala na plenitev največjega dela hrvaškega ozemlja. Seveda pa to ne drži. V tej kolektivni zanki deluje srbski intelektualni obrat že najmanj poldrugo stoletje. Bolj poredke so inteligentne izjeme kot na primer akademik Bogdan Bogdanović, ki je nekoč duhovito pripomnil, da je nor, kdor ne vidi, kako so Srbi tesno garsonjero na Kosovu raje zamenjali za širši trisobnik v Vojvodini in da je več kot neumno siliti nazaj v tisto tesno luknjo. Takšna ugotovitev pa še ne pomeni prepričljive rešitve vprašanja o razlogih, ki silijo k temu ropanju. Komur ni prenaporno spominjati se številnih dvorskih umorov in več kot brezčutnih kaznovanj nasprotnikov, ki jih je polna srbska srednjeveška zgodovina, se lahko hitro domisli, da je glavni tropizem, oziroma glavno ozemeljsko nagnenje srbske srednjeveške države v določeni prevzetosti nad takratnim mestom mest: Carigradom. Glavna politična prizadevanja nadarjenih srbskih kraljev so v zgodovinskem pogledu najbolj kvalitetna takrat, kadar se skoraj dobesedno pokrivajo s tem tropizmom. Navsezadnje tudi vztrajno imenovanje Dušanove države kot carstva kaže na isto osnovo. Dušanova država ima pravico do takšnega naslova - do carstva - tako kot moja malenkost do naslova: poglavar rimske Cerkve. Toda z vztrajanjem pri takšni orientacijski gesti se še naprej obnavlja izhodiščni tropizem. Tam kjer je mesto mest, Carigrad, tam sta tudi sonce in voda, toplota, skratka, tam je življenje. V tem pogledu je med slepo pa natančno ozemljitvijo bilke in družbenim kolektivom komaj kakšna razlika. Prav tako je mogoče, kot je to storila ekonomija, fascinacija, očaranost zvesti na koprnenje po bogastvu in moči. Vendar pa vsakemu skrbnemu opazovalcu kmalu postane jasno, da se takšna racionalna konstrukcija samo izogiblje nelagodnosti, ki jo povzroča neponarejena očaranost in da ustvarja samo navidezno premoč teoretičnega jezika nad oksi-

moronskimi zgodovinskimi navezami. Očaranost nad okoljem ni samo posledica privlačne sile bogastva. Če bi bilo tako, bi k takšnemu okolju težili samo kristolovci in rentniki. Iz zgodovine pa nam je znano, da ti prihajajo poslednji, ali skoraj med poslednjimi. Pred njimi prihajajo tisti očarani. Natančneje je reči, da so očarani nad očaranostjo. Ta tautologija ni vzdržna, če ji ne pripišemo neke paradoksalne implikacije, ki ohranja pomnenje o mestu kot strukturi, ki je hkrati tudi kozmološka in socialna. Naša očaranost, četudi nad najbolj banalnim predmetom, se mora opirati na napetost vesolja, da bi se otresla enkratnega pohlepa. V kolektivnem pomnenu srednjeveških Srbov je očaranost nad mestom mest povezovala tudi vse druge tipe fascinacije. Tembolj in učinkoviteje, če se je v kakem trenutku dozdevalo, da se bo mesto mest pred njimi poklonilo. Kot je znano, so to nevarno iluzijo prevzeli, kot nov izvir notranje kulturne in politične gangrene, razen Srbov tudi Grki, Bolgari in Rusi. Njihove preroditvene ambicije se opirajo na isto vrsto regionalnega rasizma. Spreminja se samo ime glavnega akterja, ki se mu morajo vsi drugi podrejati. Ne le politično, pač pa tudi kulturno, in kar je še pomembnejše, rasno. Težava je v tem, da po obnovi balkanskih držav v postturskem času ni bilo mogoče rekonstruirati tudi mesta mest, tega glavnega izvira tradicionalne fascinacije. Zaradi tega je obnovljena Srbija postala svojevrsten požiralec mest, da bi mogla oblikovati nov stabilni tropizem. V tem pogledu sta ji bili, vsaj navidez, dostopni dve deželi, v katerih so bila kakršna že mesta: Vojvodina in Hrvaška. Ko vstopa v vojvodinska mesta, razvija trop nasproti fantomski srednji Evropi; ko vstopa v hrvaška mesta, razvija trop nasproti enako fantomskemu Sredozemlju. Skorajda gre za obsedeno teritorializacijo v urbana središča sredozemskega in srednjeevropskega kroga. Kdor ne verjame v ponujeno konstrukcijo, naj skrbneje prebere tistih nekaj romanov v sodobni srbski književnosti, ki si zaslužijo kaj pozornosti. Hrvaška je na ta način postala za Srbe - obljudljena dežela. Dežela, ki ne zagotavlja ravno prizorov popolnega uspeha, je pa tem prizorom najbližja. Kljub deklarirani sorodnosti s Slovenci, Srbijancev v slovenskih mestih ni veliko. A v hrvaških so. In dogodki v tej vojni kažejo, da o njihovem številu redko kateri hrvaški domorodec lahko razmišlja brez zadrege. Vsaj brez zadrege.

Potemtakem se Srbija, topološko gledano, v svojih zgodovinskih gledanjih orientira s pomočjo Hrvaške, natančneje, s pomočjo njene urbane dediščine. V priročni shematizaciji mesta zlahka zreduciramo na eno mesto in ime Hrvaške na ime tega mesta. Zato se srbijanska politična potreba ne omejuje samo na eno mesto, ali na eno področje, pač pa na Hrvaško kot celoto, ker jo v njeni celovitosti določa kot enotno in nedeljivo mesto. Primeri z obsedenim polaščanjem Dubrovnika lahko trenutno zavedejo. Mogoče je pokazati, kako ponovni poskusi kraje Dubrovnika delujejo kot svojevrstna simbolna kompenzacija. Če bi jih zanimala samo kraja Dubrovnika, bi druga mesta gotovo pustili pri miru. Toda takšni poskusi, kot kaže, ne izključujejo tudi drugih sorodnih poskusov na črti od Belega Manastirja in Subotice do Knina, od Žumberka do Boke Kotorske, od Šida do Karlobaga. Vse kaže na notranjo zamisel Hrvaške kot enotnega mesta, ki se samo zaradi tehnološkega ugodja razporeja v posebnih krajih. Zato je srbijanska tekoča politika v glavnem natančna: njo resnično zanima hrvaško ozemlje kot notranja mera imaginarnega mesta, ki ga Hrvaška omejuje in brez katerega se Srbija ne more spodobno orientirati. Pri tej strategiji so vasi manj pomembne. Te uničujejo zato, da bi iz nočnih plasti spominov privlekli na dan podobe nadnaravnega trpljenja in strahu. Z obema inačicama izzovejo enako posledico: v hrvaškem prebivalstvu zatirajo skušnjo stalnosti. To vrsto izkušnje ni mogoče

niti oblikovati niti ohranjati brez zamisli o središču, torej brez zamisli o točki, v kateri se stekajo vesoljne osi, ki so nujne za preprečitev kaosa. Zato je nujno zavzemanje mest, kateregakoli mesta na dolgi mejni črti od Subotice do Kotorja. Da bi pri tem trpela hrvaška dediščina, niti ni tako pomembno, ker jo je tako treba rekonstruirati kot srbijansko in v tem primeru je predvsem zaželeno, da ne bi bilo preveč materialnih ostankov, ki bi se lahko upirali volji srbijanske remitologizacije in ki bi pokazali, da je sintetična obsedenost s to voljo nastala nekje drugje.

Ko se je nazadnje pričela tudi dejanska bitka za hrvaška mesta, se je izkazalo, da polasčanje Hrvaške kot njihovega notranjega fascinacijskega težišča, ne bo tako lahko, kot so pričakovali. Po mojem se jim je postavilo po robu kar nekaj dejstev. Predvsem ta, da v urbani tradiciji delo in vojna (rad i rat) nista tako daleč vsaksebi, kot se to lahkomišelnostno dozdeva. Ko se je mesto borilo za svoj položaj kolektivnega fevdalca, ki je, mimogrede povedano, svojo teritorializacijo razvilo celoviteje kot kak drug član fevdalne ureditve, je razvilo svoje obvladovanje dela in proizvodnje kot alternativno obliko vojni. Zato je njegova proizvodjalna sposobnost obenem tudi indikator tako delovne kakor tudi vojne sposobnosti. Ko srbijanski predsednik Milošević izreka tisti pošastni stavek, da Srbi, če že ne znajo delati, se znajo vsaj boriti, izreka enega tistih antologijskih stavkov, kakršni so sicer običajni v političnem žargonu banana držav. Tej izjavi je naprimer samo kakšno leto starejša, zelo sorodna izjava Todora Živkova, upokojenega socialističnega bossa sosednje Bolgarije, v kateri se ta pridruša, da so Bolgari najboljši natepači žensk na svetu. V množicah neurejenih in s črno borzo razkrojenih moških res ni mogoče odkrivati ljubimcev brez strahu in napak ob domala psihiatričnem nagnenju izmišljanja. Tako kot je potrebno biti pacient, tako zgodovinski kot vojni, da bi lahko ugotovili, da se nekdo zna vojskovati, ne pa tudi delati. Glavni nauk industrializma je ta, da kdor zna delati, se zna tudi vojskovati. Kdor pa tega ne zna, po vsem sodeč ne ve ničesar, ne o delu in ne o vojni. Bolj ko je to neznanje globoko in bolj očitno, toliko težje je za nas, ki moramo to vrsto pohujšanja odpraviti tja, od koder je prišlo. Kajti ta neukost glede dela in vojne se spreminja v slaboumno razbojniško sprenevedanje. Njegova največja napaka je v tem, da noben, ki ga premaga, ne more v tej zmagi tudi uživati. Ganljivo je, kako mali Haznadar veselo pripoveduje o vukovarskih vojnih uspehih. A se bojim, da bojo vidno zaobljeni srbijanski rezervisti na kolenih na vukovarskih ulicah bolj podobni preganjanim kurjim tatovom po oddaljenih vaseh. Kako naj bo narod, ki ne zna biti zaveznik pri delu, tudi spodoben nasprotnik v vojni? A to, kot vemo, je najmanj odpustljivo.

Drugo, kar je Srbijancem v vojni za hrvaška mesta stopilo na pot, je kozmološka vztrajnost samih mest. Mnogi se čudijo temu, kaj se je dogodilo v Vukovarju, da se je njegovim branilcem posrečilo uničiti skoraj deseti del vseh tankovskih kant jugovojske. Če bolj pozorno analiziramo glavna dejstva, potem dogodki sploh niso nenavadni. Ko bi bilo mesto Vukovar po kakšnem naključju v Italiji, bi se imenoval Rim. Italijansko glavno mesto se samo navidez imenuje Romulovo mesto. Bil je, kot veste, gojenec rimske volkulje. Zato bi se, kot se upravičeno imenuje Romulovo mesto, lahko imenovalo tudi volčje mesto, Vukovar. Samo manj posvečeni bojo v dodatku "var" videli ogrsko sposojenko. Njo so tudi Ogri podedovali po naših skupnih praprebivalcih Keltih tako kot Hrvatje in Italijani. Obe sestavljenki imena mesta Vukovar kažeta potemtakem, da je on nič več in nič manj - sveto mesto, ali skriti Rim. Ker pa svetega mesta, tudi po definiciji, ni mogoče zavzeti, ker je božja lastnina, zato bi morali najprej pre-

magati zainteresirane bogove, a to človeku ni dano in tudi ni bilo mogoče, da bi jugovojška in novi četniki zasedli mesto. Ubrnila ga je njegova notranja pravica do čudeža. Iz večine poročil ozarjenega Haznadarja izhaja tudi nehote takšen vidik. Vukovar se je ubranil po zaslugi tiste notranje sile, ki jo je mogoče črpati samo iz mestnih temeljev. Zato je bil Vukovar hkrati tudi hrvaška šola vojnega poguma pa tudi vojne domiselnosti. Ne preseneča, da so se tisti, ki so skušali opisati čudežnost vojnega obrata v Vukovarju, znašli v zadregi, ker jim ni bilo jasno, s čim ga morajo primerjati. Zato su mu pripisovali tako nezaslužena sorodstva, kot sta Stalingrad in Siget. Vukovar je Vukovar. On ni ne mesto infernalne porabe življenja ne mesto slavnega poraza. Ni operna slikanica in ne vrt nove monumentalnosti. Vukovar je "samo" mesto hrvaškega vzhoda. Mesto, kjer so se vsa druga hrvaška mesta naučila, kako zmagati.

29. septembra 1991

Tomislav Sabljak

Žrtev

Edina te poletne dni
 Ti, Hrvatsko, kako v zarji prelepa
 Roža tvojega srca scveti
 In kako tihi šepet priklepa
 K soncu tvoje vse večje moči
 Praviš: naj noben več ne zapusti
 Ta dom in to zidovje
 Ki ga tvoja zvestoba krasi
 Nekje smo že videli to valovje
 Neskončnost se na šir odpre
 Za prepolne ladje
 In za pogumne ljudi
 Ko jih nesreča doleti
 Nikdar še nismo bili tako sami
 Prepuščeni bitju mračnih ur
 Me slišiš, Hrvatsko, blizu je polnoči
 Skrivni trenutek razodetja
 Ta molk je znamenje nevarnega početja
 Mogoče zločin se z neslišnim dihom bliža
 In poslušamo stisnjeni, če diha nam srce
 Veseli, žalostni, napol mrtvi
 Prinašamo telesa k splošni žrtvi
 Kriki in solze obenem
 Zmaga in groza
 In nekje nora ptica poje:
 Hočemo nove glave
 Hočemo nove glave

Željko Sabol**V tem strašnem času**

Umikam se proti mejam
ki so nam jih drugi zarisali
na žrtvenik moram brez omahovanja
vse glasnejše tožbe osuplih otrok
dosti prijateljev smo izgubili spotoma
po vsakem porazu imel sem več moči
tu bom živel tudi ko bom čisto šel
sami v gozdu polnem divjih zveri
mučimo se s tem usodnim nagnjenjem
za ped prsti na opoldanski pripeki
za težko okovje brez vratu, brez ključa
vseeno je če kdo želi si k nam
svečano oblačilo
nam ne bi pristajalo
zmeraj je tako
do včeraj brat, a zdaj ti streže po življenju

* * *

Ne kliči me po imenu
tam kjer je ime izbrisano
in se ljudje prepoznavajo po globini svoje groze
odkod njihova moč da se branijo
ko se vse maje in zidovi gorijo
vedel sem da se resničnost začne v dvomu
tudi ko ni luči, sna in kruha
resnične besede ki jih je vse manj
žejna usta komaj izgovarjajo
s priznanjem ne bi nič dosegli
rodú sem čigar seme malo velja
in ki si drugega ne zasluži
poslednja žrtev poje pred usmrtnitvijo
povsod vstaja
sonce uničenja
v noči iščem podobnosti s teboj
ostal sem sklonjen pred praznino
pri polni zavesti moram vanjo pasti
ne kliči me po imenu ker nimam imena
in moj obraz je povsem brezobličan
ta bolezen je neozdravljiva
nastopila je
davno pred nami -
a bo sploh kdaj minila?

* * *

Nocoj ne maram slišat nikogar
 Ne povem da sem tukaj, ne povem
 da sem onemogel.
 Vsi že vejo kaj se dogaja
 z mojo močjo davno zgubljeno
 pred napadi iz teme, z glasnimi vzkliki,
 Samo jaz ne vem. Čuj,
 šepet se v bobnenje spreminja!

Bom po vsem tem
 razrešil, odkod je glasba prihajala
 kdaj je bila izvedena prva usmrtitev?
 S truščem se je odprl vhod
 bližnjega pokopališča
 Oglušeli od vetra smo izgovarjali poslednjo željo.

Privid, privid! Okrog mene
 popivanje in gostije. Noben še pomisli ne na strah.
 S čelom mokrim od vročice
 se ne morem veseliti ko se vsi veselijo
 ker čutim ugriz strupenjače.
 Tisto kar nisem in ne želim biti
 zaupal bom zidovom
 ki so nas zmeraj dobro varovali
 brez psa na pragu, brez verige in ključa.
 Umirjajo se veke. Zvezdoznanci
 predvidevajo kratke dneve, dolge polnoči.
 Nikogar ni, ki bi ohranil ogenj. Pod pepelom
 slišim uspavanko.
 Prvikrat je zadrhtela roka.

Ante Stamač

Morivci, ko se vrnejo v kraje svojih zločinov

Tisti letavec kratkolasi, ki je v arabeskah
 po hrvaškem nebu nad Zadrom
 grmel kot zmaj iz črnega šotišča
 in sprožal plamteče rakete, zapomnite si ga!
 Prišel bo v Borik, na datljevke in na pijačo
 pa naj se potopi, naj išče globoko
 naj kamen drobi, naj poje dolgo dolgo

Tisti črni z Užic, ki se je za tankom prikradel
 in obstal prevzet od lepote njemu tuje
 na slemenu nad Slanim in je ozarjen
 izročil pozdravne rafale otroku v zibki
 potem zazdehal, zapomnite si ga:
 Rad bo prišel, poleti, se kopat in na ribilov
 a ribe naj lovijo njega.

Zaripel general, ki se dere "pali!"
 da bi topničar sprožil veliko granato proti
 kupu razvalin, ki so se nekoč imenovala
 Vukovar, da bi zastokala rahla prst,
 umolknila, zapomnite si ga:
 Plul bo po modri Donavi, objemal kobilu
 in jezen zrl v ljubka poslopja, zgubil oči
 se zvrnil čez rob, se slekel v svoje truplo

Bolščav pijanec, ki se je iz Gline vrgel
 v vse večjih krogih nad prostrane ravnice
 kjer v božjem prahu leže razmetana trupla
 pozemskih bratov, zapomnite si ga:
 Ker mrhovinar ne bo prišel dlje od svojega trupla
 ne vnet lovec dlje od glinastega goloba
 v zamolklo vrnil se bo gnilo glino

Tisti tamkaj, negovanega koraka, močnih čeljusti
 napotil se je zdaleč, s Prokletij
 s planšarije, gorjan, ki Ravno v ravnici
 tepta, z ostrim nožem para, ubija
 z brzostrelko, zapomnite si ga:
 Na ravno bo prišel, stopil se bo s črno senco
 obračal se bo mrtev v prostrani rakvi
 klic s planine zaman bo tožil v prazno nebo.

Milorad Stojević

Sabat

Ko se takole menim s tabo,
 te nekdo ubija,
 čisto konkretno:
 z nožem v srce, in potem
 ti odira kožo.

Ne, rečem, to ni mogoče.
 Ja, rečeš, to je mogoče,
 preveri kar sam, kaj je
 od mene ostalo, razen glasu,
 ki ti ga poklanjam,
 da bi mi verjel ali
 poiskal vire iluzije.

Ne verjamem, da bi temu sploh
 katero božanstvo lahko sledilo,
 da bi lahko ilustriralo
 to usodo podobe.
 Ampak to nam sledi
 noro, brez besed,
 in ni za nikakršno
 menjavo,

če sem prav razumel
tvoj glas spod glasu,
nekaj kot prastaro govorico,
ki je nekaj znala
početi s tišino.
Letopisci pakirajo čase
v herbarij, bel in suh -
in kaj jim boš lahko
ponudil kot utež,
če ne svoj zastavek
razlike.

Ive Šimal Banov

Vukovarju

nisem vedel ne kdo si ne kje si
nisem zanesljivo vedel je tukaj Donava Sava
al Drava
to trojstvo našega pomnenja h kateremu smo se
vračali
tako nekam brez zanesljivih
usmerjanj

dvomeč po naravi
prav tako proč od praznega rodoljubja
in nečimrnega svetovljanstva
proč od domačega kraja in v njem sem
po Vukovarju dobil ime

jaz Vukovarčan
v polmraku ki je otipal svetlobo svojih
zdravih oči
spregledal sem takrat ko so bombe zasipale
tvoje ljudi in tvoje otroke

ti ki si združil Dalmacijo in Slavonijo
zdolž in počez
ti ki si zacelil razpoko naših trajnih
delitev na

zmagovavce in poražence kot trajne rane
iz katerih smo krvaveli

jaz, prižgan ob tvojem ognju
jaz, sežgan ob tvojem jeklenem pepelu
brezimno mesto

nisem vedel da sploh si
a si s te ali z one strani reke
v tej ali oni deželi

Proglašam te za glavno mesto
moje Domovine!

Antun Šoljan**Vukovarski arzuhal**

To pesem mi je v globokem srdcu povedal preprost mož, skromne izobrazbe, Hrvat iz Vukovarja, daljnega muslimanskega rodu. Ko mi je pripovedoval, kaj se dogaja, ni niti slutil, da govori v verzih in rimah, še manj, da je to, kar govori, neka pesniška oblika iz starejše hrvaške književnosti, iz 17. ali 18. stoletja, pisana z arabico, t.im. aljamiado literature. Zato sem pri zapisu njegovih besed le malo spreminjal in po antologijskem Duvajskem arzuhalu sem to imenoval za arzuhal, kar v turščini pomeni toliko kot spomenica. Naj to tudi bo.

Miroljuben človek sem
in nekoliko že star,
a vam povem gospodje,
plačali boste za Vukovar.

Uničili ste celo mesto,
naredili grdo stvar,
zato vam rečem, gospodje,
plačali boste za Vukovar.

Da v moji hiši gost
bil bi gospodar,
tako ne gre gospodje,
plačali boste za Vukovar.

Kar ste hoteli, zlo ste hoteli,
in tega ne bo nikdar -
zapomnite si to, gospodje,
plačali boste za Vukovar.

Še dolgo Donava bo tekla,
plačati bo treba vsako stvar,
jamčim vam, gospodje,
plačali boste za Vukovar.

Dvanajsterica iz 1102

Razjahali so razpenjene konje,
zbegani, krivonogi, potni,
oklopljeni z nestrojenim usnjem
in strdelo krvjo zgubljene bitke.

Nezaupljivi kot divje zveri,
potikali so se med brkatimi Madžari.

Prišli so in med zlogovanjem imen
z desnico še otrplo od meča

odrinili desetino stoletij kot nič,
vsak približno eno stoletje.

Kar precej so odjezdili v temni gozd Gvozda,
molče - sneg je pršel med vejami smrek.

Bilo jih je dvanajst, kot apostolov,
a nobenega boga niso imeli na čelu.

Otroci se rode z njihovim utetoviranim
podpisom na plečih.

Davor Špišić

Life During Wartime

ZAČETEK

Slovensko jutro. Uresničena volja ljudstva se je še naprej sproščala v snu. V izrezu alpske lepote so se prebudile panzer divizije poslednjega polipa anahronistične Hydre. Zdelo se je neresnično, da bi grožnje neke marionetne dediščine prerasle v takšen mrak. Kajti Klovne smo sposobni marginalizirati in jih nimamo za resno grožnjo. Tudi takrat, ko se zvrstijo v zlu, ko si počrtnijo obraz. Prepričanje v nezmožnost reinkarnacije sovraštva se je izkazalo kot napačna ocena. Orožniki bizantinskega revivala so se zgrnili h kaznovanju izdajcev. Hrvaška je v tem trenutku, stisnjena v dvomih, gledala, kaj se dogaja na njenih zahodnih mejah. Modri so vendar že davno spoznali, da bo Zlo ponovno zavladovalo v teh krajih. Nad Slovenijo se je napotila kolona bahavega smisla in udarila na krhkost nove senzibilnosti. Zaliv s svojo high tech vojno se je kazal neresničen in daleč. Prepoznal sem isto teorijo oddaljenosti: tankovski ples tostran Alp smo spremljali izključno v televizijski sferi. Neresnično. Vznemirljivo. Nedotakljivo. Slovenija se je borila s slikami. Prva video-vojna v prostoru, ki ga označujemo kot našega. "Televizična vojna" pravijo poznavavci.

Podoba ožganega vojaškega obraza, ki se prikaže iz tanka, je nekaj še bolj nebogljenega, kot bi bil otroški. Pa je tudi bil otrok. Stisnjen v kalup vojne konzerve, zaprtega neba nad sabo, še z nekaj obupanci v posadki, ki se duši v smradu globalnega in realnega razpadanja. Obraz je imel barvo sežgane prsti. Oči so predirne iz groze prepoznavale imaginarnega Neprijatelja (Slovenci mu pravijo Sovražnik, torej Vrag!) in tulile: "Kaj počnete?! Slovenec sem!!" Podoba tega ožganega vojaka je ena najbolj pretresljivih na TV programu Janševega upora. Upor se je trdno držal kadrov in rakurza kamere. Opozicija razkuženim oklepnikov armadnega logotipa se je oblikovala na sofisticiranih tiskovnih konferencah Jelka Kacina. Slovenija je ugriznila v skušnjava samozavesti. "Kaj nas čaka?" se je množilo v odmevu pri odločitvah v hrvaškem Saboru. Vojna je vkorakala v diasporo.

DIASPORA VOJNE

Embrio dance makabre se je porajal že mesece prej, oz. pri prvem kninskem odpadništvu in v poznejših mescih sovraštva, v katerem je usihala Hrvaška. Vendar dejanski začetek vojne beležim v večerni mlačnosti poznih junjskih osjeških ulic. Zlo je nalepem vdrlo uničujoč ugašajoči konec dneva. Bilo je v času festivala Post-Eurokaz. Mesto je prisluhnilo odmevom nastopajočega sna. Vdor tankov po Vukovarski ulici je razbil vse iluzije. Slutnja propada? Iz vojašnice so prihrumeli dvojčki tistih iz slovenske paralelne vojne. Nek rdeči avto se je podal v medijsko zgodovino. Pod gosenicami. Nič več nisem bil prepričan o tem, da se nam bo vojna izognila. Nad tem odprtim prepadom sem prvič občutil strah. Odprlo se je nekaj črnega, nekaj temačnega za prihodnost.

Z oken vojašnice so pošiljali divje darove zbranemu zboru naroda. Koliko besa se skriva v tej kazematski enklavi. Bolnico so polnili prestreljeni. Ustreljeni. Okna gledajo drug v drugega. Ločuje jih cesta. Cinik bi dejal, da se je pokazal praktični namen te soseščine: Smrt delijo iz ene zgradbe, v drugi Upanje/Življenje. Paradoks trenutka se je prikazal v celoti.

ČELIJE

Tesnobno ime vasi, za katero nisem vedel, da sploh je. Etimološko sugerira samozatajujočo dejanskost nekakšnih samotnih izbic. V sebi ima tudi nekaj grozečega ječarstva. Zatrtega sončnega vira. Druga oblika je pognala do ozračja nesrečnega naselja. Skupina hrvaških hiš je bila enostavno izbrisana s plamenom. Naselje nasilja. Podobe masakrirane vasi izdajajo zločinsko zverstvo, s katerim se horde vržejo v pregon vsega, kar čuti hrvaško. Vaščani so se priključili koloni beguncev. Dolgi koloni pregnane Hrvaške.

REKA OBUPANIH

Obroč okrog Erduta, Dalja in Aljmaša je zategnjen do bolečine. Sužnje sili k hropenju. Erdut so bombardirali. Potem Aljmaš. Na televizijskem posnetku blazni častnik (paradoksalne terminologije) JLA: "Delovali bomo še ostreje." Psihoro-bote režečega se zločinca prinašajo mnogi pregnani z donavskih bregov. Okupirali so Dalj. Iztrebili. Prihajajo glasovi o pokolu. Fragmenti tujih pripovedovanj delno privzdigujejo zaveso brutalne metamorfoze človeka v žival. Reke obupanih naraščajo in drhtijo v grozi. Obnavljajo se atavistični strahovi, izvablja-jo lesket noža iz zaprtega spomina. Množice žrtvenih čred se umikajo pred vsiljivimi demoni. Eksodus hrvaškega razklanega bitja je tukaj pridobil svojo prvo epsko sekvenco te vojne. Vlačivci na Donavi so se zagostili. Brez dna so gotali kolone nesrečnih. Robovi prenalozjenih ladij so se povsem pogrezali v nepresojni vodi. Čez robove so spet plezali mnogi znakaženi pogledi. Jok otrok. Jok žensk. Črni madeži starčevskih figur. Kakor črne luknje v pisanem kaosu. Ni slišati krikov. Le drhteče cviljenje za požganimi domačimi pragi. Kamera beleži prizorišče. Snemalec si z drugo roko briše solze.

Pri Nemetih, na obalah Donave skupina gardistov, ekipe Prve pomoči. Izg-nance prevažajo v Osijek. Pozneje jih srečujem, te neme trpine. Prišli so s kupom cul, pregnani z zemlje, od živine. Še živi, sprejeti v domovih humanih gest skup-nosti. Ali tudi mrtvi. Mrtvi brez svojih vonjev in žuljev, brez klopc pred hišami. Starec, ki se je popoldne spustil po stopnicah, je šel pred zgradbo in sedel na kovinsko ogrodje zraven bližnje kavarne. V mučnem ritualu nekdanjega življen-ja. Zločinci so v njem že izvršili mračen umor.

HLADILNIKI

Prihajajo hladilniki. Iz Dalja. Strahotna vsebina žvepljenih udov. Esenca ner-azvozljivega klobčiča znakaženosti. Neznosen vonj odprtih ran se spreminja v slikovitost dokumenta. Odposlanega. Komu? Smrad zla se ne da opisati s sliko. Z ničimer.

ANTIGONINA USODA

Pogrebni sprevod je prihajal z dvorišča. Vrata v ogradi so bila na stežaj odprta in prepuščala v črno ogrnjeno skupino. Umrla je starka. Letnika pripravnega za zapustitev zemeljske tesnobe. Umrla je naravne smrti. "Od smr-te", kot znajo reči. Prirodna smrt. Neverjeten način odhajanja v teh vojnih razme-

rah. Laslovo se je zbralo na ritualu poslednjega slovesa. In vendar je tragedija zahtevala drastično igro. Izobilje nasilja, s katerim iz Palača, Silaša in Ade zabrisujejo identiteto Laslova, ne spoštujejo sveta mrtvih. Kar je od nekdanj pripadalo Hadu, to je bilo za skaženi um barbarskega revivala nesramen povod za novo izživljanje. Matrica Tragedije se obnavlja. Kategoriji Zla in Dobrega sta zarisani v antičnih obrisih. "Rojstvo tragedije" je na svoji evolutivni poti samo obličja zamenjalo. Značajsko pa se je vztrajno obnavljalo.

Iz mraka neabsolviranega trpljenja se je vrnilo Antigono prekletstvo. Nemožnost pogreba, posipanja z zemeljskim prahom telesa, ki odhaja, nemožnost sprijaznjenega odrina Duše na rekah brez vrnitve... Sprevod s krsto se je počasi pomikal skoz vas. Do Ernestinova. Kjer je bil Grob. Kjer je Zemlja čakala.

Drago Štambuk

Hrvaška vas Čelije

Ata moj, ki si v žitu
in s kamnom drevo dolbeš
s kruhom, z vodo, ljubezen zganjaš.
Zračno obliko srca ziblješ.

Omenjajo utripalnico
bele krvi in strdkov,
ko sem hotel v tvoj kolot,
tvojo haljo in tvojo libelo.
Kot plamen mrzlega curka.

Kot se te spominjam,
mehurček stisnjen v napravi,
od jutranje do večerne,
ko s smrtjo svojo ležem
na posteljo golega zidu.

V krilih šumečih čuka
prazne črne vode, v telo
vrezujem staro zlato
s trizobi mesečine.

Za bišavim valom valov
kakor kodrav, kakor garjav
lepopisne modre magme.

Omenjajo dobrega duha
drobtinica s črne mize
svetih kakor Biokovo
in pogorišče žitnih polj.

Zložena krila, spor:
nečimrn, zložen v tančico.
Tvoja podoba - krhka podoba.

London, julija 1991

Ivan Tolj**Naj bog da**

Naj bog da, da bi ti bila lahka zemlja
Hrvatov,
ki si jo napadel s svojimi
in zanetil ogenj, da jo požge.

Gledamo te mrtvega na ledini
pod Velebitom:
glavo, noge, roke. Brado, pred
katero je včeraj klečala Marija
in te rotila:

s križem, ki z njim se križaš,
s slavo, ki jo častiš,
z otrokom, če ga imaš,
z mamo, ki te je rodila.
Naj bog da, da ti v raju odpustijo
tisti, ki si jih tja poslal.

Naj bog da, da ne boš na vse veke poslušal
šibak glas, ki te je prosil:
"Ne mamo, striček,
ne mene, striček."

V Liki, septembra.
V vojni enaindevetdesetega.
V Petrinji, v Dalju, v Čelijah,
na sejmišču v Vukovarju...

Naj bog da, striček!
V deželi Hrvatov
naj bog da!

Irena Vrkljan**Tri znamenja za bolečino**

Nobenih zgodb, nobenih zgodb več, ne.

V snu črna, blatna pot tanka v Slavoniji.

Slovo od pisanja, od pisalne mize. Metafora časa tisti stavek Heinerja Müllerja iz Hamleta: ko bojo noži šli skoz vaše spalnice, boste poznali resnico.

Objem. Smrt. Velik pes z blagimi očmi izraža več topline kakor oči mimoidočih na Weimarski cesti. Otrok črne polti se prestrašen ozira okrog sebe. Tesnoba. Še več: dušenje. Nezaščiten, najmanjši. Pes mu je žalostno obliznil roko.

Kaj je bilo tisto, kar smo pisali, da se vse to ne bi dogodilo? Tukaj že dolgo vlada laž biografij. Na vseh kanalih, iz vseh kotov so se priplazile izpovedi o življenju, o "lastni poti". Vse je že znano, vse prepoznano - v nedogled reproducirani trak neresničnosti. Živimo brez resnice.

Toliko pripovednikov. Očitost z njimi. Zmeraj isto: roditelji, šola, pa tako in takšno. Vprašanja in odgovori, ki tehtajo samo uspešnost. Po razrušenju vsega. Tisti, zadušeni v klišeju, vladajo v tem četrtem svetu, v Evropi. Potem ko je postal popoln. Po ledenih časih.

Življenje med prizori vojne. Kričimo lahko samo v sobi. Mrtvi, ruševine, kolone pregnanih. Tukaj so v podzemskih železnicah bande ostrženih fantov željne krvi tujcev.

Nobenih zgodb, nobenih zgodb več, nikdar več. Napak so tolažile, prikrivale bistvo časa. V filmu, v knjigi. Bile so reklama zlih zvezd in so se dobro prodajale. Najboljše sredstvo slepila - ta družinski roman. Podoba posamične usode, ki je nimamo več. Mogoče prav zato to zanimanje zanjo.

Jesen je nastopila pozno in zavita v črne podobe. Pozabljen je čas trgatve in velikih orehov. Jesen je nastopila brez kimavčevega vinotoka, kot listopad, kot gruda zmrzlih solz.

Kar smo rekli, nihče ni slišal. Zdaj eni ljubijo svoje bombe in jih mečejo na nedolžna mesta. Čas je za mojstre smrti. Umetnost blagosti ugaša. Kaj storiti, kdo bo zadržal nož?

Pripovedovali so zgodbe o pravičnosti in obenem brusili rezila. Mrtvo listje prekriva mesta izdaje. Mrtve besede.

Otrok je po zračnem alarmu dejal: mama, pojdiva nekam, kjer ni neba.

Pojdimo nekam, kjer ni laži. Nekam, kjer bo nebo brez svinčenih ptic. Poiščimo nove prostore brez zaprašenih zgodb, stisnimo se drug k drugemu, potrebujemo toplote.

Jesen je nastopila pozno in zavita je v črne podobe.

8. oktobra 1991, Berlin

Franci Zagoričnik

Premirje na Turnju

Skoraj sončen dan. Tak mir.

Mosta na Mostanju

čez Mrežnico in Korano

načel je neučakan čas

ki iz trenutka v trenutek preži

na vse, kar je.

Njegova vihra potegnila je tu čez

in zatišje je le ta smrtna

utrujenost obstoja.

Ceste in polja so minska.

Hiše na Turnju do zadnje ubite.

Mnoga vozila so k Plitvicam

in nazaj h Karlovcu razporejena

tako heraklitovsko in definitivno.

Vendar samo čakajo na mrtvi straži.

Prizori dokaj statični.
Tudi priroda miruje v tem letnem času.
Mnogi so odšli med pomnenje.
In kaj pomeni to, da je nekdo
ostal med živimi?
Smo živi še, od kod, doklej?
Kam bi s ponosom bivanja
v naslednjemu obratu trajanja?

V bodrilo nam je in v začudenje
nekaj zvestih dvoriščnih bitij
oponašavk domače večnosti
ki še brskajo za preostalimi načini
tveganja, njih gospodarji
pa so morali zbežati.

Brez kril kot v budnosti
le z močnimi zamahi rok in
po dolgem času spet z vso gotovostjo
poletim preko mrtve vasi.
V dlani obraz dekleta zajamem
a ostanem v zraku.
Sprva občuti le piš vetra
potem se zave in se nasmehe
nekemu vzgibu spomina v sebi.

Smrt na živce gre storivcem:
sami ujeti vanjo in napačnih računov
da kdor seje smrti več, se zanj
sešlo bo v večji meri božji.
A tehtnica je ista, isti Bog
in isti angeli duše z obeh strani
popeljejo za roko onkraj težnosti.
Tako usmiljen je Gospod.
Sodba pa bo kruta in človeška tistim
ki um so nadomestili z ljubeznijo
vseh decibelov človeškega gorja.

Ostrostrelci zbrano čakajo
na svoj odstrel. Tako malo je inčac
ničenja na temu bornemu svetu.
Vse je domala preveč preprosto.
In tako silen nesmisel
lega nad pokrajino.
Edino upanje je nesmisel upanja
na zmagovit pogrom nad sovražnikom
da kri, ki do goleni bomo jo gazili
ne bo moja in ne mojih ljudi.

Turanj, obč. Karlovec, 12. svečana 1992

Anka Žagar

Kam se izteka ta vojak

kam se izteka ta vojak
ta, ravno ta ki zdajle spi
in jaz, igram se z njegovimi slepimi prsti

ko mu zvezdí obraz
kot porcelanska kapljica
kam se izteka ta vojak

temna prst mu iz prstov odteka
/moja prst je globoko in navzgor/
odpira se
beli cvet
brezno nebeško

niti koščica v češnje
ni zašla, bila je
krogla v srce,
ni priletela, bila je
notri, čakala
tja se izteka ta vojak

NAŠI ODZIVI NA HRVAŠKO PESNIŠTVO V VOJNI

Slovensko hrvaških vezi v zadnjih dveh stoletjih ne bi mogli obravnavati kar mimo posameznih osebnih usod ter skoraj povsem zasebnih literarnih ideologij in kulturnih pobud. Tudi vidnejši rezultati v obliki knjižnih prevodov in posebno antologij, slovenskega pesništva na Hrvaškem in hrvaškega na Slovenskem, zaznamujejo obe narodnostni oznaki obeh književnosti bolj z osebnim delom nekaterih posameznikov kot pa z nacionalnim v nekem širšem soseškem meddržavniškem obsegu tega med-narodnega in med-kulturnega delovanja.

Spomnimo se Prešernovega odpora zoper ilirizem pa nasprotnega odnosa Stanka Vraza, ki ga v naših krajih še danes označujejo kot izdajavca. Novejši čas slovensko hrvaških literarnih razmerij prepleta vrsta izdanih pesniških antologij, in te me tukaj posebej zanimajo. Lani je pri Školski knjigi v Zagrebu izšla že tretja razširjena izdaja Zlobčeve **Antologije slovenske poezije**, prva leta 1974. Ta antologija zajema slovensko pesništvo od Prešerna naprej (Valentin Vodnik je pri tem uvrščen v predprešernovsko dobo'). Medtem ko je Nakladni zavod Matice hrvatske 1975 izdal Dabovo **Novo slovensko liriko**, ki se začneja pri Kocbeku. Pri prevajanju Zlobčeve antologije v hrvaščino je vidneje nastopil Luko Paljetak, predvsem pri prevodu poezije Franceta Prešerna. Ta njegov delež se je pozneje razvil v prevod celotnega Prešernovega pesniškega dela. Tega je leta 1982 izdal Nakladni zavod Matice hrvatske. Oba slovenska kroga prevodov v hrvaščino, prvi zgodovinski in drugi sodobni, prvi Prešernov, drugi Kocbekov, se nekako ponovita pri slovenskem prevajanju iz hrvaške poezije. Pri tem obširnejši zgodovinski krog zajema Mihaličeva **Antologija hrvaške poezije** pri Cankarjevi založbi 1975, sodobnega pa Dabova **Novejša hrvaška poezija**, DZS 1971 in še novejša antologija hrvaške avantgardne poezije **Ubili so ga z opekami**, katero sem objavil pri Založbi Obzorja 1981.

Iz podobnih osebnih pobud so se razvijale tudi pesniške naveze v času sedanje vojne na Hrvaškem. Razlika je v tem, da je slovenska stran v večji meri prisluhnila aktualnemu pesniškemu dogajanju na Hrvaškem. Za drugo stran je vojna razumljivi alibi, vendar ne smemo pozabiti na dokaj obsežno Zlobčevo antologijo, ki so jo Hrvatje realizirali takorekoč sredi same vojne. V tem času so se skoraj simultano in zelo nagosto pojavljali prevodi hrvaške vojne poezije v naših revijah in časopisih, na radiu in na različnih javnih shodih. Pri tem je zopet vidneje nastopal dubrovniški pesnik Luko Paljetak, ki se je znašel v Sloveniji in tu ostal ravno v času srbijanskega bombardiranja njegovega mesta. Tu je živel v pregnanstvu, ustvarjal in veliko nastopal s svojo svežo pregnansko poezijo. Že ob koncu prve sezone vojne 1991 sta obe Mladinski knjigi, v Ljubljani in Zagrebu, izdali njegovo dvojezično pesniško zbirko **Ubežne pesmi - Izbjegle pjesme**.

Paljetka in tudi drugo prevodno poezijo so največ objavljali Naši razgledi. Posamič Željko Sabol, Slavko Jendričko, Anka Žagar, Marijan Čekolj in drugi. Skupno pa širši izbor **Hrvaški pesniki v vojni I** in **Hrvaški pesniki v vojni II**, oboje februarja 1992. Takšen obseg pojavljanja prevodov je že dajal spodbudo za

razmišljanje o tem, da se od teh aktualističnih prikazov pesnenja na Hrvaškem preide na bolj pretanjeni izbor hrvaške vojne poezije. In s kako obsežnim gradivom imamo pri tem opraviti?

Če se imamo Slovenci lahko za narod pesnikov, kar ni vselej ugoden kvalifikativ - ne bi nam škodilo, če bi bili kot nov državotvorni narod bolj resni - je to prav tako in v obeh ozirih značilno tudi za Hrvate. Povsod, kjer je odtekala kri hrvaškega naroda, so enako odtekale tudi besede - kot kri jezika, ki je bil enako ogrožen in obsojen na poraz pred bolj oboroženimi, številnejšimi in močnejšimi zavojevalci. Ne gre za čisto tautologijo, če je mišljeno, da je tukaj beseda neprimerna. Kri jezika pri tem ne odteka v podzemlje in v minuloost. Nekje je atavizem podkrepjen z orožjem, tukaj z jezikom. Kri jezika odteka v prihodnost in ima tudi to lastnost, da grejo tudi naši mrtvi z njo, ne s svojo smrtjo in ne s sovražnikom v njegov prid, ampak z vsemi njihovimi življenji, za katere so bili prikrajšani, katera so jim jih jemali tisti, ki so se namenili urejat (tuji) svet z orožjem. Vse vojne pa so svete, gledano širše. Na obeh straneh ljudje umirajo in vse kaže, da dobiček pri tem kujejo le svetovne cerkve, ki se tukaj tudi spopadajo. Z veseljem zavračajo čas zgodovine v preteklost. Za ene

Veseli, žalostni, napol mrtvi
Prinašamo telesa k splošni žrtvi

Sabljak, Žrtev

Za druge so
... med zlogovanjem imen
z desnico še otrplo od meča
odrinili desetino stoletij kot nič

Šoljan, Dvanajstera iz 1102

In ni porazov. Tudi zmage so brez okusa. Življenje je za jasno oko in duha samo navidezno, prepleteno s smrtjo v eno samo grozo, ki tudi razsodnemu jemlje pamet in nespametnemu vsakršen sod. Pesem pa je rešilna in premaguje vse dileme. Thompson zapoje pesem **Bojna Čavoglave** in branivci Zagore zapojejo za njim. Nemara zakon paradoksa zahteva, da jo tudi četniki prevzamejo kot svojo bojno pesem, samo zamenjujoč vloge. Thompson ne pride v to antologijo, je pa dal naslov tej antologiji - **Hrvaška bojna**. Daje ji tisto, po čemer hrvaška poezija v vojni ni samo neko zajetje v to vojno, ni v nekem trpnem, usojenem položaju. Ne označuje pesniško samo nekega časa, ampak ga soustvarja v mnogih ustvarjalnih naporih in na mnogih ravneh, osebnih in poetoloških. Pri tem vojna ni priložnostna, da bi bila potem tudi njena poezija samo priložnostna. Prav tako ni samo prinašalka nekakšnih posamičnih človeških nesreč, pač pa se spoprime s totalno ogroženostjo hrvaškega naroda. Če smem reči, da je ta ogroženost lahko tudi ustvarjalna, potem lahko tudi ugotovim, da prav ona omogoči silno integriteto, pa ne le v ožjem pomenu pesniške stroke. Hkrati je to integriteta v sferi nacionalnega v mreži, ki ga pokriva tudi pesniško mišljenje in ki prepreda celotno Hrvaško. Pri Ivanu Rogiću Nehajevu se celotna Hrvaška pojavlja kot eno samo mesto. Mnogi hrvaški pesniki izhajajo iz iste topografije pri svojem pesnenju. Mesta, pokrajine, kraji in celo gozd. Slednji kot Gvozđ onkraj Korane in nasproti Karlovca, odkoder so Srbi obstreljevali mesto in Švarčo in širšo okolico. Najdemo ga v pesmih Ane Postružnik in Antuna Šoljana. Dalj najdemo pri mnogih avtorjih, Zvonimir Mrkonjić, Ivan Tolj; Mrkonjić ima zbirko **Na poti v Dalj**. Čelije so pri Dragu Štambuku in Davorju Špišiću. Komarevo pri

Slavku Jendričku in Borivoju Radakoviću itn. Ampak podobno velja tudi za nekatera osebna imena, kot je Josip Sever ali Gordan Lederer. Posebno Vukovar, Dubrovnik, Osijek, Karlovec vežejo nase po več piscev. Jendričko pesniško drži pokonci obrambno identiteto Siska in Banije. Vse to res daje vtis, da vojna zoper Hrvaško to sosednjo državo šele prav oblikuje v duhovnem profilu in v tisti ustvarjalni integriteti, ki bo najbrž ostala pomenljiva za vse čase in vsem tistim, katerih je prihodnost.

GLAVNI VIRI

revija **Forum**, 1992/1-2

Slavko Jendričko, **Hrvatska sfinga**, Centar za kulturu "Vladimir Nazor" Sisak in Matica hrvatska Sisak, 1992

Književna revija, Osijek

Književna revija v reviji **Dometi**, Reka 1991/10-11-12

Luko Paljetak, **Ubežne pesmi - Izbjegle pjesme**, Mladinska knjiga, Ljubljana in Zagreb, 1991

revija **Republika - Republika u ratu**, Zagreb 1992/3-4

revija **Quorum**, Zagreb

TV Hrvatska

revija **Zrcalo - Krvatska, lirika ratne 1991.**, Zagreb 1991/1

KAZALO

Branimir Bošnjak Hrvaška poezija v vojni 1991/92 • 862

Gordana Benić **Feniks**, 865 • Ljerka Car Matutinović **Naj moje besede postanejo ogenj**, 865 • Branko Čegec **Zaželena arkadija, potem kraguljčki, ki razženejo noč**, 866 • Marijan Čekolj **Haiku na bojišču**, 866 • Željka Čorak **Pismo iz kleti**, 867 • Arsen Dedić **Vojna ljubimca**, 868 • Tomislav Domović **Ko so nas prikrajšali za ljubezen, Odrin Hrvaške**, 869 • Mate Ganza **Iskanje besede za Vukovar**, 869 • Vlado Gotovac **Generali, Hrvaška se ne boji**, 870 • Ana Horvat **Hrvaški mučenci**, 872 • Dubravko Horvatić **Hrvaške oči**, 872 • Noč, 873 • Hrvaški grb, 873 • Zvonimir Husić **Žetev revnih**, 873 • Slavko Jendričko **Sodni Vukovar**, 874 • **Hrvaška sfiga**, 874 • **Praznik načrt upanja**, 875 • **Documenta Siscia**, 875 • **Vojni Josip Sever**, 876 • Željko Knežević **Črne zastave**, 876 • **Iz teme, iz mraka stoletij**, 876 • Zlatko Kramarić **Diskretni šarm politike**, 877 • Irena Lukšić **Prvo pismo: o vojni**, 878 • Zvonko Maković **Potem**, 881 • Branko Malesh **Zaseben osješki abecedarij: Voznik**, 881 • **Zagreb**, 882 • **Sanacija vojne in njene figure**, 883 • Tonko Maroević **Pajčevina**, 883 • **Sram**, 884 • Vlado Martek **Neverjetna sramota**, 885 • Slavko Mihalić **Pregon Iloka**, 886 • **Karlovac v bran**, 887 • Stijepo Mijović **Kočan Lej tudi jaz**, 888 • Zvonimir Mrkonjić **Na poti v Dalj: Letalska pajčevina**, 889 • **Prasica**, 889 • **Smrtić**, 889 • **Strelivo**, 889 • **Ranjenci**, 889 • **Hrvaška Tišina**, 889 • Luko Paljetak **V opomin**, 890 • **Cerkvica v plamenih**, 890 • **Dubrovnik 1991**, 891 • Hrvoje Pejaković **Razpredelnica**, 891 • Nikica Petrak **Strahimirjeva potujoča družina**, 892 • Ana Postružnik **13. novembra 1991**, 892 • Borivoj Radaković **Balkanski diptih**, 893 • Delimir Rešicki **Ivan The Factory**, 895 • Ivan Roglić **Nehajev Sveto mesto hrvaškega vzhoda**, 896 • Tomislav Sabljak **Žrtev**, 899 • Željko Sabol **V tem strašnem času**, 900 • Ante Stamać **Morivci, ko se vrnejo v kraje svojih zločinov**, 901 • Milorad Stojević **Sabat**, 902 • Ive Šimat Banov **Vukovarju**, 903 • Antun Šoljan **Vukovarski arzuhal**, 904 • **Dvanajsterica iz 1102**, 904 • Davor Špišić **Life During Wartime: Začetek**, 905 • **Diaspora vojne**, 905 • **Ćelije**, 906 • **Reka obupanih**, 906 • **Hladilniki**, 906 • **Antigonina usoda**, 906 • Drago Štambuk **Hrvaška vas Ćelije**, 907 • Ivan Tolj **Naj bog da**, 908 • Irena Vrkljan **Tri znamenja za bolečino**, 908 • Franci Zagoričnik **Premirje na Turnju**, 909 • Anka Žagar **Kam se izteka ta vojak**, 911 •

Franci Zagoričnik **Naši odzivi na hrvaško pesništvo v vojni** • 921

SLOVENSKO PERSPEKTIVOVSTVO KOT KULTURNO DEJSTVO IN INTELEKTUALNO GIBANJE

Projekt z gornjim naslovom je dolgoročen. V tej številki objavljamo prispevke, ki obravnavajo perspektivovsko gibanje, ki je imelo v slovenskem kulturnem dogajanju v zadnjih desetletjih eno osrednjih vlog.

Raziskava o perspektivovstvu zajema obdobje pred letom 1957, ko se je pred Revijo 57 prenova ali predelava slovenske kulturne pa tudi politične, civilizacijske in filozofske zavesti bolj pripravljala, kot pa da bi bila že jasen program, kaj šele njegova izvedba. Osrednja pozornost raziskave je posvečena reviji *Perspektive* do njene ukinitve pred tridesetimi leti. Zanima pa nas tudi obdobje po ukinitvi *Perspektiv*, ko se je ta prenova nadaljevala predvsem v reviji *Problemi*. Ustrezno bomo osvetlili tudi umestitev perspektivovstva v mednarodni okvir, saj so po nastopu komunistično-stalinistične oblasti podobna gibanja nastajala po vsej Vzhodni Evropi.

Perspektivovstvo je bilo izjemno ambiciozen projekt: šlo je za utemeljevanje in tudi - in nuce - praktično izdelovanje nove slovenske družbe kot povsem novega občestva. To gibanje je poskušalo izdelati celostno kritiko stalinizma, a tudi evropske oz. sploh človeške družbe, ki jo je marksizem razumel kot razredno, medtem ko so jo perspektivovci razširili: povezali so jo z liberalizmom, še posebej v zahtevi po politični svobodi, ko so pisali o pomenu javnosti, dialoga, kritike, tekme in soočanja različnih idejnoestetskih grup.

Poleg Marxa (seveda t.i. mladega Marxa) kot temelja sta bila za perspektivovsko gibanje odločilna še dva avtorja: Heidegger in Sartre. Heidegger je vplival, npr. z idejo o temeljni prenovi sveta, človeštva, predvsem s pojmom biti. Sartrov projekt je dal politično platformo, na kateri je perspektivovstvo zlasti v letih 1963/64 prešlo iz kritike oblasti v politična dejanja.

Tudi literatura je bila razdeljena glede na omenjeno delitev. Ena, bolj avantgardna po slogu, se je vezala na Heideggra, druga bolj na Sartra. Prva struja je izvedla prodor modernizma, brez katerega se nadaljnje slovenske kulture - vse do NSK - ne da zamisliti. V bistvu je šlo za uvajanje zahodnih kulturnih meril, pojmov, sistemov, filozofij in informacij; upoštevati moramo, da je bilo do tedaj nemogoče uvoziti kakršne koli ideje, ki bi bile tuje ideologiji komunistične partije. Zasluga *Perspektiv* je zato tudi v izjemni informiranosti slovenskih intelektualcev z zahodnoevropskimi idejami.

Raziskava bo morala tematizirati vrsto odnosov, ki jih je imelo perspektivovsko gibanje do posameznih in različnih pojavov, področij, pojmov, bitnosti, med drugim tudi do politike. Komunistična partija in perspektivovstvo sta kljub srečevanju izhajali iz diametralno nasprotnih si izhodišč. Perspektivovsko gibanje je moglo obstajati le toliko časa, dokler ni Partije ogrozilo in ji škodilo.

Vsebinsko pomembni so tudi odnosi perspektivskega gibanja do književnosti, likovne umetnosti, filma, sociologije, filozofije oz. posameznih filozofskih smeri. Zato bo raziskava posegla tudi v analizo odnosov med *Perspektivami* in drugimi slovenskimi kulturnimi revijami tega časa.

Projekt Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejstvo in intelektualno gibanje izvaja Znanstveno in publicistično središče, vodi pa ga dr. Taras Kermauner. Uresničujemo ga s pomočjo Ministrstva za znanost in tehnologijo, Ministrstva za kulturo, Open Society Funda-Slovenia in Društva za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.

V letu 1995 bomo organizirali posvet, ki se ga bodo ob avtorjih objavljenih prispevkov udeležili še drugi raziskovalci in sodobniki dogodkov. V Borcu nameravamo objaviti izbrane prispevke s tega posveta. Verjamemo, da bodo objavljene razprave in objave nadaljnjih besedil v prihodnjem letu vzbudile novo raziskovalno zanimanje.

Jože Dežman

Lev Kreft

PERSPEKTIVE IN POLOŽAJ INTELIGENCE V SOCIALIZMU

I. del*

Toda socialistični nauk je vzniknil iz tistih filozofskih, zgodovinskih in ekonomskih teorij, ki so jih razvili izobraženi predstavniki premožnih razredov - inteligenca.
Vladimir Iljič Lenin : Kaj storiti? Žgoča vprašanja našega gibanja (februar 1902)

Ko po dolgem in stabilnem vročem vremenu morje vzvalovi z jugom ali levantom, kot da bi se že pripravljala sprememba, ki zareže odločilno ločnico med letne čase (pa se morebiti tudi ne pripravlja, ampak samo nakazuje in daje slutiti), tedaj najprej, pred divjim prevratom nevihte in pred ponevihtno prosojno jasnostjo, pridejo vlažni večeri z meglicami, ki zastirajo razgled in navlažijo vse, kar se je prej izsušilo. Takrat zadiši na tisoč različnih načinov in v tisočih registrih, kot da bi vsaka stvar po dolgem zadrževanju dala od sebe svoj pravi vonj namesto izsušenega, vsem enakega prašnatega zadaha, kot bi se vse odprlo v svet in se očistilo v tej vlažni kopeli. To ni najava pomladi, v kateri zacvetijo in zadišijo vsi cvetovi. To je vonj po dozorelem in izpolnjenem kot vonj po listju z drevesa in po skorji, ki se ga komajda še drži, in po borovih iglicah, ki se eterično potijo v vlažni vročini, kot kosmat vonj po pravkar dozorelih breskvah in mlečkast duh po do pecljev omehčanih figah in polno obarvan vonj po črnem grozdju. Rožmarinov duh lebdi vsenaokrog, čeprav ni videti grma, pa tudi iz greznic puhti, da smrad seže dlje kot vsak dober ali slab glas. Celo tam, kjer so se pred desetletji zadnjič na vedno istem križišču, tedaj še makadamskem, kaj makadamskem, kar skalnato peščenem, ustavljale mule, otovorjene in priganjane, se skozi razpokanine prebije puh po brezčasno minulem scanju.

Nekaj podobnega se je v vseh socialističnih državah dogajalo v osemdesetih letih, ko se je začel najjavljati konec dolgega in stabilnega obdobja določenega tipa vladavine v Srednji in Vzhodni Evropi. Generalni štrajki na Poljskem, kjer sta se spoprijeli nova sindikalna organizacija Solidarnost in stara vladajoča Poljska socialistična delavska stranka, prve ponudbe Gorbačova o razorožitvi in kampanja proti socialističnemu alkoholizmu, kosovski upor in jugoslovanska bitka za njegovo socialno ali nacionalno interpretacijo in seveda vsi kasnejši dogodki, ki so razmajali in odpravili v ropotarnico zgodovine prav tisto ureditev, ki je kot kriterij politike uvedla reklo, da je treba gledati naprej in ne nazaj - v vsem tem desetletju, ki ga simbolno začenja že skoraj pozabljena podražitev mesa na Poljskem 3.julija 1980 in prav tako simbolno zaključuje odločitev vlade Nemške demokratične republike 9.novembra 1989, da odpre svoje meje na Zahod, čemur je sledilo rušenje berlinskega zidu še v istem mesecu, je dišalo po vsem mogočem, tudi po gibanjih, zamislih in skupinah, ki so bile že dolgo preč in so izginile iz zavesti ljudi, in vsaka stvar je bila na novo klasificirana po vonju, ki ga je oddajala v teh časih soparnega pritiska. Intelaktualna gibanja preteklosti so se skupaj z novimi kar čez noč pojavila na političnem prizorišču v takih količinah in raznolikostih, da terjajo pojasnjevanje in raziskovanje. Kot novinarska zgodovina, ki jo izdelujejo naslovke, simbolno uokvirja ta leta, bi jih lahko uokvirili tudi v intelektualne narekovaje. Adam Michnik je 14. novembra 1980 na Združenju za znanstvene študije rekel : "Jezik je neko področje, na katerem nam je prepovedan vsak kompromis - celo če smo se odločili, da ga bomo akceptirali na političnem področju. Če ta kompromis akceptiramo na področju jezika, bomo

izgubili svoje zaupanje”¹ in s tem postavil strogo definirano izreko intelektualne resnice za obvezni kriterij političnosti. Tomaž Mastnak je leta 1989 v zborniku “Boj za oblast” zapisal : “Afirmacija boja za oblast še ni razločljiv politični jezik. Določljiv politični diskurz postaja, ko je artikulirana v povezavi s političnim trgom”² in s tem navezal na angleški commercial humanism, ki je prvi konsekventno koncipiral moderno evropsko družbo na način, ki je intelektualcem kot artikulatorjem političnega jezika odmeril tudi njihov novi prostor. Med jezikom intelektualne resnice, ki se mora ubraniti skušnjavi, da bi popustil pred sicer upravičenimi kompromisi, kakršni pač sestavljajo političnost, in jezikom , v katerem se boj za oblast dejansko artikulira v konkurenci na političnem trgu, je načelna razlika, ki sicer ne onemogoča prehodnosti (koliko intelektualcev je prav v obravnavanem času prepotovalo to razdaljo med obema!), ne dovoljuje pa preprostega prevajanja. Samo naivni intelektualci menijo, da lahko razstavijo svoje dosežke na političnem trgu, ne da bi pri tem prevod iz jezika intelektualne resnice v jezik politične konkurence v boju za oblast terjal določeno izgubo na račun prvega. In četudi se taki naivneži vedno najdejo, se zagotovo ne da najti tako naivnega državljan ali državljanke, da bi sprejemala sporočila, povedana v jeziku politične konkurence, kot da bi šlo za izražanje v jeziku intelektualne resnice - pa naj se aktivisti boja za oblast še tako trudijo, da bi svojo ponudbo predstavili v taki luči.

Za iztek osemdesetih let je bilo običajno tolmačenje : liberalizem je zmagal nad totalitarizmom, najprej nad enim in petinštirideset let kasneje še nad drugim, in zdaj bo tudi v drugem svetu brez ovir in v dobrobit ljudi začela delovati nezaustavljiva humanistična formula za ureditev vseh razmerij med ljudmi : tržna ekonomija in parlamentarna demokracija. S te pozicije se je potem vrednotilo vso preteklost oziroma postavljalo nove kriterije in strukture zgodovine, pa tudi vloga in zasluge se določajo po tem merilu.

Intelektualna situacija sodobnosti sicer ni predmet raziskovanja te študije. Ker pa obstaja in deluje izrazito poudarjena in skorajda obvezna ideologija, ki določa in tolmači, kaj se je zgodilo, zakaj se je zgodilo, kdo je bil pri tem udeležen in kako in kaj še lahko pričakujemo v bodočnosti - je vsaj zavedanje o tem potrebno. Tako ali drugače je namreč tudi revija *Perspektive* del te dvakrat različno tolmačene zgodovine in ena od ugotovitev je tudi, da je prav nezadovoljna inteligenca, posebej kulturniška in ožje pisateljska, v imenu neodtujljivih pravic svobodne javnosti in narodne samobitnosti zrušila totalitarizem. Ta trditev sodi v miselni krog Nove revije, ki v osemdesetih letih predstavlja naslednico *Perspektiv* celo po nekaterih sodelavcih, vsekakor pa po argumentaciji, s katero je bila ustanovljena in vzpostavljena. Že v času *Perspektiv* obstoječa revija *Sodobnost* (Naša sodobnost) in prav takrat na novo in tudi zoper *Perspektive* ustanovljeni mladinski *Problemi* in politično šolska *Teorija in praksa* so v osemdesetih letih skupaj z *Novo revijo* uokvirjali in izpolnjevali revialni prostor z nekakšno palimpestno čezinterpretacijo tistega, kar se je med njimi godilo že dvajset let nazaj. Dve interpretaciji perspektivovstva in represivnega konca sta se tu srečali. Ena je trdila, da je z ukinitvijo revije bil napravljen greh nad intelektualno svobodo, da je ponovno zapiranje Pučnika bila politična napaka, da malo vplivnega revialnega oporečništva ni bilo vredno preganjati, ker se je z njim dalo soočiti v intelektualnem dialogu, in da je pozicija perspektivovstva ostala močno in živo zapisana v zavesti njenih oblikovalcev in številnih drugih razumnikov samo zato, ker je represivni poseg vse kritike in polemike, ki bi sicer lahko sesule perspektivaško pozicijo, preprečil. Možne kritične misli bi se nujno pojavile le

kot intelektualno ceneni verbalni dodatek represivnim posegom, in kar jih je bilo, so res odigrale le tako vlogo ; pri tem pa naj bi bilo jasno, da je šlo za plačano opozicijo, ki si jo je oblast naročila in plačala, da bi utrjevala lastno legitimnost, in jo ukinjala, kadar je menila, da je ne potrebuje več. Druga interpretacija je povedala, da so Perspektive obdelali z represivnimi metodami, ker razen nasilja nič ne more zaustaviti svobodne misli, in da so Pučnika zaprli zato, ker je imel prav in je bilo nujno ta prav utišati, ker je bil prenevaren, čeprav (morebiti pa tudi ravno zato) tedaj še ni hotel ustanavljati kake politične stranke; da je imela revija tako velik vpliv, ker je svobodna misel nesprejemljivo nasprotje vsakega totalitarizma in njegova neuklonljiva smrt in da sega iz preteklosti, ki ji pripadajo Perspektive, v sodobnost intelektualna hrbtenica, na kateri sloni prevrat, kot se je izvedel ob koncu osemdesetih let, in tudi nekateri posamezniki upravičeno nastopajo danes v imenu perspektivskega včeraj. Prva interpretacija je potiskala revijo v preteklost in jo postavljala na marginalno pozicijo v odnosu do "delanja zgodovine", druga si jo je prisvajala kot lastne korenine in jo postavljala v centralno zgodovinsko vlogo svobodne misli, ki z neprestanim kapljanjem končno izdolbe skalo totalitarizma.

Govoriti o Perspektivah v začetku šestdesetih let kot o reviji, ki ima vzvišeno intelektualno poslanstvo tempirane bombe sredi sovražnega totalitarnega okolja je torej možnost, ki nam jo ponuja aktualna sodobnost. V tem primeru bi ta študija skušala dokazati, kako veličastna, čeprav krtovsko počasna je sila intelektualca, dokazala bi tudi, da umetniki in razumniki niso nikdar vrgli puške v koruzo, ampak so skozi štirideset in več let sledili enemu samemu cilju : zrušiti totalitarni sistem, ki ni dovoljeval ne svobode ne resnice ne pravice. V okviru take interpretacije bi seveda povzdignili vlogo svojega predmeta in dokazovali, da so prav Perspektive že davno pred sesutjem totalitarizma začele dolgi marš do končne zmage, ki se ni mogel izjaloviti kljub težavam in žrtvam, ki jih je terjal, in verjetno celo vedele, kaj se je začelo.

Preden namesto prve ocene, ki pripada arzenalu alibičnosti, s katero si je del inteligence pomagal preživeti in brez prevelikih skrbi uživati socialistične čase, sprejememo drugo, ki izrekanju resnice do bolečine zveste intelektualce spet dojame kot nosilce zgodovine, ker vanjo vnašajo možnost napredka, si moramo ogledati intelektualno držo Perspektiv. V prostoru, kakršen je slovenski, bi lahko za to opravilo seveda pritegnili pričevanja urednikov in sodelavcev, pa tudi drugih živih akterjev šestdesetih let; lahko bi s še večjim pridom zbirali etnografsko gradivo govoric in protigovoric, ki so kot v vsakem socialističnem podpodju ostale pri življenju daleč čez svoj čas (tako kot govorice v zvezi z odstranitvami učiteljev z nekdanje FSPN); lahko bi obnovili dnevnik nastajanja letnikov tako, da bi ugotavljali, kdo se je s kom srečeval in kod, kje so jedli in kje so pili in kje so razpravljali in kdo jim je prisluškoval in kdo je bil špicelj med njimi; skratka, lahko bi sestavili nekakšno domačijsko ozadje in okolje revije. Temu sicer zelo zanimivemu pristopu, ki so mu na voljo tudi nova pričevanja sodobnikov, pa se bomo odpovedali v korist navadnega branja in analiziranja besedil, objavljenih v Perspektivah, da bi s tem branjem in s to analizo odgovorili ne tisto vprašanje, ki nas ne glede na omenjeni interpretaciji pomena revije zares zanima : **ali se da iz intelektualne drže, ki jo zastopajo Perspektive kot revija intelektualne skupine v besedilih, objavljenih v njej, razbrati dovolj uglaseno samointerpretacijo lastnega skupinskega početja in kakšna je miselna vsebina te kolektivne samointerpretacije.**

To retorično vprašanje je seveda samo uvod v hipotezo. Intelktualna drža je v Perspektivah očitna in odčitljiva, njena posebnost pa je, da s samointerpretacijo pretendira na zgodovino kot polje intelektualnega aktivizma. Njena predpostavka torej ni niti odstop inteligence na lastno diferencirano mesto, kjer ni več nobenih pretenzij, da ima kako svetovnozgodovinsko vlogo razen te, da razvija lastno stroko, niti sestop inteligence med delavstvo tako, da se nosilci svobodne misli spremene v inženirje duš ali pošteno inteligenco, niti korektivna vloga, s katero inteligenca svojo kritičnost uporablja v korist občega in skupnega. Inteligenca je vsaj solastnik zgodovine, pa če je kos svojemu poslanstvu ali ne, saj je prav inteligenca izoblikovala zgodovino kot polje totranskega dogajanja odrešitve in smisla, ali (če se izrazimo bolj sekularizirano) napredka človeštva. Perspektivovska samointerpretacija je posredovana z izkušnjo slovenske inteligence in slovenske politike, "kako se v strup prebrača vse, kar srce si sladkega obeta" (Prešeren), pa tudi z ugotovitvijo, da razsvetljevanja ni mogoče več opirati na kakega kneza, ki "je sam razsvetljen", niti ne prerokovalne zgodovine človeštva na "željo po soudeležbi" pri "revoluciji ali reformi ustave nekega ljudstva" (Kant). Iz samointerpretacije, ki jo razberemo v besedilih različnih avtorjev, pa postaja razumljivo tudi, da so Perspektive revija skupine, ki je ni mogoče odmeriti z neko dokončno listo imen ali z okvirom ene same revije, saj gre za kontinuiteto skupine in njenih različnih revij, molkov in objavljanja izven lastnih revij v dolgem obdobju, v katerem je vsaka nova faza in nova revija prinesla tudi nov korak in izpopolnjen, spremenjen sestav. Intelktualna skupina, ki ji pripadajo Perspektive, je več kot samo revialna skupina ene ali tudi vseh svojih revij od Mladinske do Nove revije. Je trajna intelektualna skupnost. Miselna vsebina Perspektiv, ki izraža samointerpretacijo te trajne intelektualne skupnosti v začetku šestdesetih let, je celovita, torej po ambiciji totalna in univerzalna reinterpretacija z revolucijo zaznamovane zgodovine in s partijsko oblastjo zaznamovane razdelitve vlog v tej zgodovini. Osnova te reinterpretacije so pokopani stalinizem, izpeta vloga slovenske tradicionalne kulturniške inteligence, izpriženost liberalizma v tehnokratstvo in potrošništvo in slabost vladajoče partije, ki sama ni sposobna intelektualno reinterpretirati lastne vloge, ampak se mora (če ostaja na poti revolucionarne odrešitve) opreti na mnogozvočje intelektualnih držav: resnica ni (več) v rokah partije, niti je ni v skrivnostnih poteh proletariata.

Ko se lotevam pisanja zgodovine neke revije, se torej odločam, da bom njeno lastno pisanje vzel kot temeljni vir za odgovor na zastavljeno vprašanje in kot osnovno podlago za dokazovanje svoje hipoteze. Pri tem sicer nisem povsem prepričan, da "zgodovinske vede - kot neke na podlagi dejstev izpeljane zvrsti - ni, obstaja pa na jeziku utemeljena metazgodovina"³, prepričan pa sem, da so besedila, objavljena v reviji kot rezultat preiskovanja in presoje avtorjev in revialnega kolektiva, kaj je resnica in kako je treba to resnico priobčiti, vsaj tako če ne še bolj pomembni viri za pisanje zgodovine kot zapisniki sej CK ZKS ali poročila v dnevnem časopisju, da o pričevanjih in spominih niti ne govorim. Na objavljeno pisanje se torej omejujem prav zato, ker gre za najdragocenejše in artikulirano sporočilo o tem, kaj je zgodovina tedaj bila in na kakšnem jeziku se je utemeljevala metazgodovina (beri : najstvo zgodovine) tedaj - če ne celo o tem, na kakšnem se utemeljuje danes, ko v svoj prid navaja Perspektive kot lasten vir in dokazilo.

TOTALITARIZEM

Da bi z branjem in analizo besedil pridobljeno hipotezo jemali resno, pa si moramo najprej priti na jasno o naravi vladavine, ki je obstajala v Sloveniji in Jugoslaviji tisti čas. To pa pomeni, da si moramo pogledati oznako "totalitarizem", ki naj bi pomenila tako fašizem kot komunizem skupaj z nacizmom in stalinizmom, in se vprašati, ali naj z njo označujemo tudi način vladanja v Sloveniji v začetku šestdesetih let. Pri tem nam pač ni kaj dosti do tega, da bi se zapletali v ideološke spopade. Zanima nas pravzaprav samo eno : ali je bila vladavina v Sloveniji takrat take totalitarne vrste, da lahko besedila, objavljena v Perspektivah, beremo kot neobgljena, pod represijo in cenzuro zamračena in ilegalno odposlana šifrirana sporočila, ali jih lahko beremo, kot bi bili prosti, zgolj z nameni piscev in posredovanjem revialne skupinskosti označeni izrazi pogledov in prepričanj. S tem smo pojem totalitarizma prikojili nekolikanj po svoje. Zožili smo ga na vprašanje razmerja med jezikom intelektualne resnice in jezikom politične konkurence. V prvem obdobju svojega obstoja je sicer ta pojem označeval fašistično državo, v kateri med državo in družbo ni nikakršne ločnice, tako kot je tudi ni med ljudstvom (narodom) in stranko. V obdobju po drugi svetovni vojni, v času hladne vojne, je totalitarizem postal pojem, v katerem se je kazal enačaj med nacizmom in stalinizmom predvsem kot skupno nasprotje liberalizmu na drugi strani. Hannah Arendt⁴ je ugotovila, da totalitarizem nastaja tam, kjer namesto profita ali moči kot podlaga nastopa strast doseganja ideološke fikcije v realnosti; kot posledica fanatične zavezanosti vzvišenemu ideološkemu cilju pride tudi razveza vseh vezi pozitivnega prava, in zato je sredstvo totalitarizma vedno teror. V tretjem obdobju je bilo treba razložiti, zakaj se totalitarizem v sovjetskem in sploh socialističnem svetu tako trdno ohranja in vzdržuje, in Zbigniew Brzezinski je videl dovod žive krvi v organizme totalitarizma kot sistem čistk, s katerimi totalitarna vladavina neprestano vzdržuje stabilno nestabilnost v permanentnem procesu izločanja in vključevanja. "Totalitarizem je sistem, v katerem centralizirano vodstvo elitnega gibanja brez omejitev uporablja sodobne tehnološke instrumente politične oblasti v skladu z lastnimi poljubnimi ideološkimi pojmovanji in v ozračju izsiljenega soglasja vsega prebivalstva, da bi uvedlo totalno družbeno revolucijo in manipulacijo z ljudmi."⁵ V obdobju, ko se je realni socializem (ime, ki si ga je nadel sam, in ki skoraj polemizira s 'totalitarizmom' Hannah Arendt, saj sugerira, da se v stvarnosti pač ni mogoče ravnati po fanatičnih ideoloških utopijah) sesul v vseh evropskih državah, je pojem totalitarizma pravzaprav znova dobil tisti liberalni lesk, ki ga je odlikoval v obdobju hladne vojne, tako da so bili vsi sistemi od sovjetskega do jugoslovanskega označeni za totalitarne. Ko pa se je začela diskusija o problematičnosti formule demokracija + svobodni trg = najboljša družba ta hip, je oznaka spet postala sporna, predvsem v imenu razlik med posameznimi sicer nedvomno socialističnimi oz. realsocialističnimi državami in sistemi. Hkrati pa so težave t.im. tranzicije tudi okrepile (neo)totalitarno teorijo, ki zdaj govori o nujno daljšem prehodnem obdobju postkomunizma-postsocializma, da bi si težko poškodovana in izkrivljena družba lahko postopoma zalizala globoke rane totalitarizma. Razprava o tem, ali je bila torej nedvomno najbolj permissivna od socialističnih družb - jugoslovanska - ves čas totalitarna, ali je bila prej in bolj avtoritarna ali celo klientelistična (kot so o njej pisali kritiki v osemdesetih letih), se lahko zde tudi sholastične, vendar je res, da je z njimi povezan tudi drugačen odnos do tranzicije.⁶ Težave, povezane z različnimi pogledi na sedanost, in vprašanja o postkomunizmu in postsocializmu, ki se sredi devetdesetih

priključujeta drugim postizmom iz osemdesetih let (in imata kot oznaki verjetno približno podobno vrednost in veljavnost), nas tu ne zanimajo, zanima pa nas seveda ocena preteklosti.

Vzemimo Nemško demokratično republiko, ki se je vsaj nam lahko zdela tudi iz nekdane jugoslovansko-slovenske perspektive še posebej totalitarna dežela, ker je pač bila povsem upravljana in nadzirana, ker si se tam kot tujec počutil slabše kot kjerkoli v socialističnih deželah, ker je bil prehod iz nacizma v stalinizem tako gladek in tako dalje. In vendar je ob vseh pretresih in težavah, ki jih ima združena Nemčija s svojimi novimi teritoriji, možno dokazovati celo, da Nemška demokratična republika ni bila totalitarna država. Stephan Eck⁷ se strinja z Arendtovo, da je totalitarna legitimacijska ideologija jedro totalitarnega sistema (iz tega bi seveda tudi mogli izvesti, da je opozicija ideologiji sistema - jedro vsake opozicije) in da totalitarizem vzpostavlja svoje "firerje". Teror (spet povzeto po Hannah Arendt) ni uperjen samo proti dejanskim nasprotnikom, ki se zbirajo v opoziciji, ampak proti objektivnemu sovražniku, zaradi česar subjektivni posamezniki sploh ne morejo vedeti, zakaj so se znašli med sovražniki in se zato sploh ne morejo braniti. Ta objektivizirani teror, ki je v nacizmu postal tako birokratsko brezoseben, da je bilo skoraj bolje, če so na iztrebljanju angažirali dobre in pedantne uradnike, ne pa antisemitskih ali druge vrste fanatikov, in ki je v stalinizmu uspel ustvariti imenitno delujoč sistem izničenja osebnosti, da so ljudje nenadoma obtoževali sami sebe vseh mogočih nesmislov, porivali v zapor in smrt svoje najbližje in terjali lastno izničenje kot edino rešitev, ki jim je preostala - ta teror je imel tudi pri nas svoj Goli otok.⁸ Terorju Stephan Eck kot karakteristiko totalitarizma dodaja še t.im. totalno družbo kot mrežo institucij in organizacij, ki jim načeluje, jih nadzira in po potrebi povsem obvlada totalitarna partija. In potem se vpraša : ali je do vsega tega prišlo tudi v Nemški demokratični republiki, so bili tu na delu sledniki neke karizmatične ideologije, ki so ustoličili svojega firerja, je sodstvo preganjalo objektivnega sovražnika, je bila NDR totalitarna dežela? "Sieht man ab von den unmittelbaren Nachkriegsjahren, also von den Lebzeiten Stalins, muss die Antwort lauten : Sicherlich nicht. Im ostlichen Deutschland herrschte eine bürokratisch erstarrte Ein-Parteien-Diktatur, regiert von einer auf Macterhalt sinnenden Elite, die - wie ubrigens jede politische Elite - einer inhaltlichen Legitimierung bedurfte."⁹

Kako podobno se piše o fašizmu, ki je nekaj drugega kot nacizem, odkar so (neo)fašisti spet na oblasti v Italiji (in si brez heca nadevajo ime postfašisti) : celo Wiesenthal pravi, da so nacisti pobijali Žide, fašisti pa sicer niso bili ravno demokrati, Židov pa niso pobijali. S pomočjo ideološke preforsiranosti pojma "totalitarizem" se zlahka dokazuje, da v praksi pravzaprav nikjer ni bilo tako hudo, ali pa je bilo hudo nekaj časa, potem pa ne več. In še bolj prepričljivo se dokazuje, da totalitarizma pač ni moglo biti zato, ker nihče več ne med voditelji ne med vodenimi ideološkega legitimacijskega jedra in smotra ni jemal resno. Neskončni naivnosti tistih, ki trdijo, da je socializem propadel zato, ker je bil totalitaren, se pridružuje neskončna lahkotnost takih, ki pravijo, da totalitarizma pravzaprav sploh že davno ni bilo zraven, ko je stvar propadla.

Očitno je, da se pojma "totalitarizem" nikakor ne da iztrgati ideološkim mrežam. Vendar ga zato ne kaže opustiti, ampak le zavrniti njegovo uporabo bodisi kot neke vrste ceneno obtožnico bodisi kot neke vrste meta-bavbava, ki omogoča vsem realno obstoječim strahovom, da veljajo za njegove bolj ali manj dobrodušne inkarnacije. Seveda obstoje med različnimi socializmi velike razlike tako kot med različnimi fašizmi. Od stalinizma do socialističnega samouprav-

ljanja je približno tako daleč kot od nacizma do peronizma. Toda totalitarizem verjetno ni pojem, ki označuje, n.pr. tiste režime, ki so pobili več kot 100.000 svojih podanikov ali zasedli več kot 10% teritorijev svojih sosedov, medtem ko avtoritarnost in diktatura pomenita oznaki za sisteme, ki so terjali manj življenj in osvojili manj Lebensrauma. Taka delitev bi spregledala historično prelomnico, ki je v Evropi posebej jasno vidna. Cesarska Nemčija tudi po združitvi pod Bismarckom in kasneje, vse do svojega konca, ni bila dosti več kot razširitev pruskega reda na celotno ozemlje; Avstro-Ogrska ni doživela nobene prave, zaključene modernizacije, ker je vsak korak in kompromis kombinirala z avtoritarnim nadzorom; carska Rusija je bila neprijazna in kruta, da o tem krožijo naravnost neverjetni romani in povesti, da o pamfletih sploh ne govorimo, in v njej se je dalo izgubiti glavo zaradi državne surovosti tako rekoč kadarkoli, Sibirija pa je neprestano čakala za vogalom tiste, katerih misli so naletele na neprava ušesa. Toda prav prebiranje omenjenih romanov in povesti, ki so bili zapisani tudi kot obsodbe državnega reda, kristalno jasno pokaže razliko med temi avtoritarnimi državami in totalitarizmi dvajsetega stoletja. Pravila, po katerih je bilo Prešernu prepovedano biti frajgajst, in s katerimi so nadzorovali "čbeličarje", so povsem drugačna od tistih, po katerih so mleli Revijo 57, tako kot so bili postopki, s katerimi se je pruska vlada lotevala Novega renškega lista ali Heinricha Heineja in Karla Marxa (tudi tisti, ki bi jih uporabila, ko bi ji prišla v roke), povsem druge sorte od tistih, ki so spremljali "Linkskurve" ali Berta Brechta in Ernsta Blocha.

Ne bomo se že kar na začetku spuščali v to, da bi našli obče zakone funkcioniranja totalitarizma nasploh v odnosu do revialnih intelektualnih skupin, niti ne v to, da bi navedli specifičnosti jugoslovanskega socialističnega sistema in jim kot pododdelek pridodali še posebnosti, ki so se uspele uveljaviti v Sloveniji kot drugačnost v odnosu do beograjske partijske in državne centrale. Pač pa pojem "totalitarizem" sprejemam kot ustrezno oznako za situacijo in atmosfero, v kateri so delovale Perspektive. Iz številnih besedil in iz revialne celote je jasno čutiti aktualnost totalitarizma kot vseprisotnega upravljanja v imenu Ideje, iz končnega poskusa, ki ga je uprizoril Stane Kavčič z znamenitim razgovorom v uredništvu, pa (kljub razliki med Kavčičem in Kardeljem, kar se tiče političnih metod in prijemov) povsem decidirano razgrnjene totalitarne prijeme kot izraz stremeljenja po popolnem obvladovanju.

Do totalitarne ideologije komunizma-revolucije imajo pisci Perspektiv notranje razmerje, ker živijo v celostno upravljanem redu s partijsko elito na čelu in ker se vseskozi navezujejo na ideološko polje komunističnega projekta. Že od začetka, tako rekoč od prvega članka¹⁰, pa se v tem ideološkem polju vzpostavljajo kot neodvisni kritični intelektualci, ki vanj vnašajo preizkus, intelektualni nadzor, spraševanje o resnosti cilja in smotra ter o upravičenosti sredstev, pa tja do filozofsko-ontološke utemeljenosti. Tisto, čemur se je običajno reklo intelektualna prednost Perspektiv pred drugimi revijami in pred intelektualno sposobnostjo Partije¹¹, je imelo izvor prav v tej specifični kritični poziciji piscev, ki so legitimacijsko ideologijo (torej tisto, ki je upravičevala, da je le vladar poklican, da vlada, ker so cilji tako veliki, Partija pa tako poklicana) na vse načine postavljali pod vprašaj, hkrati pa smoter in cilj, ki ju niso spodbijali, skušali znova navezovati na humanistično in razsvetljsko izročilo in na sodobno kritično misel. V diagnozah, ki jih je po tekstih vse polno, izstopa skupna ocena, da pišejo v času, ko se lahko zgodovinsko že poraženi stalinizem prelevi v nekaj še slabšega, kar bi imelo trdnjše ravnotežje in bi za vedno zapravilo cilj. Po stali-

nizmu namreč lahko partijska elita dokaj elegantno ohrani izključno oblast, če se odloči za redukcijo vzvišenih ciljev in za naraščajoči pragmatizem dejanj, s tem pa za nekakšno koalicijo birokratizma s tehnokratizmom, ki bo podkupovala delavstvo s potrošništvom zato, da bi ohranila oblast. Upor temu "totalitarizmu s človeškim obrazom" sega po dveh poteh, ki kažeta na obstoj totalitarizma kot okolja, v katerem deluje revija. Prva pot je reševanje ideala socialno pravične in občestveno obvladane družbe po meri človeka pred totalitarnim ideološkim kontekstom (odtod med drugim tudi povsem izvirna utemeljitev samoupravljanja), druga pa v zahtevi po vzpostavitvi pluralizma kritičnih intelektualnih skupin, s katerimi naj bi si Partija sicer ne razdelila oblasti, pač pa izključno pravico do premisleka in zadnje besede, in tako vzpostavila neodvisno javnost, od katere bi bila sama odvisna.

V to smer kažejo tudi zapisi, ki omenjajo pojem totalitarizma. Tako Taras Kermauner¹² pravi, da je totalitaristična nagnjenja neke oblasti mogoče odkriti takrat, kadar je jasno, da se trudi predvsem izločevati vse, kar ji ni prilagojeno, namesto da bi se s tem vred, kar je različno od nje, vključila v občost in dogajanje. Hkrati pa isti avtor leto kasneje¹³ ugotavlja, da obstajata dva tipa družbe - na Vzhodu združništvo, na Zahodu zasebnštvo. Ker je osnovni znak socialistične družbe še vedno pomanjkanje na vseh področjih, se postavlja vprašanje, ali je v pomanjkanju občestvo, ki presega lastnino in oblast, sploh možno. Na to vprašanje odgovarja, da je potrebna totalna revolucija, da pride do občevanja med ljudmi. In kot ta pasus kaže, da skuša avtor ohranjati razloček med totalitarizmom in totalno revolucijo (in s tem ohranja možnost utopije in transcendence totalitarni ideologiji navkljub ter značilno za šestdeseta leta terja radikalno revolucijo proti okameneli, ki jo predstavlja vedno bolj pragmatična revolucionarna elita), kaže misel Janeza Jerovška iz decembrske številke istega letnika¹⁴ o obstoju anonimnega totalitarizma konzumentskega sveta, da revija širi pojem totalitarizma na kasneje t.im. potrošniško družbo. Taras Kermauner je v članku "O nekaterih odnošajih med družbo, kulturo in inteligenco" (prvi del) v isti številki v opombi na strani 491 tudi časovno umestil tedanjost v odnosu do pri nas aktualnega totalitarizma: "Možnost, da bi se jugoslovanska družba odvijala v smeri postopnega zavladanja birokratske kaste, se je v sporu s Sovjetsko zvezo zaprla. Jedro birokratskih družbenih teženj je bilo obglavljeno, čeprav seveda s tem ni rečeno, da so poskusi birokratske restavracije popolnoma prenehali. V kulturi so se še dolgo in močno čutili. Administrativni posegi brez predhodne idejne javne diskusije zmeraj kažejo na ostanke oblastništva, ki se ne čuti nikomur odgovorno (razen lastni in nekontrolirani predstavi zgodovine)."¹⁵

Slednji citat je večkratno pomenljiv. Najprej gre za povsem aktualno politični pomen, saj je bil objavljen neposredno pred pripravo prve partijske analize in ocene Perspektiv, ki je slonela predvsem na besedilih omenjenega avtorja¹⁶ in pred sejo IK CK ZKJ 14. marca 1962, na kateri se je proces izstopanja iz stalinističnega v pragmatični model ustavil in je nastopila po odjugu zakonita zmrzal. Gre torej za (ne)hoteni vnaprejšnji opomin. Drugi pomen je v konstataciji, da je stalinizem kljub vsemu stvar preteklosti, čeprav še lahko povzroča težave in terja tudi žrtve - poglavitni predmet kritike pa ni več. Poglavitni predmet kritike je pragmatizem, s katerim se partijska elita povezuje s tehnokracijo in ponuja svobodo kot možnost uživanja v potrošnih dobrinah. Kako preprosto deluje ta model, je seveda s prostim očesom vidno še danes. Socialistične družbe so namreč družbe kolektivne odpovedi uživanju, zgrajene na pomanjkanju kot mediju enakosti, in ko ljudje v njih sanjajo o svobodi, je konkretno ime te

svobode čisto irelevantno, kajti vsebina vseh teh sanj so egiptovski meseni lonci. Ker je izgubila legitimacijo, ko je izgubila podporo Sovjetske zveze in Stalina, je politična elita potrebovala novo ideološko legitimacijo (njen povzetek predstavlja Program ZKJ iz leta 1958) in nenasilno vzdrževanje socialnega miru po načelu "Komunizem jutri, blaginja zdaj". Tako rekoč vsi avtorji člankov in drugih zapisov v Perspektivah kažejo na protislovnost in nevzdržnost tega revolucionarno-konzumerističnega amalgama tako, da v imenu totalne osvoboditve človeka denuncirajo potrošništvo kot radikalno obliko alienacije.

Tretji pomen navedene misli pa je tudi v tem, da nam razkriva, kako je sploh možno, da se v reviji pojavlja izraz totalitarizem, ki je v tem času pač pojem, ki vzpostavlja enačaj med fašizmom in socializmom ali vsaj med nacizmom in stalinizmom. Kljub temu, da je bil prvotni namen partijskega vodstva s Titom na čelu, da bi na sovjetske in Stalinove očitke s prekinitvijo odnosov vred odgovorili tako, da bi razvili pri nas doma še bolj pravoverni stalinizem, in kljub temu, da se je v prvih letih po 1948 razraslo nasilje in razbohotila represija, se na stalinistični ideologiji ni več dalo sestaviti učinkovite in prepričljive ideološke legitimnosti.

Totalitarizem, s katerim so Perspektive v spopadu, ni več stalinizem ali okamenela revolucija, ampak je nekaj novega, kar se šele nakazuje. V članku "Socializem in lastništvo" iz aprila 1960 ugotavlja Veljko Rus, da "Zato socializem ni ozemlje brez gospodarja ali mrtva straža na grobu kapitalizma ter živo upanje, oziroma pričakovanje nove družbe, ampak intenzivno trenje dveh civilizacij : lastniške in nelastniške (delovne)."¹⁷ O socializmu se torej tu govori skoraj tako, kot se je v milenarizmu govorilo o nastopajočem koncu sveta, ki se najavlja hkrati z znaki odrešenja in trdimi preizkušnjami in katastrofami. Hkrati pa avtor ugotavlja, da še vedno deluje lastniški anahronizem, ki vzpostavlja na eni strani birokrata kot nosilca načela centralizma in potrošnika kot nosilca načela decentralizacije. Zveza vulgarnega oblastništva z banalnim mezdnim delavcem kot zveza dveh pervertiranih oblik avtonomnega Subjekta je tista totalitarna nevarnost, na katero vseskozi opozarja revija. Zato ob vsem poudarjanju samoupravljanja kot temelja za preseganje anahronizmov Veljko Rus nasprotuje takemu samoupravljanju, v katerem bi vsak delavec postal lastnik, saj gre za integracijo v družbo kot univerzalno delovno skupnost, ne pa za avtonomnost.

Če po vsem tem med seboj primerjamo še jezik, v katerem so pisani prispevki v reviji, z jezikom razprav o reviji, ki so potekale v partijskih organih, bomo ugotovili, da je med obema jezikoma bistvena razlika : ko ju soočimo drugega z drugim, se kaže jezik Perspektiv kot direktni neezopski govor, medtem ko so partijska stališča in izjave posameznih voditeljev šifrirane tako, da jih moramo pogosto razvozlavati. Čisti ideološki govor v stalinističnih formulah je namreč že razkrinkan in celo provincialni slovenski filozofi (kot take jih prikazuje revija, ko jih primerja s krogom pri Naših temah, ki pogumno odpira nove horizonte z razpravo o mlademu Marxu in drugih podobno osvežilnih in hkrati razločevalnih temah) ne morejo več govoriti v takem jeziku. Zato se razvije posebne vrste jezik, govor jugoslovanske verzije totalitarne ideologije, ki ga zlasti Stane Kavčič na sestanku z uredništvom že zelo spretno govori - zakrita in sordinasta mešanica, pri kateri nikdar ne veš, ali bo pobožalo ali bo udarilo, ali se smeš postaviti po robu brez posledic ali boš končal na stranskem tiru. Ko Stane Kavčič pravi, da je kljub vsemu po uničenju revije "intelektualna in moralna subjektiviteta njenih pripadnikov" ostala, in da si je "Velika večina njih...pridobila prostor v naši družbi, zadržala svojo integriteto, ostala zvesta svojemu nemiru in iskanju ter ustvarila poseben zven in pomen svojemu delu in na-

menu”¹⁸, govori resnico. Prostor, ki si ga je velika večina (ne pa tudi Jože Pučnik) pridobila v naši družbi, pač ni bil ne zapor ne Sibirija ne norišnica, ampak je bil tisti Perspektivam najbolj aboten prostor - klasične kulturniške inteligence, torej nekaj podobnega, kot potiskanje umetniške avantgarde v muzej. Kombinacija represivne tolerance s pedagoško represijo - to je bilo totalitarno okolje, v katerem je delovala in končala svojo pot revija. Jezik politične konkurence je bil še vedno razpet med starimi stalinističnimi obrazci in novejšo tehnokratsko artikulacijo in se je zato kazal v pragmatičnih ponudbah in šifrah, medtem ko je jezik intelektualne resnice moral nastopati čisto in jasno, tako da je deloval (kot vedo povedati tedanji bralci) preprosto šokantno, še posebej, ko se je rubrika Pregledi spremenila v povsem konkretno in aktualno politično kritiko, ki je zasedala vedno večji del revialnega prostora (na primer o uporabi študentov Ekonomske fakultete, o ljubljanskih urbanističnih spopadih, o Suhi Krajini in njeni zaostalosti, o samomarih, o prepovedih filmov, ob aferi Dizdarevič -sezonski delavec iz Bosne je ubil slovenskega oficirja JLA, o agrarni politiki in seveda o kronski temi - položaju intelektualnih in kulturnih delavcev v novi ustavi).

Potemtakem njena zunanja zgodba do ukinitve in zatrtja ni edina odločilna za to, da obravnavamo besedila v reviji kot temeljni vir za opredelitev revialnega okolja kot totalitarnega, kot tudi ne more biti odsotnost “belega šuma” ezopskega govora razlog, da besedila jemljemo resno.

Vprašanje z začetka (“Ali je bila vladavina v Sloveniji takrat take totalitarne vrste, da lahko besedila, objavljena v Perspektivah, beremo kot šifrirana sporočila, ali jih lahko beremo, kot bi bili prosti, zgolj z nameni piscev in posredovanjem revialne skupinskosti označeni izrazi pogledov in prepričanj?”) se namreč izkaže za nesmiselno prav zato, ker pisci Perspektiv vedo, da pišejo pod totalitarizmom, ki je epohalen in lokalni hkrati, in to tudi objavijo. Pa tudi ravnanje se temu primerno. Kavčič jim je ponudil, da se razdelijo na dobre in slabe (ali celo na dobre in enega samega slabega), in s tem pomagajo, da bo zdržala razsvetljena politika novega vala v konkurenci s starimi trdobočnejši: če želite preživeti, bodite moji, ne svoji. Perspektive pa so preprosto izigrale to ponudbo tako, da so terjale javnost sestanka. Objava stenograma v Listnici uredništva je poslednje javno priobčeno besedilo, ki brez vsakega komentarja dokazuje eno osnovnih tez iz nominalnih sedemintridesetih števil (na koncu je bilo dejansko nekaj dvojnih): da je socialistična zveza birokracije s tehnokracijo totalitarna, četudi ni vedno nasilna že na prvi pogled.

In končno je v razmerju Perspektiv do totalitarizma kot lastnega okolja pomenljiv včasih že kar krčevit napor, da bi se vsemu navkljub ohranila možnost univerzalnega proti totalitarnemu. V jeziku intelektualne resnice nastopa možnost priobčenja negacije ideološkega jedra totalitarizma kot minimalno upanje, vedno bolj pa se izrisuje možnost dejanja, ki vzpostavlja univerzalno odrešitev od totalitarnega kot maksimalna optimistična projekcija. Res je: to so šestdeseta leta, leta, ko se upanje še ohranja in se hrabri. V slovenskem primeru se naslanja tudi na izkopavanja mladega Marxa, na interpretacijo Sartra in Heidegggra, pa tudi Frankfurtske šole (na primer Fromma) in na navezovanje na svetovne razprave v humanističnih in filozofskih vedah nasploh. Tu je v primerjavi z nekaterimi intelektualnimi in umetniškimi premisleki na Zahodu posebej štrleča slovenska recepcija Martina Heidegggra, ki je veljal tedaj na Zahodu v sorodnih krogih mišljenja skoraj brez izjeme za nacistično sumljivega misleca. Ta posebnost gotovo priča o neki bistveni dovtetnosti slovenskega miselnega prostora, ki presega partijsko slepoto, o čemer priča tudi ena od najkvalitetnejših po-

lemik, kar se jih je kdaj vodilo v slovenskem intelektualnem prostoru - polemika med "perspektivovci" in Dušanom Pirjevcem.

Preden pa se bomo lahko lotili takih vsebinskih posebnosti in pomembnosti, bo vsekakor treba pokazati in dokazati, da smemo govoriti o Perspektivah kot reviji skupine in skupnosti.

OPOMBE

* To besedilo je le prvi del raziskovanja intelektualnega in umetniškega fenomena Perspektiv, ki se zadržuje na pristopu in pri vprašanju totalitarizma kot "akvarija", v katerem so se (ko kake javnosti sicer ni bilo) gibali avtorji. Drugi del bo obravnaval skupinskost revije, tretji pa njeno lastno miselno jedro, da bi na koncu pogledali, kako se je v šestdesetih letih v totalitarizmu dalo misliti upanje in kako je bilo zamišljeno delovanje na domišljeni podlagi.

¹ Adam Michnik : "Kaj želimo in kaj moremo" (prevod Leo Šešerko), v : Pota Poljske, Časopis za kritiko znanosti - Mladina - Radio Študent - Tribuna, Ljubljana 1982, str. 179.

² Tomaž Mastnak : "The grumbling Hive", v : Boj za oblast, Katedra, Maribor 1989, str. 15.

³ Navedba je povzeta iz knjige Ota Lutharja : Med kronologijo in fikcijo.Strategije historičnega mišljenja, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1993, str. 130.

⁴ Todor Kuljić : Teorije o totalitarizmu, Istraživačko - izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1983, strani 141 - 147; glej tudi Stephan Eck : "Totalitarismus und die DDR", v . Die Neue gesellschaft - Frankfurter hefte, August 1994 / 8, str. 724.

⁵ Z. K. Brzezinski : Totalitarianism and Ratioality, The American Political Science Review Vol. I (1956), No. 3, pp. 751 - 763.

⁶ O tem piše, na primer J.J. Linz : "Transition to Democracy", v : The Washington Quarterly Vol. B., No. 3 - 1990.

⁷ Tako že citirani Stephan Eck na navedenem mestu.

⁸ O Golem otoku glej najnovejše delo Božidarja Jezernika Non cogito ergo sum, Arheologija neke šale, Borec 533 - 534/1994.

⁹ Stephan Eck, navedeno mesto, str. 727.

¹⁰ Veljko Rus : "O etičnih problemih graditve komunizma, v : Perspektive 1 - leto I, september 1960, str. 26 - 54.

¹¹ Božo Repe, Obračun s Perspektivami, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1990, str. 94.

¹² Taras Kermauner : "O nekaterih problemih sodobnega humanizma", v : Perspektive št. 2, leto I, oktober 1960, str. 202 - 224.

¹³ Taras Kermauner : "O eni izmed značilnosti socialistične države", v : Perspektive št. 12, leto II, oktober 1961, str. 236 - 244.

¹⁴ Janez Jerovšek : "Vpliv potreb na stopnjo politične angažiranosti", v : Perspektive št. 14 , leto II, december 1961, str. 466 - 478.

¹⁵ Taras Kermauner : "O nekaterih odnošajih med družbo, kulturo in inteligenco", v : Perspektive št. 14, leto II, december 1961, str. 483 - 493.

¹⁶ Božo Repe, na navedenem mestu, str. 17 - 18.

¹⁷ Veljko Rus : "Socializem in lastništvo", v : Perspektive št. 8, leto I, april 1961, str. 897 - 917 (navedba s strani 915).

¹⁸ Tako Stane Kavčič v Novi reviji št. 35/36 - 1985, str. 486 - 487; oceno navaja tudi Božo Repe v navedenem delu na straneh 92 - 93.

VPLIV "ĐILASOVŠČINE" NA REVISO 57 IN PERSPEKTIVE

VLOGA "ĐILASOVŠČINE" V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU

V Zvezi komunistov Jugoslavije in posledično v jugoslovanski družbi sploh je bila "đilasovščina" od srede petdesetih let do začetka šestdesetih najhujša negativna ideološka oznaka, ki je lahko doletela nasprotnike uradne linije, izraz pa se je v partijski terminologiji uporabljal še pozneje, čeprav zaradi ponovnega vzpona liberalizma v šestdesetih letih manj pogosto. Glede na to, da Đilas¹ ni skušal ustvariti svoje frakcije v ZKJ oz. ni imel organizirane mreže privrženecv, in glede na to, da so bila njegova javno objavljena razmišljanja precej nedorečena in tudi protislovna (tista v tujini pa večini ljudi neznana), je obstajala precej široka možnost tako za določanje "đilasovcev" kot definiranje tistega, kar naj bi "đilasovščina" predstavljala.

V Sloveniji je "đilasovščina" v očeh partijskih ideologov in analitikov uprave državne varnosti dobila sorazmerno pozno refleksijo (čeprav seveda tudi Đilasova odstavitev ni bila brez odmeva), saj so bili kot glavni "đilasovci" označeni sodelavci Revije 57, posledično (ker je v glavnem šlo za isti krog ljudi) pa deloma tudi sodelavci Perspektiv, čeprav so bile razmere v času izhajanja in ob ukinutvi Perspektiv leta 1964 že precej drugačne in je bila glavnina kritike na račun pisanja revije usmerjena drugam.

Za ugotavljanje vpliva "đilasovščine" v Reviji 57 in Perspektivah oz. točneje rečeno - za ugotavljanje v čem so partijski ideologi in politiki videli "đilasovščino", je seveda treba vsebino te oznake definirati. To niti malo ni lahko, čeprav so Đilasove ideje sredi petdesetih let (po tretjem plenumu CK ZKJ januarja leta 1954, na katerem so z njim politično obračunali) ena najpogostejših tem partijskih sestankov, je Đilas (sprva v tujini, od srede osemdesetih let pa tudi v Jugoslaviji) sam pojasnjeval svoje ideje, o njem so govorili in pisali njegovi nekdanji revolucionarni tovariši, proti koncu osemdesetih let pa je izšlo tudi nekaj izčrpnih biografij in intervjujev z njim.²

Zaradi lažje primerjave bomo Đilasove ideje razdelili v tri sklope:

1. Ideje, kot jih je izrazil v člankih v Borbi konec leta 1953 in v začetku leta 1954 in ki zadevajo odnose v ZKJ, odnos ZKJ do družbe, vprašanje demokratizacije družbe in razmere v družbi sploh (zlasti problem njene birokratizacije).³

Đilas je v člankih načel vprašanje odnosa med socializmom in demokracijo z ugotovitvijo, da so tudi med socialističnimi silami razlike v mišljenjih, ki se morajo izraziti skozi svobodno razpravo in z upoštevanjem drugačnega mnenja, vendar ne skozi frakcije, ker bi vračanje frakcij pomagalo buržoaziji in birokratizmu. Poudarjal je pomen forme (formalne demokracije). Po njegovem mnenju je treba družbi najprej dati nov okvir, jo spremeniti iz buržoazne v socialistično, po zmagi socializma pa je vsebino (revolucijo) treba nadgraditi s formo, ker nobena družba brez spoštovanja forme ne more funkcionirati. V nadaljevanjih je to tezo dokazoval s protislovjem socialistične demokracije, v katerem so predstavniki buržoazije enaki pred zakonom zgolj kot posamezniki, obenem pa jim je

onemogočeno, da so enakopravni tudi kot predstavniki razreda. Dilasu se komunizem kot cilj ni zdel pomemben, pomembni so mu bili realni in dosegljivi cilji: ne (socialistična) oblast sama po sebi (ker je tako ali tako že dosežena), pač pa način njenega delovanja: ali deluje demokratično ali nedemokratično. Preneseno, npr. na področje kulture, je zanj to pomenilo, da "...danes ni toliko pomembna agitacija za revolucijo, socializem ipd., ker je prva končana, drugi pa se razvija, ampak so pomembna resnično umetniška, resnično nova dela."⁴

S kritiko birokratizma se je Đilas ukvarjal skoraj v vseh prispevkih, bolj poglobljeno pa jo je začel obravnavati v članku "Nove sadržine." Menil je, da gre v Jugoslaviji za odločilno bitko, ki jo spremlja ves svet, bitko, v kateri bo ideja revolucije lahko ponovno zablestela, če bodo delovni ljudje obdržali oblast v svojih rokah in če bodo lahko dokazali, da so zmožni bolje upravljati z gospodarstvom kot kapitalisti in kot birokracija.

V tej odločilni bitki sodelujejo kapitalizem in buržoazija ter del polfevdalnega klera, ki dobivajo podporo z Zahoda, moč pa črpajo na vasi, pri malomeščanih in iz nerazvite zavesti delovnih ljudi. Drugi dejavnik je birokracija, ki je izrasla iz revolucije kot njeno notranje nasprotje in se je razmnožila zaradi stihije na socialističnih tleh. V prid ji gresta spoj preteklosti in sedanjosti ter moralna podpora z Vzhoda. Tretji dejavnik sta socializem in demokracija.

Po Đilasovi tedanji oceni naj bi imela najmanj možnosti buržoazija, ki je praktično že poražena. Več možnosti naj bi imela birokracija, ker je že zmagala v Sovjetski zvezi, v kombinaciji z buržoazijo je dobila novo obliko in parole tudi v Jugoslaviji, saj se tudi v socializmu pojavljajo njene prenovljene oblike (boj za plače, privilegije ipd.) Demokracija nove oblike in gesla šele išče in jih mora najti zaradi nadaljnjega razvoja Jugoslavije, ki simbolizira jedro nasprotij v sodobnem svetu.

Na največ reakcij, še med pisanjem, sta naletela Đilasov članek "Konkretno" in "Subjektivne snage." V prvem je zapisal, da niso najpomembnejše nove ideje in misli, temveč svoboda idej in svoboda mišljenja ter krepitev in razvijanje novih oblik. To pomeni, kot je zapisal, "boriti se za svobodo diskusije povsod in na vsakem mestu, za krepitev in razvijanje danih demokratičnih oblik - delavskih svetov, narodnih odborov in svetov, zborov volilcev itd. Skratka: zakonitost in boj mišljenja, znova in znova - demokracija".⁵

V drugem članku se je ponovno zavzel za svobodno kulturo, za resnično pravico do kritike, konkreten boj proti birokratizmu, jedro prispevka pa je bila ocena, da zavestne politične sile obstajajo tudi mimo oz. zunaj komunističnih organizacij, še posebej pa zunaj komunističnih forumov in funkcionarjev. Kritiziral je tezo o komunistih "kot ljudeh posebnega kova", ki da so edina zavestna sila socializma, za čemer se skriva stremljenje po posebnih privilegijah in položaju v družbi, po funkcijah na osnovi idejne pripadnosti, ne pa na sposobnosti in strokovnem znanju. Taka praksa komuniste oddaljuje od množic in jih, kot v Sovjetski zvezi, spreminja v pope in žandarje socializma. Članek je Đilas končal z mislijo, da so nekoč ljudje dajali vse, tudi življenje, da bi obranili profesionalne revolucionarje, ki so bili za družbeni napredek nepogrešljivi, sedaj pa so mu ti v napoto, in s tem se je ta način sprevrgel v svoje nasprotje.

Poleg osebnih zamer zaradi teh tez so olje na ogenj prilili še članki, v katerih je zmanjševal pomen in vlogo ZKJ, saj bi po njegovem SZDL (sicer s komunisti kot jedrom organizacije) lahko uspešno vodila tekočo politiko, medtem ko bi se ZK ukvarjala zgolj z izbiro svojih delegatov in vodstva, občasno "izredno" politično dejavnostjo in notranjim idejnim življenjem. Delo v ZK bi bilo javno, popolnoma prostovoljno, s predavanji in podobnimi oblikami. S tem bi se rušila

ideološka pregrada med običajnimi državljani in komunisti, partija bi se spremenila v zvezo idejno sorodnih ljudi, ki bi predstavljali močna ideološka jedra, razprostrta povsod, partijsko funkcijo pa bi postopoma dobila SZDL, ki ne bi bila več samo izbrana elita komunistov.

Po njegovi oceni nobena partija in skupina pa tudi razred ne more izključno izražati in predstavljati potreb vse družbe in tudi ne upravljati s proizvodnimi silami, ne da bi ljudi v njih zaslužila.

Dilas se je s tem v celoti odrekel partiji leninističnega tipa, kar je bilo za vodstvo nesprejemljivo. V zadnjem članku v Borbi je dodal piko na i: v nasprotju s tezo o "revoluciji, ki teče", je zapisal, da je revolucija na tedanji doseženi fazi razvoja oz. v tedanji obliki po svojem bistvu lahko le reforma, mirno gibanje naprej, demokratična praksa, ne pa revolucionarni boj za oblast.

Za te Đilasove ocene je Tito menil, da peljejo k likvidaciji Zveze komunistov in k obnovitvi kapitalizma, kar je bilo za Đilasovo politično usodo odločilno.

2. Vprašanje morale pri vladajoči revolucionarni generaciji - najbolj eksplicitno izraženo v noveli Anatomija neke morale.⁶ V tem delu je skušal Đilas na literaren način prikazati moralo politične elite, in sicer na primeru odnosa do pevke Milene, žene generala Peka Dapčevića (ki je vladajoči krog zaradi njene mladosti in nepripadnosti revolucionarnemu krogu ni sprejel medse). V kombinaciji z drugimi prispevki o privilegijih "novega razreda" je ta novela, ki je bila objavljena že po tretjem plenumu, še dodatno obrnila mnenje funkcionarske sredine proti Đilasu.

3. Radikalizacija stališč v obdobju po obračunu (intervju v New York Timesu in drugi prispevki v tujini ter knjige, ki jih je napisal in objavil pozneje) z zahtevo po vzpostavitvi dvostranskega sistema. S temi tezami se je Đilas, čeprav je ostal tudi kasneje na socialističnih pozicijah, dejansko približal zahodni kritiki jugoslovanske socialistične družbe in na opozicijsko pisanje v jugoslovanskih revijah (ki je ostajalo znotraj revidiranega socializma) ni imel več velikega vpliva (upoštevati je treba, da je bil članek objavljen v tujini, Đilas v zaporu kot sovražnik socializma, z njegovimi idejami nasploh pa je bil skozi partijsko in medijsko kampanjo opravljen temeljit ideološki obračun).

V drugi plovcici šestdesetih leti, že po ukinitvi Perspektiv, so do spoznanja, da je kljub slabostim večstrankarska demokracija še najsprejemljivejša oblika družbene ureditve, prišli tudi perspektivovci.⁷

Pri Đilasovih idejah ne gre zgolj za njegova razmišljanja, vsaj ne v celoti, pač pa za formuliranje idej, ki so v vrhu partije kulminirale dalj časa (vse od predkongresnih razprav). Podobna stališča so imeli tudi nekateri drugi funkcionarji (vključno z Edvardom Kardeljem), vendar jih niso javno izražali, ker so bili tako v vodstvu kot v partiji večinsko nenaklonjeni liberalizaciji. Večina vodstva (z izjemo Mitre Mitrović, Đilasove prve žene, in Vladimirja Dedijerja) se je na tretjem plenumu CK ZKS obrnila proti Đilasu, odločilna je bila seveda opredelitev Josipa Broza -Tita. Ta je že spomladi 1953 (na plenumu CK ZKJ 16-17. junija na Brionih) nakazal, da bo šibki proces liberalizacije zaustavljen, kar je bila predvsem posledica Stalinove smrti in možnosti, da se Jugoslavija pomiri s Sovjetsko zvezo. Še eksplicitneje je to izrazil po obračunu z Đilasom, 26-28. aprila 1954 na tretjem kongresu KP Srbije, ko je ocenil, da je izgradnja socializma v glavnem končana, da je z etatizmom v glavnem obračunano, samoupravljanje pa je treba le še dodelati.

Se štiri leta prej, v začetku petdesetih let, so ideje o tem, kakšna naj bi bila v nadaljevanju jugoslovanska inačica socializma, še zelo nedorečene tako na

ekonomskem kot na političnem področju (razen relativnega soglasja o nujnosti destalinizacije in zavrnitve sovjetskega modela državnega socializma). Đilasov model - čeprav v tedanjih razmerah najbolj radikalen - v času, ko je bil še član oblastno - partijske strukture, čez kritiko leninističnega tipa partije in dokaj nedi-finirano zavzemanje za demokratizacijo družbe ni segel. Na gospodarskem področju je (prezgodaj umrli) Boris Kidrič sicer govoril o "tržišču", vendar ga je pojmoval predvsem kot večjo svobodo podjetij pri odločanju o proizvodnji in prodaji, ne pa v smislu zmanjševanja centraliziranih pristojnosti države pri usmerjanju gospodarske politike in investicij in še manj v smislu uvajanja trga kapitala in delovne sile ter privatne lastnine. Teoretično gledano bi sočasnost Đilasovih političnih in Kidričevih gospodarskih pogledov (oba sta si bila po Đilasovem pričevanju v tem obdobju tudi sicer zelo blizu) lahko pripeljala do liberalizacije, kakršno je Jugoslavija doživljala dobro desetletje kasneje, vendar za kaj takega ni bilo realnih pogojev. Partija je bila še izrazito monolitna in pod vtisom konflikta s Sovjetsko zvezo, ki je temeljil na strogi disciplini in kaznovanju druga-če mislečih, privrženci ortodoksne variante socializma so bili v večini, Tito je bil privržen centraliziranemu modelu jugoslovanske države, republiške zahteve po večji samostojnosti so bile šele v začetni fazi oblikovanja ali pa še to ne. Zato obračun z Đilasom - kljub veliki odmevnosti in sorazmerno dolgotrajnemu obstoju "đilasovščine" v partijskem besednjaku - dejansko ni izzval kakšne večje krize v partiji in družbi (še zlasti, če spor primerjamo z informbirojem 1948, hudo politično krizo v letih 1961/62, ali z velikim političnim zasukom v letih 1964/66).

Po nekaterih sicer nedokazanih ocenah naj bi v določenem smislu šlo celo za manipulacijo z Đilasom. Vladimir Dedijer npr., trdi, naj bi privrženci prosovjetske usmeritve (Veljko Vlahović) celo nagovarjali Đilasa k objavi člankov, da bi lahko izzvali krizo in obračun z demokratičnejšo strujo. Titova odvrnitev od začete liberalizacije in obračun z Đilasom naj bi bila neke vrste "preliminarni" izraz dobre volje v pričakovani pomiritvi s Sovjetsko zvezo. Nekateri poznavalci tedanjega dogajanja (dr. Dušan Bilandžić) menijo, da je Đilas slabo ocenil razmere, da je bil njegov nastop prenačrtan in je v bistvu zavrl proces demokratizacije. Kardelj, ki je bil neke vrste Đilasov rival na področju ideologije (proti njemu je kot glavni kritik nastopil tudi na tretjem plenumu, vendar - tudi po Đilasovemu mnenju - z velikim notranjim odporom, saj je v bistvu govoril proti svojemu prepričanju), je v primerjavi z Đilasom ravnal precej bolj taktično in če upoštevamo, da je bil partijski vrh v glavnem permanentno naklonjen avtoritarnim rešitvam, tudi bolj uspešno, saj se je uspel obdržati v vrhu in v naslednjih letih postopoma uveljaviti svoje koncepte.⁸

Đilasov konkretni politični vpliv je tudi z današnje distance težko izmeriti. Obstajajo sicer indici, da je določen vpliv (ne pa kakršnihkoli konkretnih stikov) imel na skupino intelektualcev okrog glasila Naprijed, ki ga je izdajal CK ZK Hrvatske. Tudi v Sloveniji naj bi njegove ideje imele precejšen odmev, njegov slab nastop na tretjem plenumu (samokritika) in njegovo zahajanje v CK tudi še potem, ko so ga grobo obsodili, pa naj bi (po Dedijerju) celo izzvali jezo reakcijo "neke Slovenke", prej Đilasove privrženke.⁹ Seveda je treba tovrstne ocene jemati z rezervo, saj gre za nepreverjene ustne vire, v odnosu do Đilasa pa so v javnost prihajale tudi razne zamere in rivalstvo ljudi, ki so se intimno zelo dobro poznali. Slovenija pa je v beograjskih krogih tudi sicer veljala za republiko, ki vedno hoče nekaj posebnega in je nagnjena k liberalizmu in avtonomizmu in so jo praktično avtomatično povezovali z raznimi "odkloni".

Gledano v celoti, so Đilasove ideje vsaj posredno še največ odmeva našle v zasnovah partijskega programa (1958), čeprav je Đilas tedaj sedel v zaporu. Ta paradoksalnost seveda ni bila predvsem posledica prepričanja, da ima Đilas prav, pač pa dejstva, da v vrhu ni bil edini zagovornik sprememb, da so se ambicije Jugoslavije in Tita začele obračati v svet in se je po normalizaciji odnosov s Sovjetski zvezi začelo zastavljati vprašanje avantgardnosti in krogu socialističnih držav (v smislu primerjave med državnim in alternativnim samoupravnim socializmom), pa tudi posledica samih sprememb v državi (prva znamenja, da se centralizirani, težkoindustrijski koncept izčrpava, naraščanje nezadovoljstva pri narodnih manjšinah in opaznejši znaki odpora beograjskemu centralizmu po republikah.)¹⁰ Šlo pa je tudi za to, da se indirektno pokaže, da Đilasove kritike niso točne in da je ZKJ napredna in demokratična organizacija, ki razvija socialistično demokracijo v samoupravnih jugoslovanskih družbi.

ODSEV "ĐILASOVŠČINE" V REVIJI 57 IN PERSPEKTIVAH

Dokler je bil Đilas še pomemben partijski in državni funkcionar, so ga upoštevali tudi slovenski politiki in ideologi, čeprav se z njim niso vsi strinjali. Tako je, npr. med njegovim nastopom v Mariboru 31. oktobra 1953 pred prosvetnimi delavci, prišlo do opaznih razhajanj med njegovimi pogledi na kulturo in kritiko v kulturi in umetnosti (Đilas je glede umetniške svobode in estetike v glavnem ponovil to, za kar se je že zavzemal v svojih člankih) in med pogledi tedanjega glavnega slovenskega partijskega ideologa Borisa Zihlerla (zagovornika "marksistične estetike" in socialnega realizma). Zihlerl sicer na posvetu Đilasu zaradi hierarhičnega odnosa ni javno nasprotoval.¹¹

Zihlerl je bil tudi določen za nosilca ideološkega obračuna po napovedanem Đilasovem padcu in je že vnaprej v ta namen napisal članek (razpravo Naši družbeni cilji in vloga komunistov v boju za njihovo uresničevanje), ki se je tudi sicer lepo vključeval v kontekst njegovega običajnega pisanja.¹² Z Zihlerlovimi stališči je na Tretjem plenumu CK ZKJ polemiziral Vladimir Dedijer.¹³ Tudi sam Đilas je Zihlerla imel za prisposodbo partijske ortodoksosti in je to izrazil na filofsko posmehljiv način. Deset dni po plenumu je razglabljal o tem, kaj bi bilo, če bi bilo v državi več modrosti namesto prepričanja "bolje pest oblasti kot tovor pameti" in domneval, da bi se v tem primeru politična razprava proti njemu odvijala normalno "...čeprav tudi s pomočjo takega misleca kot je Zihlerl, ki če misli - misli samo na to, kaj zgoraj mislijo o tem, kar on misli, da misli ali "misli", to je, kaj mislijo o tistem, kar on prepisuje, kompilira ali piše pod sugestijo."¹⁴

Iskanje "đilasovcev" v Sloveniji v času po njegovem padcu se ni sprevrglo v kampanjo večjega obsega, ni pa šla celotna zadeva tudi povsem mimo. Đilasove privrženice so seveda iskali predvsem v krogu intelektualcev, zlasti med sodelavci Naših razgledov. O njegovih idejah so precej razpravljali tudi nekateri bodoči sodelavci Revije 57 (Taras Kermauner, Dominik Smole, Primož Kozak). V celoti gledano pa je verjetno točna ocena dr. Aleša Gabriča, da je bil za kulturniško sfero "Đilasov padec pomemben toliko, da so bile za nekaj časa poražene tudi njegove ideje o razbijanju partijskega ideološkega monopola v kulturi, o enakovrednejšem uveljavljanju marksistični filozofiji nasprotnih umetniških in znanstvenih tokov in o nujnosti kritike, ki enakovredno upošteva umetniške in ideološke ocene."¹⁵

Osnovno vprašanje, ki se zastavlja pri iskanju korelacij med Đilasovimi idejami in pisanjem obeh revij, zlasti pa Revije 57, ki je "Đilasovemu času" bližja, je seveda vprašanje, koliko je nanje dejansko vplival oz. koliko so zares črpali iz

njegovih idej. Kolikor se da sklepati po dosedanjih pričevanjih, je bil ta vpliv velik, saj je, npr. Taras Kermauner spomladi 1957 v Parizu kupil francoski prevod Novega razreda. Z njegovo vsebino se je v veliki meri strinjal. Knjigo je prinesel v Ljubljano in jo dal brati nekaterim prijateljem, o njej pa si je zapisal tudi precej strani navdušenih opomb. Po istem viru so sodelavci sprejemali tudi večino tedanjih Đilasovih člankov, čeprav se nanj niso sklicevali, ker bi bilo to "politično in sploh nespametno." Đilas torej ni bil le splošen okvir neke politike ("disidentstva"), ampak eden od direktnih vplivov na sodelavce obeh revij.¹⁶

Po Kermaunerjevem mnenju je - shematično gledano - znotraj kroga Revije 57 in Pespektiv obstajalo več "frakcij": leva, radikalna, desna ("najbolj razumna... posledica razumnosti pa je bila ta, da ni bila za radikalen konflikt") in sredinska (ki je hotela sintetizirati, vendar to ni vedno šlo, zato se je opredeljevala za eno ali drugo stran, odvisno od situacije).¹⁷

Kar zadeva usodo posameznikov, je bila Đilasovi gotovo najbližja Pučnikova, za oba brez pridržka velja, da sta doživljala tako usodo kot "klasični" vzhodnoevropski disidenti. Oba sta bila v prepričanju in ravnanju tudi skrajno dosledna, brezkompromisna in revolucionarna, kljub temu da se je Đilas v svojih člankih opredeljeval za reformizem, Pučnik pa je sprva tudi skušal stvari spremeniti s "pohodom skozi institucije" in je zato vstopil v ZK.

Tudi sicer v Pučnikovih člankih lahko zasledimo kar precej sorodnosti z Đilasovimi idejami ali vsaj ukvarjanje z istimi problemi na podoben način. Te zadevajo, npr. kritiko kulta osebnosti, skorumpiranost in birokratizem, nezadostnost politične revolucije (zgolj formalno, ne pa dejansko priznavanje pravic) in odnos med pravom in moralo.¹⁸

Na podoben način so razmišljali tudi drugi sodelavci revije, le da so se pri njih ideje izražale manj na direktno političen način, bolj pa skozi filozofske prispevke Tarasa Kermaunerja in Veljka Rusa, drame Primoža Kozaka in Dominika Smoleta (Afera, Dialogi, Antigona), seveda pa tudi skozi prispevke drugih sodelavcev revije.

V članku Naša družbena stvarnost in naše iluzije, ki je bil druga najpomembnejša točke obtožnice proti Pučniku marca 1959 (poleg obtožbe o ustanavljanju skupine oseb, ki naj bi po protiustavni poti zrušila oblast delovnega ljudstva in spodkopala temelj socialistične graditve) ima Pučnik podobne poglede na razkorak med končnim ciljem revolucije in prakso kot Đilas. Oba vidita bistvo v praksi, ne pa v daljnosežnih ciljih, praksa pa se bistveno razlikuje od deklariranih načel, ali kot pravi Pučnik: "Protislovje med osnovnimi socialističnimi načeli naše povojne graditve in neenotne, v procesu privatizacije ljudi in birokratizacije oblasti razkrajajoče se fronte subjektivnih družbenih sil je danes temeljni problem naše marksistične ideologije in s tem našega ustvarjanja nove ljudske skupnosti."¹⁹

Pučnik je kritiziral tudi identičnost pojmov partije in oblasti. Te ocene so tudi najbolj zbudile oblasti in so bile navedene v obtožnici in obsodbi.²⁰ Kritičnih ocen je bil poleg članka Naša družbena stvarnost in naše iluzije sicer deležen tudi Pučnikov članek Uradniki uradniških ustanov v zadnji številki Revije 57, ki je kritiziral kulturno politiko in je bil eden od povodov za zaplenbo številke.²¹

Pri drugih piscih Revije 57 je sorodnost idej z Đilasovimi tezami težje primerljiva, saj so besedila bolj filozofska in literarna, razen tega pa so bili Primož Kozak, Veljko Rus in Taras Kermauner v šolskem letu 1957/58 v Franciji in so bili manj udeleženi pri dejavnosti revije, njihov miselni tok pa je bil usmerjen k zahodnim filozofskim in sociološkimi virom, s katerimi so se tedaj spoznavali.

Kljub temu pa je obstajala prvotna namera, da vseh pet "ideologov" pri reviji (kot jih označuje Kermauner): Janko Kos, Primož Kozak, Jože Pučnik, Veljko Rus in Taras Kermauner, napiše filozofsko - moralno- politični- program "slovenske usode" in hkrati kritiko partijskega programa.²²

Stik z zahodno filozofsko miselnostjo se je nekaj pozneje izrazilo pokazal pri Perspektivah, tako pri prevodih kot lastnih besedilih piscev, vendar je občuten že tudi v zadnji fazi Revije 57 (npr. Rusov članek Svoboda in čas, v katerem problematizira pojma individualne svobode in lastnine ter korelacije med njima).

Pri Đilasu je opazen nekoliko drugačen pogled, saj je v osnovi vztrajal pri socialistični misli in je tudi v političnih ocenah Jugoslavijo videl kot del socialistične Evrope. Nasprotniki so mu v času obračuna očitali tudi "bernštajščino", čeprav Eduarda Bernsteina v tistem času po lastni izjavi ni bral.²³

Na splošno gledano je tako pri slovenski kulturniški opoziciji kot pri Đilasu identična zahteva po javnem kroženju idej, ki bi se izrazile skozi izdajanje časopisa in tiskanje knjig z bolj svobodno uredniško politiko. Đilasu namreč po lastnih interpretacijah ni šlo za oblast, pač pa za kroženje ideje, vsaj tako se je zagovarjal tudi na prvem sojenju, čeprav seveda ne zveni posebej verjetno, da bi se četrti človek politburoja in poklicni revolucionar zadovoljil "samo" z izdajanjem revije.

Sodelavci Revije 57 so se sicer na določen način imeli za zavestne politične sile, ki obstajajo mimo uradnih (komunističnih) organizacij, vendar je večini revija zadoščala kot prostor za diskusijo. Izjema je bil Jože Pučnik, ki je hotel določnejšo organizacijo in direktnjši poseg v politiko.

Prve analize so Reviji 57 pripisovale negatorsko, nekonstruktivno in neustvarjalno vlogo²⁴, ideološka komisija CK ZKS pa si je prizadevala, da bi v revijo spravila svoje ljudi. Sledile so Zihnerlove ocene o "deziluzionizmu, ki konkretno zavrača vsako živo problematiko in se zapira vase, in o "tujih, negativnih elementih",²⁵ dokler na podlagi politične ocene o nesprejemljivosti revije ni prišlo do administrativnih ukrepov, preiskav, aretacij in nazadnje obsodbe Pučnika.

V analizah se izraz "đilasovščina" v zvezi z Revijo 57 uporablja bodisi direktno (tako sta bili, npr. na seji predsedstva SZDL 6. novembra 1958 reviji Beseda in Revija 57 označeni za đilasovski), bodisi indirektno. Kadar gre za indirektno interpretacijo, se govori in piše o "anarhoindividualističnih" težnjah, kar pa je pomensko v glavnem identično, saj je bil "anarholiberalizem" glavni očitek na Đilasov račun, to pa so potem "kombinirali" že z raznimi drugimi, za partijske ideologe nesprejemljivimi pojavi.²⁶

Dejavnost Revije 57 je bila na 4. kongresu ZKS v poročilu centralnega komiteja označena za sovražno, vendar na mestu, kjer je omenjena, brez podrobnejše opredelitve, kaj naj bi to pomenilo.²⁷ Iz drugih delov besedila (pa tudi iz siceršnjih tedanjih razprav v organih ZKS) pa je jasno razvidno, da so s tem mišljeni predvsem članki v zadnji številki, saj poročilo na več mestih kritizira idejno in politično omahovanje pri inteligenci, ki ji očita uveljavljanje zapadnjaških, meščanskih, liberalističnih in anarhističnih nazorov in prizadevanja za povsem samostojno vlogo posameznih družbenih slojev. Kritizirano je tudi pojmovanje, da je birokratizem poglobitna in edina nevarnost za nadaljnji razvoj socialistične družbe, kar je sicer glavna Đilasova teza. V zadnji številki Revije 57, natisnjeni oktobra 1957, pa ta teza reflektira zlasti v kritiki birokratizma v kulturni politiki.²⁸

Bolj konkretni kot partijski ideologi so bili analitiki Državnega sekretariata za notranje zadeve. V gradivih, ki jih je državni podsekretar za notranje zadeve

Janez Japelj poslal 10. novembra 1958 organizacijskemu sekretarju CK ZKS Ivanu Mačku, so v pisanju Revije 57 (pa tudi v dejavnosti Janeza Vrhunca, takratnega sekretarja Univerzitetne konference ZKS) jasno prepoznali "dilasovske" koncepte.²⁹ Ti naj bi se izražali predvsem v kritiki jugoslovanske socialistične demokracije, kritiki različnih ukrepov oblasti in političnih forumov zlasti na kulturnem področju, v odporu proti vmešavanju ZK v kulturno problematiko ipd. V analizah seveda niso bili upoštevani zgolj objavljeni članki, pač pa celotno "ozadje" delovanja skupine, ki so ga v državnem sekretariatu skrbno spremljali (javni ali poljavni nastopi, razgovori v uredništvu, na katerih so osnovne ideje prilagajali trenutni situaciji oz. možnosti objave ipd.).

Po oceni Državnega sekretariata za notranje zadeve je reviji dajalo "posebno negativen koncept" sodelovanje "negativnih elementov" Veljka Rusa, Jožeta Pučnika in Tarasa Kermaunerja, "dilasovski koncepti" pa naj bi se sicer poznali že pri reviji Beseda in naj bi se pri Reviji 57 zgolj nadaljevali in poglobljali, to pa tudi zato, ker so nekateri stari uredniki (Janko Kos) še vedno stali v ozadju.

Stališča sodelavcev Revije 57 naj bi bila, da so se zmaličile ideje in pridobitve osvobodilnega boja in revolucije; da program revolucije ni bil uresničen; da je zaradi tega prišlo do razočaranja vseh tistih, ki so se za njen program borili, potem pa uvideli, da se je oblast od ljudstva popolnoma oddvojila in postala birokratski aparat brez posluha za njegove težnje, in da so volitve nedemokratske. Zaradi tega bi bilo treba iz institucij izdvojiti vse poštene in razočarane ljudi ter začeti z intenzivno konsolidacijo revolucionarnega kapitala.³⁰ Kot najbolj "dilasovski" je bil seveda ocenjen Pučnikov članek Naša družbena stvarnost in naše iluzije (besedilo je bilo označeno za "sovražno propagando").³¹

Z zaplenbo Revije 57 in obsodbo Pučnika ter izvajanjem "diferenciacije" znotraj skupine je bilo po mnenju oblasti nasprotovanje skupine v glavnem nevtralizirano. Organi za notranje zadeve so ocenjevali, da so ukrepi proti reviji izzvali sorazmerno majhen odmev javnosti.³² Tudi politična ocena (sicer nekoliko zlikana in postavljena v širši kontekst ocenjevanja dogajanja v družbi) je bila podobna, kar je med drugim razvidno iz poročila na 4. kongresu ZKS.³³

V času "intermezza" med koncem Revije 57 in začetkom izdajanja Perspektiv se "dilasovščina" kot posebno izrazit problem ni pojavljala, Perspektive pa so družbeno problematiko načenjale precej širše in bolj analitično in z zornega kota do tedaj manj znanih zahodnih filozofskih šol, imele pa so veliko večji odmev v javnosti. Obračun s perspektivovci se sicer ne more primerjati z obračunom z Dilasom (ki je imel jugoslovansko razsežnost), v slovenskih razmerah pa je, kot je znano, vendarle razgibal slovensko javnost, zlasti intelektualce, kar je bilo (vsaj v tako organizirani obliki) prvič po vojni. Perspektive so vztrajno širile prostor pluralizma, razprave, mejo dovoljenega oz. neprepovedanega. Seveda pa - vsaj proti koncu izhajanja Perspektiv, ko se je revija bolj izrazito politizirala - "dilasovski" koncept "liberalizma" ni bil več tako tematiziran kot v petdesetih letih. Določena sled njegovih zamisli se je najbrž še ohranjala, čeprav je precej težje prepoznavna kot pri Reviji 57, kjer je korelacija med Dilasovimi idejami in objavljenimi prispevki v reviji dokaj očitna. Seveda pa analiza člankov partijskih dokumentov in ocen organov za notranje zadeve ne more dati celovite slike (ne nazadnje dejavnost kroga okrog Revije 57 ni bila omejena zgolj na izdajanje revije, ampak je bila precej širša). K popolnejši sliki bodo morali - kolikor je to z današnje časovne distance še mogoče - prispevati tudi tedanji udeleženci dogajanja sami.

- ¹ Milovan Đilas je bil rojen 12. junija 1911 v Podbišću pri Mojkovcu, Črna Gora. Študiral je na Filozofski fakulteti v Beogradu. Član KPJ je bil od 1932. Od 1933 do 1936 je bil v zaporu v Sremski Mitrovici. Od 1937 član politbiroja CK KPJ, do svojega političnega padca 1954; na neformalni partijski lestvici je bil na četrtem mestu (za Josipom Brozom - Titom, Edvardom Kardeljem in Aleksandrom Rankovićem). Med vojno je bil član Vrhovnega štaba NOV in POJ, organizator vstaje v Črni gori, zagovornik in izvajalec revolucionarnega terorja (t.i. "druge faze revolucije"), ki jo je konec leta 1941 in v začetku 1942 sprejelo in podpiralo vodstvo KPJ. Na petem kongresu KPJ je bil izbran za enega od sekretarjev KPJ (Josip Broz-Tito generalni sekretar, sekretarji Milovan Đilas, Edvard Kardelj in Aleksandar Ranković). Podpredsednik vlade je bil od začetka leta 1953, konec istega leta je bil izvoljen za predsednika Zvezne skupščine. V času informbiroja je bil aktivni privrženec Tita. Na šestem kongresu KPJ 1952 (preimenovanje KPJ v ZKJ, odrekanje neposredni voditeljski vlogi) je bil uvodničar in glavni pisec resolucij, zagovornik demokratizacije partije. Konec leta 1953 je napisal vrsto člankov v Borbi in Novi misli, v katerih je kritiziral birokratizem v partiji in družbi, boljševiški model partije in spremenjeno revolucionarno moralo. Na tretjem plenumu CK KPJ januarja 1954 (plenum je imel velik odmev, neposredno so ga prenašali tudi po radiu) so bile njegove ideje označene kot "anarholiberalizem in revizionizem"; izključen je bil iz CK, dva meseca pozneje pa je sam izstopil iz ZKJ. Januarja 1955 je bil zaradi intervjuja v New York Timesu, v katerem je kritiziral politično stanje v Jugoslaviji in zahteval ustanovitev opozicijske stranke, pogojno obsojen na tri leta zapora. Novembra 1956 je bil obsojen na tri leta zaradi kritike jugoslovanskega stališča do dogodkov na Madžarskem in sovjetske intervencije, leta 1957 pa je bil še dodatno obsojen na sedem let zapora zaradi knjige "Novi razred", objavljene v ZDA. Pogojno je bil izpuščen leta 1961, ponovno zaprt 1962 in obsojen na pet let (skupaj z drugimi kaznimi na skupaj 13 let) zaradi knjige "Srečanja s Stalinom." Po drugi svetovni vojni je v zaporih tako prebil skupaj devet let, od tega dve leti in pol v samici. Na svobodo je bil spuščen decembra 1966.
- ² Vasilije Kalezić: Đilas, miljenik i otpadnik komunizma, Beograd Zodne, 1988; Momčilo Đorđević: Đilas, vernik i jeretik, Akvarijus Beograd 1989; Vladimir Dedijer: Veliki buntovnik Đilas, 1991 in druga dela.
- ³ Članki "Novi oblici" (1.11. 1953), "Važnost" oblika (8.11 1953), "Za sve?" (22. 11. 1953), "Bez zaključka" (29.11. 1953), "Ima li cilja?" (8. 12. 1953), "Nove sadržine" (11.12. 1953), "Ideal" (13. 12. 1953), "Opšte i posebno" (20. 12. 1953), "Konkretno"(22. 12. 1953, "Odgovor" (24. 12. 1953), "Subjektivne snage" (26. 12. 1953), "Objektivne snage" (29. 12. 1953), "Savez ili partija?" (4.1. 1954), "Revolucija" (7.1. 1954). Članki so izšli tudi v ponatisu v knjigi Đilas, vernik i jeretik?, str. 261-309.
- ⁴ Ima li cilja?, Đilas, vernik i jeretik, str. 275.
- ⁵ Konkretno, Đilas vernik i jeretik, str. 286
- ⁶ Nova misel št. 1, Beograd 29. januar 1954, str. 3-20, v ponatisu Đilas, vernik i jeretik? str. 325-339
- ⁷ "Izgubili smo še tisto vero, ki smo jo imeli v neomarksizem in komunizem in smo leta 1966 čisto prešli na pozicije meščanstva. Z Rožancem sva se proglašala za konzervativca, kot taka sva šla na večstrankarski sistem, medtem ko so bile Perspektive še izrazito antipartijske toda tudi antistrankarske...Takrat (1966 op. p.) pa smo izrazito prešli na stranke - funkcionalizem, struk-

turalizem. Veljko (Rus, op. p.) šel popolnoma v funkcionalistično sociologijo, jaz v strukturalizem filozofskega tipa in tako vsak po svoje, ampak vsi." Kljub temu pa - z izjemo Pučnika - perspektivci nikoli niso šli v izrazit protikomunizem - Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem, december 1993 - februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 2 in 28, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča. (dalje Razgovori).

⁸ Bilandžić npr. piše, da so še leta 1977, ko je Kardelj napisal referat o pluralizmu samoupravnih interesov (ki je v bistvu ohranjal partijsko oblast in je bil predvsem odgovor na "liberalistične" zahteve bo pluralizmu obstoječih družbenopolitičnih organizacij in po obnovitvi koalicije vloge SZDL - op. p.) v visokih partijskih krogih govorili, da gre za "novo dilasovščino") - Naše društvo je težko društvo, Dilas vernik i jeretik, str. 235.

⁹ "Po vsem tem (tretjem plenumu op.p.) nisem več hotel iti niti v CK nit na sestanke, a Dilas je s tem nadaljeval kot kakšno scēne. In tam ga je pljunila najprej neka Slovenka, ki ga je, dokler je objavljala besedila v Borbi podpirala in mu govorila, da je cela Slovenija z njim." Vladimir Dedijer: "Žrtve astralnog komunizma", Dilas vernik i jeretik, str. 254.

¹⁰ Dilas sam sicer nacionalnemu vprašanju ne tedaj in ne kasneje (vse do krize v osemdesetih letih) ni posvečal pozornosti, imel ga je za rešenega z revolucijo.

¹¹ Aleš Gabrič: Slovenska kulturna politika v času "socialistične demokracije" 1953 - 1962, doktorska disertacija, str. 24-26, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za zgodovino.

¹² Partijska estetika, Ziherlova še posebej, ni bila, kot pravi Kermauner, revolucionarna, ampak obratno zelo tradicionalistična, konvencionalna in malomeščanska. (Razgovori str.9).

¹³ Aleš Gabrič: Slovenska kulturna politika v času "socialistične demokracije" 1953 - 1962, doktorska disertacija, str. 30, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za zgodovino.

¹⁴ Nordijski san, Dilas vernik i jeretik, str. 346.

¹⁵ Aleš Gabrič: Slovenska kulturna politika v času "socialistične demokracije" 1953 - 1962, doktorska disertacija str. 31, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za zgodovino.

¹⁶ Pismo Tarasa Kermaunerja piscu, 14. 12. 1994. Kermauner je, kot pravi, tik pred Dilasovim padcem za Naše razglede napisal - sicer splošen članek - o nekaterih Dilasovih idejah. O njih se je pogovarjal s sodelavci Naših razgledov (Urošem Kraigherjem, Vladom Vodopivcem, Bojanom Štihom, Ljubom Bavconom). Po Dilasovem padcu je tovrstno pisanje seveda zamrlo.

¹⁷ Razgovori str.2. Kermauner za radikalno levega označuje Jožeta Pučnika, za desna Janka Kosa in Primoža Kozaka, za sredinska pa Veljka Rusa in sebe. Politična delitev na "frakcije" je v bistvu izšla iz ocen uslužbencev državne varnosti, ki so se z revijama ukvarjali.

¹⁸ V članku Moralne korenine kulta osebnosti, objavljenem v prvi številki Revije 57 leta 1957, Pučnik med drugim piše: "Od same partije, od samih revolucionarjev je odvisen plod revolucije. Če je partija korumpirana in če "revolucionarji" le še branijo svoje položaje, potem je iluzorno pričakovati kakršnihkoli pozitivnih pridobitev". V članku K svobodi ugotavlja, da je vsaka politična revolucija sama zase nezadostna in da ji mora slediti družbena revolucija, ki v dolgem in težavnem procesu uresničuje novo moralno vsebino ne več s "prevzemom" oblasti, ampak z delovanjem in oblikovanjem družbenega življenja, pri čemer "uresničuje in spreminja pravne pravice v upravičenost življenja, formalne svoboščine v svobodo." - Jože Pučnik, Članki in spomini 1957-1958, zbirka Znamenja, Založba Obzorja Maribor, 1986, str.12 in 39 (dalje Znamenja).

¹⁹ Znamenja, str. 69.

²⁰ V obsodbi piše, da je Pučnik z namenom, da bi "izpodkopal oblast delovnega ljudstva, s pisano besedo delal propagando proti državni in družbeni ureditvi ter političnim ukrepom ljudske oblasti." Po oceni sodišča je Pučnik trdil, da obstaja "...razkol med ljudstvom in državo, med ljudstvom in oblastjo, med ustavnim zakonodajalcem in dejanskim zakonodajalcem v državnem življenju, da je odtujenost družbenih koristi od življenjskih koristi ljudi, odtujenost osnov naše skupnosti od našega vsakdanjega življenja, da je oblast za veliko večino naših ljudi še vedno nekaj tujega ..." (Sodba okrožnega sodišča v Ljubljani v kazenski zadevi zoper Pučnika Jožeta in Močnika Jožeta z dne 30.3. 1959 str.2, Arhiv Ministrstva za notranje zadeve).

- ²¹ Zaplenjena 5/6 številka Revije 57 1958, Arhiv republike Slovenije, fond CK ZKS III.
- ²² Razgovori str. 32-34. To naj bi se dogovorili v "Kozakovi uti" poleti 1958, za pisanje pa naj bi si vzeli nekaj mesecev časa, tako da naj bi bilo to temeljito znanstveno - filozofsko delo. Pučnik naj bi nato svoje besedilo (članek Naša družbena stvarnost in naše iluzije) napisal v kratkem času. Po oceni drugih to ni bila te vrste analiza, kot so se zmenili in Pučnik tudi ni počakal, da bi drugi pripravili svoje tekste in potem morda iz tega skupaj zasnovali program.
- Ob Pučnikovem tekstu (natezanju ali naj članek objavijo ali ne) se je skupina okrog Revije 57 razdelila. Kozak in Rus, "bolj ali manj" pa tudi Kos, naj bi ga zavrnil, ker niso hoteli iti direktno v politiko. Kermauner je sicer tudi imel pripombe, vendar naj bi ga iz želje, da ne bi ostali zgolj pri besedah ("penasti gobci", kot so temu rekli slikovito), podprl.
- Kljub pripombam sicer - vsaj zadeva osnovne ideje - ni bilo velikih razhajanj, šlo pa je za to, ali članek objaviti kot politični program ali kot eno od razprav v medsebojni diskusiji. Dilema je bila, kot pravi Kermauner, ali "kulturno- dialoška ali politično - programska" predstavitev razmišljanj. Pučnik se je bal, da bo skupina zapadla zgolj v kulturništvo, drugi, da bodo zašli v politizem.
- Po ocenah sekretariata za notranje zadeve naj bi bil tudi Rus za objavo članka, proti objavi pa Vital Klabus, Primož Kozak in nekateri drugi (Zadeva: Revija 57, 8.11. 1958, Arhiv republike Slovenije, fond CK ZKS).
- Ob tem velja omeniti, da je bila celotna skupina - in ne zgolj Jože Pučnik - precej pod vplivom izkušenj revolucionarne generacije, saj so po Pučnikovi aretaciji oz. obsodbi razglasili "kulturni molk", ki so se ga po Kermaunerjevem pričevanju držali leto in pol oz. "do konca, tako dolgo, kolikor smo si zadali za cilj, to je do ustanovitve Pespektiv." (Pismo Tarasa Kermaunerja piscu, 14. 12. 1994).
- ²³ Eduard Bernstein (1850-1932), nemški politik, je bil vodja oportunističnega krila nemške socialne demokracije in 2. internacionale, zavzemal se je za revizionizem in zavračal revolucionarno pot v socializem v prepričanju, da ga bo moč doseči z reformami. V revolucionarnih delavskih strankah je "bernštajnsčina" veljala za eno najbolj negativnih oznak.
- ²⁴ Govor Vladimirja Kavčiča na VI. kongresu Ljudske mladine Slovenije septembra 1957, citirano po diplomski nalogi Mateje Režek "O reviji 57", str. 11, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za zgodovino.
- ²⁵ Prav tam, str.19 in 20.
- ²⁶ Na četrtem kongresu ZKS junija 1959 so jih v poročilu, npr., povezali z dejavnostjo Cerkve: "Vpliv tistih cerkvenih krogov, ki skušajo osebno religiozno čustvo še izkoriščati v politične namene, je vse šibkejši, čeprav izrabljajo vsako objektivno težavo, zlasti v zunanjih odnosih Jugoslavije. Ti krogi se povezujejo z nosilci anarho-individualističnih teženj, četudi se njihovi nazorji načelno razlikujejo. Organizacije Zveze komunistov so se izkazale za dovolj močne, da so bistveno omejile politični prostor delovanja teh elementov." Četrti kongres zveze komunistov Slovenije, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 26). Domnevamo lahko, da so bila s tem "povezovanjem" mišljena skupna srečevanja Kocbeka, Janžekoviča, Cajnkarja, Mraka in še koga v Naši poti, možno pa je tudi, da je Uprava državne varnosti zabeležila kakšen pogovor o morebitnem sodelovanju Revije 57 in Naše poti.
- ²⁷ "V splošnih kulturnih revijah (Naša sodobnost, Obzorja, Sodobna pota idr.) se vse premalo uveljavljajo marksistični pogledi na sodobne družbene pojave. Tudi po III. kongresu še nismo dosegli večjih uspehov. Zaradi sovražnega delovanja nekaterih sodelavcev je bila ena številka Revije 57 celo zaplenjena in jo je njen izdajatelj, to je Zveza študentov, ukinil." (prav tam, str.49).
- ²⁸ V uvodniku je kritizirana odločitev Sklada za pospeševanje založništva, da ukine subvencije Reviji 57. Ta odločitev je označena za neodgovorno in uradniško. V že omenjenem Pučnikovem članku Uradništvo uradniških ustanov pa je kritizirana politika kulturnih ustanov, ki jo je pisec označil za cehovsko, uradniško in demagoško.
- ²⁹ Dokumentacija obsega tri dokumente: "Zadeva: Revija 57" (8.11. 1958; "Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini revije 57" (13.11. 1958) in "Jože Pučnik: Naša družbena stvar-

nost in naše iluzije - razmišljanje o ideologiji" (gre za analizo Pučnikovega članka, op. p.) - Arhiv republike Slovenije, fond CK ZKS III.

³⁰ Kot negativno v oceni ocenjujejo dejavnost Odra 57, razne razgovore, literarne večere in predavanja v Ljubljani in drugod po Sloveniji, ustanovitev debatnega kluba Revije 57 in priprave za ustanovitev lastne založbe.

³¹ Kot najbolj sporne so analitiki organov za notranje zadeve v omenjenih dokumentih navajali naslednje dele članka (zaradi preglednosti jih navajam v celoti):

"Konspirativnost in centralističnost, ki sta istočasno rasli iz objektivnih pogojev organizacije, sta morali v marsikaterem pogledu razosebljati družbeno delovanje in ga postopoma približevati zgolj političnemu. Če dodamo še zgoraj omenjeno redukcijo revolucije na političen akt, si lahko predstavljamo, da je atmosfera v organizaciji odlično služila pripravljanju oboroženega prevzema oblasti, ob tem pa vedno konstantneje omejevala splošno družbeno, celovito osmišljevanje lastnega družbenega dela pri posamezniku in s tem njegovo tvornost. Člani so se razvijali bolj v disciplinarno predane in vrhunskega junaštva sposobne vojaške, kakor pa v samoodgovorne osebnosti z imanentnim osmišljanjem lastnega revolucionarnega delovanja. Ta proces bi ob neprestanem odlaganju odločilnega spopada nujno spodkopaval vero vanj in spreminjal organizacijo v družbeno sterilno najemniško formacijo idejnega centra...

Vsako izogibanje odkritemu oboroženemu boju bi privedlo k postopnemu popuščanju individualne pripravljenosti za boj, kar bi pomenilo za to organizacijo, kot kaže povojni razvoj, začetek konca...

Žalostno je, da je pri nas še vedno nekoliko kočljivo govoriti o partiji, ne da bi uporabljali standardni seznam superlativov...

Nekaj meniško asketskega, prenapeto nečloveškega, a kljub vsemu občudovanja vrednega je v teh organizacijskih elementih našega partijskega življenja med obema vojnoma. Morda je sreča za našo revolucijo, da se niso nikdar popolnoma utelesili v članih in da je še ista generacija, ki je v sebi gradila to strahovito disciplino, mogla izvršiti "odločilni udar", in da je z ostvaritvijo "prevzema oblasti in diktature proletariata" preprečila, da bi v tem duhu doraščale in odrasle cele generacije, ki bi zaradi te človeške enostranosti nujno shirale in moralno podlegle...

Ob teh konfliktih se je vedno razločnejše razkrivala prava, realna podoba partije in njene vloge v fazi pozitivne graditve, podoba, ki je ni mogel več zamegliti niti sijaj nekdanjih zaslug niti bolesta sramežljivost, s katero je ob svetlobi novih družbenih pogojev in nalog hotela zakriti svoje resnično, izbičano asketsko telo. Naj se še tako izogibamo te besede - v tej dobi moramo govoriti o globoki, težko ozdravljivi krizi partije pri nas.

V čem se kaže ta kriza? - V razkolu med ljudstvom in državo, med ljudstvom in oblastjo. V razkolu med ustavnim zakonodajalcem in dejanskim zakonodajalcem v državnem življenju. V prepadu med resničnim vsakdanjim življenjem ljudi in principi socialističnih družbenih odnosov, kakor jih je začrtala naša pravna zgradba...

Ugovor, da je naša oblast "vendarle ljudska, ker izhaja iz ljudstva in ljudstvu pripada", je resničen in veljaven samo na osnovi načel buržoazne, liberalistične demokracije. Prav ta demokracija presoja "demokraciost" in "ljudskost" neke oblasti po volilni proceduri. Splošna volilna pravica in demokraciostno izvajanje volitev je argument, s katerim se že desetletja in desetletja bahajo najbolj cinične "demokracije" na Zahodu in na Vzhodu...

Ne morem razumeti, zakaj naj bi škodilo izgradnji nove skupnosti pri nas priznanje vsem očitnega dejstva, da je oblast za veliko večino naših ljudi še vedno nekaj tujega, odmaknjenega daleč od njihovega osebnega sveta...

Nasprotno pa se zdi velik, da, naglavni greh, če se kdo vprašuje, zakaj govorijo ljudje pri nas o oblasti, kot o "onih", "onem", itd., skratka z izrazi, ki so zelo podobni znanim brezosebim konotacijam, kot so, npr., "dežuje", "sneži", "bliska se in grmi", itd... Govoriti o "ljubezni", "navazanosti" in "osebni povezanosti" ljudi z oblastjo zaradi njihovega volilnega akta, je škodljiva in nevarna demagogija...

Zvesti svoji marksistični tradiciji smo prenašali razredne antagonizme v povojno družbeno življenje. Po nepotrebnem smo vzbujali mržnjo in odpor na eni strani ter bojovito aktivistično zaletavost na drugi. Tako smo si izmišljali parole o "trdoživem boju domačih kapitalistov, da ponovno prevzamejo oblast", o "kulakih in obrtnikih, ki nenehno porajajoč kapitalistične elemente ogrožajo socialistično graditev", o "subverzivni dejavnosti klera" itd., itd...

Odnos med pojmom partije in pojmom oblasti se kljub razmejevanju močno približuje identičnosti. Zlitje partije z državnim aparatom ustvarja položaj, ki je docela nenormalen v obdobju mirnodobne graditve. Namesto da bi nosilci napredne ideologije določali s svojo vsakodnevno kritično kontrolo državni aparat, to je izvršno oblast, se godi ravno obratno: identičnost obeh spremeni ideologijo v slepega branilca oblasti...

Po drugi strani se oblastveni aparat (tako zakonodajni kot izvršilni) profesionalizira, saj ob idejni ekskluzivnosti prirodno teži v oblastveno ekskluzivnost. Tako postajajo oblastveni položaji pravi "dedni fevdi", ki se avtomatično dedujejo od enega volitvenega obdobja do drugega...

Kakor se je poglobljajl prepad med nosilcem oblasti in ljudstvom, tako se je večala nezaupljivost oblasti do ljudstva. Danes je pri nas toliko sumničenja in nezaupanja do vsakršne iniciative od spodaj, da se skoraj vsa družbena kritika hočeš nočeš pretvarja v zakotno kavarniško kritiko, ki se v tej obliki seveda izrojeva v neodgovorno kritikanstvo in zabavljanje... Zato vodi (privatizerska kritika) v bojazljivo paničarstvo in skepticizem, ki onemoglo razglša brezizhodnost položaja in nezmožnost vsakršne akcije. Velik del krivde za to družbeno atmosfero pri nas pa gre brez dvoma na partijske oziroma oblastvene forume in njihovo antagonistično pojmovanje družbe. Nezaupljivost in prenapetost, njihov stalni občutek ogroženosti "ljudske oblasti" in sumničave slutnje o nenehni prisotnosti "sovražnikov našega socialističnega sistema" je danes postala že kronična... Ali imajo ti ljudje sploh še občutek, da živijo med svojim ljudstvom in v državni skupnosti, kjer so sami nosilci oblasti? "

³² Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini Revije 57.

³³ "ZK je bila dovolj močna, da je bistveno omejila vpliv takih pojmovanj (anarholiberalističnih in zapadnjaških, op. pisca), čeprav je bilo idejno delo komunistov še prešibko, da bi jih že vnaprej onemogočilo." (Četrty kongres ZKS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 51).

Taras Kermauner

PERSPEKTIVOVSKI SVET V PERSPEKTIVOVSKI DRAMATIKI

I. del

Morda naj bi bila raziskava podobna diskusiji - polilogu -, kakršnega je uprizarjala **Topla greda**; a že pred njo oba njena modela: Kozakovi drami **Dialogi** in **Afera** na eni in Rožančeva **Stavba** na drugi strani. In kakršna se je odvijala med študenti v Jovanovičevih **Norcih**. Pač v okviru dialoga kot polemike in ne sklepov. Vseh pet imenovanih dram, napisanih v obdobju Revije in Perspektiv, je za pričujočo temo ne le nenavadno značilnih; značilno je tudi zaporedje njihovega tipa dialoga in socialnih okoliščin, v katerih reagirajo na različne osebno eksistencialne načine. To zaporedje je v zgoščenem zgodovina perspektivskega gibanja.

Dialogi, leta 1959, so pogovori posebnega značaja. Zaslisevanja dveh zapornikov, zaslišujeta ju dva zasliševalca, se iz uradnih zunanjih zasliševanj spreminjajo v eksistencialno osebna prepričevanja, ne toliko v ideološke diskusije. Ideološka nesprejemljivost stalinizma je bila Kozaku in vsej grupi že toliko časa jasna, da se z načelno kritiko stalinizma nismo niti več ukvarjali; bila nam je že samoumevna. Kar je pisal mnogo kasneje Britovšek kot zgodovinar, smo mi duhovno opravili že v prvi polovici 50. let, eksistencialno pa potrdili v drugi polovici 50. let, potem ko so nam knjige, s Kozakom sva jih brala v Parizu leta 1958 in o njih veliko razpravljala, kot so Koestlerjev roman **Ničla in večnost** (slovenski naslov je po angleškem: **Tema opolnoči**), Sartrova razprava **Stalinov fantom**, Djilasova knjiga **Novi razred** in številne sorodne, pomenile vsakodnevno berilo. Ker smo v dobršni meri izvirali iz revolucionarnih družin in smo sami ponotranjili idealni komunizem (jaz že kot otrok pred vojno, s Kozakom sva to še bolj razvila med vojno, nato pa smo, že kar od leta 1945 naprej, doživljali na svoji koži temačne in zločinske plati stalinizma kot stvarne realizacije komunizma, meni so leta 1948 zaprli očeta kot "gestapovskega agenta"), je bila ena prvih nalog, ki jih je moral reševati vsak od nas, tudi Zajc, Taufer, Rus, Rožanc itn., ta, da si razložimo fascinantnost komunizma, njegovo privlačnost, prednosti, utemeljene razloge za njegov nastanek, obljube, moč, celo veličino, ob njem veličino narodnoosvobodilnega gibanja, obenem pa pokažemo na zlo Partije in konkretne revolucije, ki jo je ta utemeljevala in s trdo roko vodila. To je predvsem tema **Afere**, leta 1960.

Šlo je za odkrivanje notranjega ustroja komunizma kot revolucije, ki je vodila v tragedijo, ne v obljubljeni zmago komunizma; v teror, v preganjanje drugače mislečih - celo tistih iz lastnega tabora, ti so junaki Kozakovih dram -, v likvidacije, v zapiranje, v montiranje in lažne obtožbe, v mučenje. A tudi to nam - Kozaku itn. - ni zadoščalo. To zadošča antikomunistom, ki gledajo od zunaj, površno, vojaško ekskluzivno, ideološko, v optiki radikalnega poenostavljanja, ki ga terja vsak - tudi desničarski - boj za oblast. Tako razlaga in prikazuje komuniste Jeločnik v drami **Vstajenje kralja Matjaža**, okrog leta 1950, komunisti so tu Rdeča zver, domobranci Junak; celo Vombergar v drami **Napad**, okrog leta 1949, v kateri je Komisarka gola pošast, čeprav je domobranski Stot-

nik analiziran globlje in je drama uprizoritev notranjih - moralnih, verskih, bistvenih - razlogov nekega človeka kot kristjana za odločitve, da ne postane duhovnik, ampak domobranski vojak oz. častnik. Ni pa ne v teh ne v drugih dramah in literaturi slovenske politične emigracije niti sledu resne avtokritične analize domobranstva. Zato je ni - kot temeljne avtorefleksije - niti v današnji slovenski desnici; ta je le retorično nesamokritično ideološka, tj. vsa se povzema v boju za oblast.

Medtem ko smo dali mi celotno domobransko plat tako rekoč v oklepaj. Naši literaturi bi bilo pod častjo analizirati jo kritično v času, ko je bila politično proskribirana. (Sam sem se začel z njo ukvarjati v drugi polovici 80. let, najtemeljiteje in kritično pa v Argentini leta 1992.) Naša naloga je bila avtoanaliza - na robu avtorefleksije kot avtodestrukcije. Brezobzirne kritike vsega obstoječega nismo razumeli - kot v drugi polovici 60. let srbohrvaška revija Praxis, zato v nji nismo imeli kaj početi - kot kritiko drugega, sovražnika, kapitalizma itn. (iz takšne kritike nastaja stalinizem, tudi današnji velikosrbski nacistalinizem), ampak kot radikalno avtorefleksijo, kot odkrivanje osnov, iz katerih in zaradi katerih je prešla stran, ki smo ji nekoč idealno pripadali, iz najbolj humane v zločinsko. Treba je bilo odkriti, kaj že na začetku v nji ni bilo vredno, kaj se je v njeni historični konkretizaciji deformiralo itn. To ni bilo dodatno dokazovanje, da drugi nima prav, kot je počela Partija in kot počne desnica, ampak ravno nasprotno: pristna avtokritična analiza vzrokov, zakaj in v čem moje - naše - izhodišče ni bilo pravilno; v čem je bila moja - naša - zmota, samoslepilo. Obrnili smo se k sebi, vase, navznoter. Odtod že tedaj naš posluš za kritiko samoslepil; tj. téma Zajčevih **Otrok reke**, Božičevega **Križišča** in **Kaznjencev**. Odtod naša kritičnost do ideološkosti kot homogenizacije vrednot, kot pretvarjanja interesov v vrednote, kot moralno idejne alibizacije boja za oblast.

V tem smo postali nadaljevalci Prešerna, Cankarja, Bartola, Voduška, vseh avtoproblematizatorjev; tudi Zupanovega **Klementa**. To nam je preprečilo pot v antikomunizem, v desnico; seveda tudi v Partijo. Sveta nismo razumeli kot ekskluzivni spor med dvojčkoma, med Dobrim in Zlim, Pravim in Lažnim itn. - Današnji padec desnice v ekskluzivistično strukturo je s perspektivovskega vidika hud civilizacijski regres. Janševski razumniki - Snoj, Grafenauer itn. - se obnašajo, kot da ni bilo obdobja 1957 - 1964; kot da Slovenci še nismo zmožni avtokritične refleksije. V Slovencih razvijajo historično in strukturalno že preseženi rodovno integralistični, arhaični, plemenski moment. Ta proces se je začel z Urbančičem in Hribarjevo sredi 80. let v Novi reviji kot gentilizem.

Pluralizem, kot smo ga oblikovali v socialno politični misli, ni bil boj za (ob)last, ampak uresničevanje kot iskanje resnice in vnašanje resničnosti v odtujeno, s tem v lažno, navidezno, fiktivno, ideološko danost; bil je občevanje kot zamenjava tekmovanja in vojne - ekskluzivističnega boja - z ustvarjanjem notranjega svobodnega sodelovanja močnih, avtonomnih, različnih. Kritika kot polemika, tj. bojnost - vojščaskost - se je tako preusmerila navznoter: v avtoanalizo grupe in posameznikove duševnosti in eksistence.

Tega smo se zavedali in to gojili - tudi v duhu eksistencializma kot eksistenčkanalizo; Jaspersa sem s pridom bral že okrog leta 1950, Frankla leta 1947, ko sem kupil na Dunaju njegovo prvo knjigo: **Življenju reči kljub vsemu da**. Nečrni - krščanski, smiselnostni - eksistencializem je bil za nas enako močen kot Sartrov črni. Če Camusova druga faza - Camusov **Uporni človek**, z njim sem podrobno seznanjal Smoleta itn. - ne bi bila za nas vsaj enako močna kot njegova prva faza, kot **Sizifov mit**, tega smo sprejemali na začetku 50. let, ne bi mogli izvesti

kljubovanja Partiji spomladi 1957 ob koncu Besede in vzpostaviti platforme uporne generacije, kot sem jo artikuliral v svojem uvodniku v 1. številko Revije 57. Avtoanaliza ni pripeljala le do avtodestrukcije - v **Otrocih reke** ali **Križišču** ali **Kaznjencih**. Na poti samorazčlenjevanja smo zade(va)li tudi na pozitiviteto. Pozitivna nam je posta(ja)la sama pot kot iskanje in uresničevanje človekove - svetovne - biti kot pristnosti, odprtosti (vsemu drugemu) in občevalnosti kot sprejemanja vsega drugega. V tej točki-meji je partijsko-desničarski ekskluzivizem ukinjen. Izničuje se vase zaprti subjekt, ki postaja iz klavca-rablja narcis; uresničuje se občujoči in ustvarjalni človek. In tega smo oblikovali.

V **Dialogih** se obe žrtvi, med vojno pripadnika enobeja in revolucije, po vojni od lastnih ljudi zaprta, v zaporu sprašujeta, kaj je vzrok njune aretacije in ječe. To doganjata v dialogih z zasliševalcema in med sabo. Zasliševalca jima pojasnjujeta vzroke vsak po svoje: eden, Mender, tehnološko, dejansko s fizičnim zastraševanjem, s tem da opozarja na fakticiteto situacije, drugi, Minsky, na filozofsko moralen način, kot "teolog" avtodestrukcije kot kozmičnega načela, nekakšnega v avtonegacijo obrnjenega mazohističnega krščanstva. Prav ta model je bil značilen kot ena od drž revijevstva in perspektivovstva; posebno za Zajca in Božiča; tudi zame pred 1957. Vsak razpravlja z vsakim. Naj je prostor drame stalinistična ječa, torej nekaj najbolj zaprtega, obenem je nenavadno odprt. Odnos rabljev in žrtev, gospodarjev in sužnjev (še huje kot hlapcev), se spreminja v enakopraven, in to ravno s pomočjo dialoga. Kdor pristaja na dialog (znotraj današnje slovenske katoliške Cerkve ga nisem mogel doseči, kot nobeden od nas znotraj Partije), že spreminja totalitarno avtokratski sistem v pluralnega, v svobodnega, v takšnega, ki priznava osnovno enakopravnost posameznih pogovarjajočih se oseb.

Te enakopravnosti v stalinističnih zaporih seveda ni bilo; tudi ne na tako rekoč vsakodnevnih, po deset in več ur in več mescev trajajočih zasliševanjih v prostorih ljubljanske politične policije, kjer sem se moral - dobival sem uradne dopise kot pozive - zglaševati vsako jutro ob 8h. Tu je teklo vse po modelu: zasliševalec formulira vprašanje, ki je policijsko preiskovalsko, obdolženec mora nanj odgovarjati; sam nima nobene pravice artikulirati svojih vprašanj. Zasliševalec tudi sam formulira odgovore zasliševanca in jih diktira tipkarici. Zato so vsi ti odgovori, čeprav jih je zasliševanec podpisal, avtorstvo zasliševalca, ne zaslišanca. Zasliševanec torej nima pravice niti do lastnih formulacij na tuja vprašanja; je temeljno nesvoboden in manipuliran. - Meni se je le enkrat posrečilo, da sem sam formuliral svoje stališče: ko sem naslednji dan zahteval popravke na zapisnik prejšnjega dne. Zasliševalec Janez Menart - a ne pesnik - mi tega ni dovolil nikoli več; preveč so se moje formulacije razlikovale od njegovih.

Kaj so pomenili - bili - torej **Dialogi**?

Naslov drame sem predlagal Kozaku jaz. Ker ta njegova drama, ko je bila že napisana, ni imela naslova - Kozak sam ga ni našel, zmerom je imel težave z naslovi -, sem pa sam o nji pisal in sem jo začasno moral nekako imenovati, sem jo krstil za **Dialoge**; Kozaku je bilo imenovanje všeč. - Naj dam mimogrede nekaj potrebnih informacij. Razglasili smo kulturni molk, v javnosti nismo sodelovali; pisalo se je 1959. Da bi se kulturno ohranjali in ker smo bili različni, smo si privatno izmenjavali kritike in analize tekstov; v njih tudi polemizirali. Tako sva si s Kosom dvakrat izmenjala v obliki esejev zapisana kritična stališča o **Dialogih**; na desetine strani. Enako s Šeligom ob njegovi noveli **Kamen**. O Smoletovem romanu **Črni dnevi in beli dan** sem napisal knjigo. Vse to je še neobjavljeno. V 1.

letniku *Perspektiv* je izšla moja obsežna študija o Zajčevi poeziji **Svet krvnikov in žrtev**. Napisal sem jo istega leta kulturnega molka kot druge omenjene razprave - leta 1959. In z istim namenom: nadomestiti odsotno svobodno kulturno javnost, ki nam je bila zaprta in ne dovoljena, s privatno skupno, ki smo jo avtonomno oblikovali sami. Bistveno je, da nismo pisali antipartijskih ideoloških člankov, političnih platform, strankarskih programov, izrazov grupnega monolitizma in integralizma, ampak smo udejanjali - na zelo pogostih sestankih - ustni in celo pisni, tj. še bolj obvezni dialog. V njem smo raziskovali in poglobljali svet ter sebe, ne pa socialno politično ideologizirali.

V **Dialogih** je Kozak oblikoval dvojni svet; to je bilo za nas bistveno. Resnico stalinizma je cepil na našo resnico svobodnega - tudi polemičnega, a predvsem avtorefleksivnega - dialoga. **Vstajenje kralja Matjaža** na eni in Borova **Težka ura** na drugi strani sta v bistvu ideološka pamfleta, propagandni agitki, povsem nesamokritična napada ali obsodbi sovražne strani. To sta bili poziciji Partije in Domobranstva. (Tudi današnje Desnice.) Mi pa smo hoteli ravno z dialogom podreti ta ekskluzivni plakadni poenostavljeni ideološki svet enojajčnih dvojčkov: Eteokla in Polinejka iz Smoletove **Antigone**. Zamenjati ga z dvojnimi - in dvomnim - svetom kritične obsodbe vsakega - tudi desnega - totalitarizma, ki pa je bolj analiza kakor obsodba, kot analiza pa se preoblikuje iz sveta boja-vojne (totalne, nazadnje celo fizične negacije drugega, tj. namen **Vstajenja** in **Težke ure**) v svet pogovora, tj. dopuščanja drugega kot enakopravnega, še pred tem pa kot samobitne eksistence. Pirjevec nekaj let kasneje z geslom pustiti biti ni prinesel nič novega; to smo terjali in artikulirali že v *Perspektivah*, filozofi in umetniki; Rožanc v **Stavbi** eksplicite. Samobitna eksistenca je bila za nas - Heideggerjeve učence - govoreča eksistenca. Ta eksistenca - kot tu-bit - je bila zasnovana mnogo globlje od ideološke in od milenaristične: kot avtotematizacija mejnih položajev, ki se jih je zavedala; krivde, obupa, kesa, pokore, zla, groze, preganjanosti, zaskrbljenosti, umora, laži, slepil itn. Vsaka dramska figura - v **Dialogih**, **Aferi**, **Otrocih reke**, **Kaznjencih** itn. - je odkrivala te mejne položaje v sebi, jih izražala. Proces je bil dvojen: odkrivanje v avtokritični refleksiji in sporočanje drugemu. Oboje skupaj tvori uresničevanje in občevanje, osebno in medosebno - "socialno" - raven, kakor smo jo razumeli, posebno jaz.

Razlika med Kozakom in Božičem je bila predvsem ta, da je zidal Kozak klasični, "idealni" - prvobitni moralni - meščanski svet, v katerem ljudje v pogovoru in s pomočjo uma - kritične analize - urejajo temeljne probleme življenja. Urediti jih ne morejo, ker se ne ravna po discipliniranem umu - metodičnem, dialog je socialno psihološka in eksistencialna metoda -, ampak po predsodkih, slepilih, strasteh; ker preganjajo, namesto da bi se sporazumevali (spo-razum-eli); ker jim je bližji absurd od smisla. V **Dialogih** vlada celo naključje: obtoženca sta izpuščena, ne da bi vedela - in bravec z njima - zakaj; tega ne vesta niti zasliševalca. Dogodi se celo, da enega - glavnega, Menderja - od zasliševalcev odstavijo in zapro. Bistvo stalinizma ni le teror, ampak absurd: absurden teror kot nasprotje smisel odkrivajočega sodelavskega pogovora kot vzpostavljanja umne enakopravnosti in osebne varnosti (človekovih pravic itn.). Kafkov svet - Kafkove romane smo v 50. letih pozorno brali in jih razumeli kot prisposode za naš svet, s Kozakom sva 1958 v Parizu gledala Barraultovo uprizoritev **Gradu**, Barrault je igral glavno vlogo - absurda smo odkrivali v stalinizmu. Oba zaslišanca v **Dialogih** ne moreta odkriti, zakaj so ju zaprli; dolžijo ju absurdnih dejanj, grotesknih, skoraj nalašč smešnih, neverjetnih, a obenem zločinskih. - To je bila ena od glavnih točk programa revijevstva-perspektivovstva: oblikovati razumno družbo osebnih svobod.

Božičev svet je drugačen. Že v **Zasilnem izhodu** in **Križišču**, enodejanki sta objavljeni v Reviji, ni smiselnega, sistematičnega, umnega dialoga, s katerim bi avtor razkrinkoval absurdno vsebino oz. objektivno (politično itn.) dogajanje sveta. V obeh enodejankah, še bolj v **Kaznjencih**, radikalno pa v črni groteski **Vojaka Jošta** ni, ni absurden le uprizorjeni svet, ampak tudi način, kako svet dojemamo in izražamo. Kozakovi liki obvladajo svoja življenja in svet s svojim - kritičnim, suverenim - umom; celo sredi stalinističnega zavora. Božičevi junaki in same drame - Božič sam - pa ga ne obvladajo. Prepuščajo se mu - kot nesmiselnemu. V **Joštu** je zmešnjava tolikšna, da ni več razlik med Joštom vojakom in Joštom mizarjem, med Joštom človekom in Joštom rečjo (mizo, stolom, nogu od mize ali stola). To je radikalen polom - razkroj - meščanskega in klasičnega sveta (od Ajshila do Ibsena).

Tudi zato so nekateri Kozaku očitali njegovo meščanstvo; ne le njegov socialni izvor, ampak vrednostno počelo sveta, iz katerega je bival. Kozak je kljub vsemu realist, Božič surrealist. (Sam sem bil - sem še - odprt obema počeloma. In drugim.) Božič ne veruje več v mogočo obnovo umnega - s tem tudi moralnega itn. - sveta. Medtem ko Kozak usklajuje moralo z eksistenco, Božič moralo odpravlja in priznava - se ukvarja le z - eksistenco; seveda z do kraja problematizirano. Ta je sicer po eni strani takšna kot pri Kozaku - preganjanje, krivda, diskomunikacija, zlo, beg, zločin, slepila, polaščanje itn. -, po drugi pa ne, saj vseh teh bitnosti pri Božiču ni mogoče spraviti v umen red s kritično distanco. Distance med absurdno in umno moralno eksistenco ni več. Zato je vse kaos in s tem vse reč. Oblikovan - več kot le zasnovan - je reizem. Božič - in mi z njim - ne verjamemo več v moč - možnost - meščanstva, da bi uredilo svet umno in moralno. - V to spet verjame današnja Desnica, ampak daleč pod Kozakovo ravni-jo. Današnja slovenska Desnica ne poskuša odpraviti absurda - z umnim dialogom oz. le na ravni umnega dialoga, v svetu pa absurd ostaja, tu se Kozak in Božič strinjata -, ampak odpravlja sovražnika, zavestno disciplinsko zločinsko silo, komuniste, ki so hoteni in s tem amoralni vir zla, korupcije, krivic, nepoštenosti, neenakosti, preganjanja, trpljenja v tem svetu. Spremeniti hoče socialno moralno politično naravo sveta. To je regres k **Težki uri** in k **Vstajenju**.

Po eni strani oblikuje Božič postmoderno: reizem kot absurdizem je ludizem, igra reči, ples naključij, ki tvori svet kontingence v postindustrijski, informacijski, simulacijski družbi. V tem svetu se je mogoče orientirati le z verjetnostnim računom, s sistemsko teorijo, s hipotezami, s katerimi dosegamo funkcionalnost: utilitarnost, učinkovitost, interesnost. Po tej strani Božič uvaja strukturalizem - in cinizem - druge polovice 60. let, naše problemovsko obdobje, najsodobnejšo liberalno (recimo kasno meščansko) družbo; in je od Kozaka oddaljen kot Rudolfove drame od Vošnjakovih. (Obe med sabo kar se da odtujeni točki smo perspektivovci nosili v sebi; vsak od nas po svoje. Ju skušali celo združiti.) Po drugi strani pa ohranja Božič nekaj, kar sta Rudolf in postmoderna izgubila; v tem pomenu nihče od nas ni bil zares postmoderno simulacijski, označevalec virtualnega sveta. Božičeve drame in proza - ne le v obdobju Revije in Perspektiv, recimo tudi v lani objavljenem romanu - ohranjajo eksistenco; ne reducirajo jo na vlogo in na jezik. Ta mejna eksistenca, ki se pristno razkriva v mejnih eksistenčnih položajih in ki je razpeta med bitjo in ničem, ki sta smisel in krivda, pa oblikuje točko resnice; medtem ko postmoderna ne more več do resnice, vse v nji je le simulacija - hipoteza, konstrukti - resnice. Božičeva resnica je človekovo trpljenje - groza, obup, presunjenost, zadetost - ob soočenju z breznom ničā, v katero pada resnica na tej meji in se oblikuje kot nesmisel. A

obenem z grozo ničā - posebno v **Kaznjencih**, ki nadaljujejo **Otroka reke** - se odpira tudi alternativa ničū: transcendenca kot onkrajnost tosvetnosti.

Tosvetnost je socialnost, družba. A je tudi človekova eksistenca, kolikor ta ne zmore transcendirati družbe (nosti); kolikor se razume zgolj kot moralna (socialni moralizem današnjih teologov kot ideologov Desnice), kot politično socialna, kot utilitarna, kot ekonomska. (Kar vse v naslednji fazi vodi v virtualnost - breztemelnost, fantazmatičnost - postmoderne.) Kozak se je zavedal te nevarnosti, ki je grozila predvsem njemu kot meščansko socialno umsko moralno usmerjenemu. V osebi Kristijana, **Afera**, je našel držo, ki je eksistenco odpirala čez socialno (celo čez revolucionarno) v območje, kjer se razkrivajo duša, vest, smisel, žrtev, zvestoba, tveganje, ljubezen kot ontološko verske bitnosti; te točke kasneje ni več dosegel. Kristijan je druga, pozitivna plat Božičevih kaznjencev; tudi ti so odprti, le da v grozo ničā. A odprtina v transcendenco je tu. Božič je ni zmozel toliko poglobiti, da bi videl skozi na ono stran, tja, kamor vidi Strniševa Uršula, **Samorog**. Kot je Kozaka kasneje - v drugi polovici 60. let, v **Kongresu in Legendi o svetem Che** - povsem zavrla socialnost, je Božiča reizem-ludizem; tudi v **Španski kraljici**, da ne govorim o **Paniki** itn. V obdobju Perspektiv pa sta oba dramatika dosegla mejo absolutnosti. In vsi mi z njima.

Božičev - za perspektivovstvo in za razvoj slovenske zavesti izjemno pomembni - absurdizem je pomenil zamenjavo umnega dialoga kot reda z asociativizmom oz. alogiko kot kaosom. Tega dejstva ne smemo razumeti kot zgolj zunanjega ali kot nekaj, kar se godi le na ravni dramaturgije, dramskega sloga, zgodovine (slovenske) dramatike. To dejstvo izraža svet, spremembo oz. dopolnilo sveta, konkretiziranega - singulariziranega - v zgodovini-naravi slovenstva. Če Kozak z dialogom - in še posebej s tipom dialoga, ki ga podrobno opisujem kot umno disciplinskega itn. - izraža polis kot projekt do Partije kritične slovenske perspektivovske inteligence, ki ne pristaja ne na stalinistični ne na avtoritarski, avtoritarni, paternalistični diskurz terorja, viden - v kritičnem zrcalu - tako v **Aferi** kot v Cankarjevih **Hlapcih**, in če s tem vrača prvo fazo meščanstva, "Vošnjakovo", ki smo jo Slovenci vsaj v elitni zavesti že razvili na prelomu stoletij, a jo je Partija ukinila in dialog nadomestila z ukazom (slovenska katoliška Cerkev pa danes teži, da ga nadomesti s pedagogiko paternalizma, s sporočeno besedo Varuha kot državnika in politične Cerkve, ki nastopa namesto krščanskega Boga, zgodovino vrača v predliberalno obdobje), izraža Božičev asociativizem že resnico liberalne družbe, ki temelji na svobodnem tržišču in na informatiki, torej že drugo, naslednjo fazo meščanstva in kapitalizma; vendar ne le njune ekonomskosti in razrednosti - ne gre za redukcijo na ekonomizem in sociologizem -, ampak spremembo celotnega sveta, zasnove njegovih temeljev, horizonta, osnovnih vrednot in predstav; kakor smo se nekoč učili pri Heideggerju in v drugi polovici 60. let pri Foucaultu: za spremembo epohe, episteme in paradigme.

2

Perspektivovstvo ni bilo zgolj ali pretežno politično; ni hotelo predvsem spreminjati zunanjega političnega modela - kakor je bilo 1990 značilno za partitokratski reduktivizem. Če bi bila platforma perspektivovstva izključno dialog in naša praksa vračanje dialoga, bi nas to samo na sebi sililo v politizem. Dialog kot ekstrakcijski model tržiščnosti - tekma med konkurenti se odvija z besedami, ki so druga plat kapitala, caput kot glava-logos in kot glavnica (to mi je razložil Lyotard v 70. letih) - se na ravni državne družbe institucionalizira v pravno državo

in v strankarsko parlamentarno demokracijo s praznim mestom v sredi, z odsotnostjo z vrha sporočene ali razodete besede diktatorja, tirana, despota oz. tradicije ali običajev. Model vrača današnja katoliška Desnica, ki v silno skrčenem, zgoščenem času regredira od lika ljubezni do drugega kot drugega, od žrtve, ki udejanja usmiljenje in odrešenje (Snežna v Simčičevi drami **Zgodaj dopolnjena mladost**, duhovnik - Brat - v Jeločnikovi drami **Simfonija iz novega sveta**), oboje je v veljavi še leta 1989, prek lika hinavskega, zakrito političnega, še kompromisarsko taktizirajočega, še ne dovolj močnega, še ne dovolj politično klerikalno samostojnega Župnika iz **Kralja na Betajnovi**, ta lik je značilen za slovensko obdobje 1990 - 93, posebej za koalicionem z liberalci (s Kantorjem), za stranko krščanske demokracije, k liku Župnika iz **Hlapcev** (ali iz Govekarjeve **Grče** ali iz Mrakovega **Antona Aškerca**), ki odvrže masko dogovornosti, hoče vladati kot avtoritarno totalitarna pozunanjena in dekristjanizirana, ideologizirana sila nove oblike bratovstva-terorja. Ta ambicija je prišla dokončno na dan spomladi 1994.

Danes se v današnji slovenski Desnici in katoliški Cerkvi dogaja radikalen regres v predliberalno dobo, k avtoritarizmu z možnostjo (klero)fašizacije. Gre za strahotno samoslepilo Polinejka, da more - in mora - vladati sam, ne v dogovoru z bratom Eteoklom, z drugim. Ker tržišče ne le kot ekonomski model, ampak kot model sveta - kot vrednostni sistem - danes na Slovenskem še ni razvito, manjka ekonomska osnova za dialog; zato ta teži prek prepira v samoukinitvev, k vrnitvi tirana. Gre za obnovo grškega položaja. V Grčiji je bil polilog kot model polisa izumljen natančno v času rojstva tragedije kot drame, kot tipičnega rituala - simbola - polisa, ki pozna več strank in njegov parlament vodi politokratizirano ljudstvo. A ker ni dovolj razvito tržišče - ker ni kapitalizma -, se liberalni tip polisa nenehoma podira in regredira - se transformira - v tiranijo; ta doseže vrh v avtokratski državi Aleksandra Velikega, ki je zgled za rimsko cesarstvo, v katerem vlada pobožanstveni imperator s podrejenimi ostanki parlamentarne demokracije (senata) in tradicijo običajev (patricijske republike). To je poseben tip socialno državnega ravnotežja, ki so ga poskušali tudi v Evropi, Napoleon, danes na Hrvaškem Tudjman. A je ostanek starih časov, značilen za nerazvit kapitalizem. Ker hoče katoliška današnja slovenska Desnica danes nekaj podobnega, le da bi bila pri tem država konfesionalna oz. klerikalna - obnova Salazarjeve Portugalske, ki je bila zgled že predvojni slovenski katoliški Desnici -, je razumljivo, da ji ni všeč niti razvoj v odprt kapitalizem s prevlado tržišča in multinacionalk kot anacionalnega kapitala. Zato se vnema - znova - za korporativizem (v Krekovem duhu), za obvlado tržišča s pomočjo države in politike (strank oz. edine prave Stranke-Gibanja). Kar vse omejuje in na koncu ukinja dialog.

Katolicizem ni imel posluha za gledališče in dramatiko. A ne le zato, ker gledališče kot izražanje - predstavljanje, igranje - telesnosti pohujšuje in vodi v slabljenje antiseksualnih moralnih norm, v svobodo teles-gibov, ki spodkopuje strogo avtoritarnost "duhovne" Besede kot disciplinskega - terorističnega - diktata, maskiranega z estetiko krščanskega Boga. (Pri čemer je krščanski Bog izgubljen.) Še pomembnejši vir odpora katoliške Cerkve do dramatike in gledališča je njuna dialoška narava. V svetopisemskih zgodbah, ki jih je dramatiziral Sardenko, v uprizarjanju pasijonov in moralitet je dialog le navidezen; dejansko gre za sporočanje dane resnice. Bistvo dramskega dialoga pa je odprtost dogajanja in enakopravnost drž in trditev, ki antagonizirajo v drami. Tragedija je varianta, ki kaže brezupnost - nemožnost - človeških prizadevanj, da bi bila dosežena resnica in odrešenje; tragedija je v bistvu verska, ne ideološka in ne pedagoška. Je en moment Jezusovega Pasijona, ki pa ga je zunanja katoliška

Cerkev spremenila iz resnice, ki jo vsak človek doživlja svobodno individualno, po usodi-milosti, ki je značilna zanj, v ritualno obvezni zunanji model, ki depersonalizira, institucionalizira, reificira, alienira in repoganizira. Prav to se znova in neverjetno silovito - kot samoslepilo - dogaja na današnjem Slovenskem. Je poudarjeno regresivno, ker so med tem Slovenci že ponotranjili liberalizem in se personalizirali skozi osmišljeno individualizacijo (ki jo je nosil kot novodobni Prometej že Cankarjev Jerman). Cerkev, ki bi hotela biti kos liberalizmu kot izgubi absolutnega smisla in odrešenja, bi morala pristati na opisani proces ne le sekularizacije religioznih - konfesionalnih - institucij, ampak na to, da doživlja, izkuša in uresničuje vsak človek kot posamezna oseba svoje trpljenje in odrešenje na poseben način v empiriji, ki je od primera do primera različna. Posamezni osebi more dati Jezusov Pasijon le notranjo osmislitev, smer, duha, ne pa takšnega cerkvenega, od zunaj predpisanega in ozkega institucionalno ideološkega modela, ki posameznim osebam jemlje svobodo.

Ta človekova temeljna svoboda se kaže ravno v človekovi odprti dialoški. Človekov dialog s sabo in z drugimi omogoča iskanje individualno osebne variante Resnice, ki je prav v tej osebni singularnosti nova in ustvarjalna. (Kar je bil model sodelavcem Revije in Perspektiv; nismo terjali enotnega modla, kot ga recimo današnji verski tednik Družina. Vsak je iskal po svoje.) V tem pogledu je za vse stvaritve - za duha - perspektivovstva značilna dialoškost. Ni naključje, da so prav drame največja vrednost revijevstva-perspektivovstva. Da smo ustanovili Reviji 57 kot pendant Oder 57, v katerem smo uprizarjali svoje drame. Ni nam šlo za to, da bi dobili oder - kateder, prižnico, mesto za mikrofonom -, s katerega bi čim bolj učinkovito širili našo ideologijo, kot delajo današnji slovenski časniki (razen določke sobotne priloge Dela) in v kar bi današnja slovenska Desnica rada spremenila državno televizijo. Naša ideologija je bila: dialog. Politizacija družbe, ki naj preide iz modela tiranije, a v duhu politizacije, kot jo je razumelo staro grštvo: politika je praksa polisa, ne tiranije, ne kraljevine, ne kneževine. Politika v pristnem pomenu besede je upravljanje z družbo na način dialoga-polemike med posamezniki in skupinami (strankami). Politika je zunanja socialna plat dialoga, ki v območju duha išče za vsakega posameznika njegovo posebno usodo in milost, posebno osmislitev trpljenja v posebnem odrešenju. Krščanstvo ta model najbolj razume, ker odkrije osebnega Boga. V odnosu med človekom in Bogom Bog ni več enoten gospodar za vse, nazadnje alieniran in reificiran v ideološko Ustanovo kot najvišje bivajoče; ampak je z vsako osebo v (p)osebnem razmerju, s posebnim obrazom-likom, ki ni - kot v poganstvu - utopljiv v kolektivnem.

Dialog je torej pogoj za razvoj, najprej v sekularni zgodovini: od predliberalne družbe k prvi obliki liberalizma, k Linhartovi in Vošnjakovi, celo še Kristanovi, od **Matička** do **Kata Vrankovića**, ta pride z dialogom do roba, do paradoksov in anomij, ki jih z moralnim umnim liberalnim dialogom ne more (več) rešiti. Dileme Vošnjakovega **Dr. Dragana** nekaj desetletij prej se še dajo rešiti na ravni moralnega socialnega liberalizma; z osebno poštenostjo. Družba tu še ni dovolj problematizirana; (slovenski) narod je še nedeljivo rodovno telo, vrednostno enoten, naivno integralen. (Kar je bila samoumevna predpostavka "slovenske pomladi" leta 1990, ki je bila socialno idejno strukturno zelo zaostala; posebno na desnici v Demosu, pri Hribarjevi, novorevijevcih, katoličanih, skratka pri gentilistih.) Kristan pa se - že v prvih letih tega stoletja - z **Vrankovićem** znajde v položaju, zato je **Vrankovič** tako dobra drama, ko ne ve več naprej; socialdemokratizem nadaljuje prvotni etični liberalizem in njegove dileme rešuje

s kolektivizmom, s socializmom. Tu je konec ustvarjalnega medosebnega dialoga. Začenja se obdobje kolektivistične ideologizacije, ki ima dve krili: desno in levo, Krekovo in Kristanovo. Z dramo **Tovarna** Kristan nehuje biti dramatik in celo politik; ker prehaja v sfero ideoloških konstruktov, pravljičice, sporazuma med Kapitalom in Delom v duhu rešitve moralnega - dobrega, karitativnega - lastnika, ki preda tovarno delavcem. (Nekaj podobnega stori Medved v **Sreče kolesu**.) Tu se začne nova faza: ali revolucionarno marksistična, če - ker - tovarnarji ne sledijo omenjenemu zgledu. Ta faza pripelje do zmagovite revolucije, konkretno do tega, kar perspektivovci v likih **Dialogov**, **Afere**, **Komisarja**, **Grede**, **Starega** itn. zavračajo. Ali pa faza kasnega meščanstva, ko se pošteni ustvarjalni meščan spremeni najprej v kapitalista-despota, izkoriščevalca in zatiravca, v Kantorja, **Kralj na Betajnovi**, čemur sledi revolucionarna reakcija, nato pa, skoz krize prve polovice tega stoletja, v funkcionalista. Oblikuje se družba vlog, tehnologije, informacijskosti, kibernetike, Kapitala, ki je vse bolj produkcijsko informacijski, anonimen in vse manj organski (družinski), vse manj personaliziran. Dvajseta leta ta proces zaslutijo: Kosovelovi **Integrali**, Cernigojev konstruktivizem; a ne dovolj. Slovenija je še tradicionalna družba in vse bolj v konfliktu revolucionarnega leninskega socializma (Kreftove drame) s predliberalnim katoliškim integralizmom, ki v drugi polovici 30. let prehaja v klerofašizem (Jeločnikova **Krvava Španija** in Kociprov **Zasad**). Rezultat tega spora je medvojna sveta vojna med dvema totalitarizmoma. Perspektivovstvo je oba odklonilo - v likih Eteokla in Polinejka v Smoletovi **Antigoni**. Pozneje sta to odklonitev potrdila Božič s **Špansko kraljico** in Snoj z **Gabrijelom in Mihaelom**. Vendar je Snoj bolj odklonilen do Mihaela, do partizanske stalinistične strani, medtem ko je Božič v **Komisarju Krišu** bolj odklonilen do domobranske klerofašistične. Kar je osnova za njuni tako različni današnji politični platformi. Vsak od njiju je svojo simpatijo radikaliziral. In s tem pokazal današnji radikalni razcep nekdanjih revijevisko perspektivovskih izbir, ki se nam jih je še posrečilo zadržati v skupnih mejah.

Gornja nekoliko daljša razlaga le na prvi pogled nima direktne zveze z našo témo. Če ne bi razložil temeljne slovenske situacije zadnjega stoletja - temeljne glede na zastavljeni problem -, narave perspektivovstva ne bi mogli razumeti. Ne bi spoznali, kaj pomeni trditev, da smo odklonili leninistično revolucijo: ker je nismo, kot jo današnja Desnica, od zunaj oz. iz predliberalne faze, brez razumevanja, zakaj je revolucija nastala. Odklonili smo jo odznotraj, v tem, ko smo ponovno preverjali njene odgovore na zastavljene probleme, na krizo prvotnega moralnega meščanstva, na krizo, ki jo je najradikalneje ugledal in reševal Cankar ravno s **Kraljem na Betajnovi** in drugimi dramami. Linija, ki jo je v Perspektivah zastopal Kozak - posebej z **Dialogi** in **Afero** - in ki je vsak od nas bolj ali manj pristal nanjo, je bila linija vračanja k prvotnemu moralnemu liberalizmu, vendar ne več na naiven Vošnjakov način, niti ne na bolj avtokritičen, pa vendar še zmerom ideološki in pozunanjeno socialni Kristanov način. Kozak - mi vsi z njim - je pokazal notranjo nemožnost moralnega liberalizma ne le kot ustreznega odgovora (sentimentalnega filantropskega humanizma) na stalinistični teror (lika profesorja Haymanna in Bernarda, človeka, ki gre v revolucijo s socialdemokratskimi idejami; ta lik Kozak ponovi v **Kongresu**, v rektorju Samsonu). Naj smo perspektivovci še tako zasmehovali sentimentalne humaniste in sredinsko levo inteligenco, ki je preveč paktirala s Partijo, ker je verjela njeni notranji preobrazbi že v 50. letih, obenem smo to inteligenco razumeli, skušali razkriti njen notranji mehanizem, njeno plemenito vizijo ali spomin smo spoštovali;

razločevali smo med iskrenimi in koruptnimi humanisti, med tistimi, ki idealistično obnavljajo prvotno meščanstvo (s temi je prišlo leta 1964 tudi do solidarnosti), in tistimi, ki ga le fingirajo, da bi dosegli svojo privatno (ob)last, tj. z liki Cankarjeve komedije **Za narodov blagor**; ti so leta 1964 seveda podprli Partijo zoper Perspektive.

Obenem smo dopuščali možnost, da se Partija znotraj sebe reformira. Jasno pa smo pri tem postavljali pogoj oz. opozarjali na ta(k) objektivni pogoj: da Partija izloči Komisarje in Marcele, staliniste in fanatike; da se odpre dialogu, tj. razsvetljskim momentom v sebi. Ti so bili eden od virov nastanka slovenske leninistične Partije kot radikalno - revolucionarno - udejanjanje osnovnih načel prvotnega meščanstva, francoske revolucije: enakosti, bratovstva, svobode.

Francoska revolucija se je že kmalu prevesila v avtokratizem "leninističnega" tipa, z Maratom in Robespierrom. Perspektivovci smo sprejemali Mrakovo kritiko obeh, podano v drami **Marat**. Smole in jaz sva bila leta 1944, ko je **Marat** izšel, nad dramo vsebinsko navdušena. Ne pa Kozak. Ta je potreboval do kritike komunizma daljši čas oz. protislovno jo je sprejemal s pristajanjem na logiko Zgodovine, v kateri odločajo zmagovalci. V tem je še leta 1959 - notranje razcepljen - "simpatiziral" s Komisarjem; bil je od historičnih veličin in zmagovitih osebnosti - kot Vidmar - fasciniran. To Kozakovo kasnejšo protislovnost sva leta 1944 nosila v sebi že oba s Smoletom. Vsaj toliko kot Bora sva cenila Balantiča. Kozak Balantičeve poezije ni maral; ne zaradi njene vsebine - verske in avtodestruktivne -, ne zaradi domobranstva njegovega avtorja.

Kako se Partija realno reformira, smo v Perspektivah že vedeli. Smole je dokazal z likom Kreona globok vpogled v naravo nastopajočega znotrajpartijskega tehnokratizma, funkcionalizma. Opažali smo ga predvsem pri Borisu Kraigherju). Smole je podal tragično varianto tega, ker se ni zadovoljil z zgolj socialno ravni. Odkril je: tudi tehnokrat mora postati despot, če zadene na radikalnost vere v transcendenco, ta pa sledi brezpogojni terjatvi, kot je nekaj let pred tem čudovito prikazal Mrak v **Procesu**; če se namreč tehnološkemu liberalizmu - to je današnji fazi meščanstva - ne posreči narediti vere v transcendenco za simulacijo, kar je bistvo postmoderne, jo spremeniti v virtualno "resničnost", jo s tem derealizirati v igro-vlogo, ludizem, v reč in zgolj jezikovno izjavo, lingvizem, reizem, znotrajtekstualnost, ali v zgolj privatno verovanje na ravni katehere koli magije kot psihiatričnega socialnega zdravila oz. publicitetnega blaga na tržišču, magizem, mora priti do tragičnega spora. (Kot v **Procesu** med Ješuo in državo-konfesijo.) Vernik v transcendenco ni funkcija države ali funkcionalistične politike, "katere naloga je", kot piše bistri in dobro poučeni, čeprav cinični liberalni časnikar Jež, eden najbolj svežih slovenskih novinarskih komentatorjev, "da s kompromisi integrira nasprotne interese in torej briše meje". Jež pozna le nasprotje med "fundamentalistično retoriko belega in črnega, dobrega in zlega" (ki jo upravičeno odkloni in pripiše Desnici, ta hoče vrniti predliberalno družbo) na eni in liberalnim funkcionalizmom na drugi strani. Liberalci ne zmorejo čez to dilemo, ki so se je perspektivovci jasno zavedali in jim ni bila zadostna. Ta meja je tudi meja najbolj pozitivne današnje slovenske politike; tudi Ruplova. Rupel je že od nekdaj perfekten ludist, ki ga je le začasno - okrog 1990 - zaslepil nacionalizem kot "liberalni" nosivec kolektivizma, arhaizma, integralizma, heroizma, "pristne bitnosti". A mu je bil vloga, ne eksistenca.

Kozak je nekaj let kasneje, v **Kongresu**, leta 1968, podal "pozitivno" varianto reforme v Partiji, tisto, ki jo je Rožanc dvoumno le oddaleč dopuščal v **Gredi** kot možno in načelno ne zavrgljivo. Rožanc se je sam sicer odločal za spoj mo-

ralno intelektualnega dialoga in socialne akcije. **Greda** izhaja iz **Afere** in jo radikalizira, kot **Afera** predeluje **Dialoge**. (Drame jemljem v tem uvodu kot primer za perspektivovstvo, ker najnazorneje posredujejo smiselnost in logiko notranjega razvoja naših stališč, predelave naših izkustev, večstranskost - kompleksnost - tega razvoja in stališč.) **Dialogi** segajo onkraj **Vrankovića**, kaj šele **Dr. Dragana**. V Vošnjakovem svetu bi bilo vse v redu, če **Vida** - v drami **Lepa Vida** - ne bi nespametno ljubila zunajzakonsko in še tujca, Italijana pa aristokrata po rodu; če bi ostala zvesta možu, družini, otroku. In če se Dragan ne bi polakomnil podkupnine, ampak bi denar, ki bi ga dobil za glasovanje cele slovenske skupine v parlamentu kot koncesijo za gorenjsko železnico, pravično in solidarno razdelil narodovim ustanovam; in če se ne bi poročil s tujko, s poljsko aristokratinjo. Če bi ostal zvest Narodu. Globlje problematičnosti v Vošnjakovem - Linhartovem - prvem meščanskem svetu ni. Družba je v redu, če so v redu ljudje, ki jo sestavljajo; če ne špekulirajo ipd. - kot Nemci, Judje in ponemčenci v **Penah**; če ne spreminjajo naravne resnice v tržiščno, nazadnje v internacionalno - tudi v **Penah** (kozmpopolitizem judovskega časnikarstva). Narod in družina sploh še nista problematična; sta samoumevni naravni vrednoti kot taki. (K tej iluziji se vrača današnja katoliška Desnica.) Narava je z družbo v harmoniji in sintezi. Nekaj tržišča je. A je tako obvladano, majhno, nerazvito, znotrajnarodno, arhaično, da še ne kaže svoje prave - iracionalne, naključnostne, demonične - narave.

Vošnjak še ne doseže tiste točke, ko se urejeni umni moralno socialni svet iz "zakonitega" (vse to je ideološko "verska" predpostavka) spremeni v tržiščni kaos naključij, zunajmoralnosti; kjer družbo kot vsebinsko naravo zamenja družba kot formalni sistem, svet pravil, svet hipotez, trdnost zgolj relativitete. Oziroma: Vošnjak tak svet opazi, izkusi, na Dunaju doživi v 70. letih fazo finančno borznega špekulativnega kapitalizma, ki povzroči silovito krizo, ob njem pa razmah ene najslabših, a trajno veljavnih oblik kapitalizma: od tržišča, od zaslužkov na svobodnem - moralno neopredeljenem - tržišču odvisno časnikarstvo, publiciteto, ki samovoljno, igrivo, nesramno, mistifikantno konstruira poljubno renico kot imidž na tržišču idej, informacij, vrednot, drž. Vse se spreminja v igro, v katere ozadju sta interes in užitek, ti bistvi razvitega meščanstva.

Natančno to pa je model sveta, ki ga Božič (in po njem slovenska postmoderna) v **Zasilnem izhodu** in **Križišču** sprejme kot kaos in kaotično resnico tega sveta. Odkloni ga, ampak ne odzunaj in s stališča prvotnega moralnega meščanstva, torej z razvojno nižje stopnje, ampak ga ontologizira, potegne iz zgoljsocialnosti, iz deformacije ali napake v vrednost sveta, ki se kot zločinski in brezizhoden znajde na robu prepada niča. Pri Božiču človek kot posamezna oseba nima možnosti, da bi sooblikoval ali celo vzdrževal že dani naravno moralni socialno narodni svet in bi torej šlo le za problem individualne in socialne morale. - Kakor gre katoliški Desnici - Stresu, Grilu, Juhantu itn. -, kadar še skriva politiko, oblastniškost. Tem je teologija predvsem alibi, pasterala estetizirana in ritualizirana metoda bratovstva terorja, pozitivno socialni vrednostni sistem pa le na zunaj modernizirana arhaična vaška skupnost. Celota teh momentov je regres v čas pred Vošnjakom in Linhartom: h Kreku, ki prvi razume katoliški agiornamento kot prilagajanje starih socialnih vrednot novemu času in tako združi arhaično vaško-družinsko koinonijo, podano recimo v Vombergarjevi **Vrnitvi**, leta 1932, z elementi Vošnjakovega sveta, tj. pristnega prvotnega, harmoničnega meščanstva. Tega duha najpopolneje izrazi Medved v **Sreče kolesu**, leta 1900.

V **Penah** sta si Krek in Vošnjak najbliže. Poleg judovskega - nemškega - profesorja, ki je že po svoji rasi (rodu) goljuf, so največji sleparji ravno liberalni judovski časnikarji. Vošnjak poda skoraj v vsaki drami negativnega Juda: posojevalca denarja na obresti, **Dragan**, kapitalističnega izkoriščevalca, **Premogar**. Jud je kot tak - raso, ideološko - izrojen, ker je nenaroden, zunajnaroden, plutokrat in špekulant: igravec, ludist. Ne izhaja iz biti, ki je Narod, Poštenje in Pravica, ampak iz igre, tveganja, pustolovstva: iz sveta, ki je izgubil temelj in konstruira zato fiktivni simulacijski svet žurnalistične publicitete. Pred sto leti je bil ta simulacijski svet omejen še na liberalne - cinične, hedonistične - novinarje; danes zasega vse segmente sodobnega sveta. Le milenaristični Desnica in Levičica ga skušata odpraviti, a zaman; ena proizvaja stalinizem, druga fašizem. Tega spoznanja Slovenci, kot se zdi, še nismo dovolj izkusili in ponotranjili, zato si mnogi - tudi razumniki - idealni fašizem želijo: kot naravno nadaljevanje Domo- branstva iz leta 1944. Krek in Vošnjak, klerikalec in liberalec, se v točki, ko se soočita z novo fazo sveta - meščanstva, kapitalizma -, srečata. Odločita se za samoumevni, nekritično in nerefleksivno sprejemani ideološki konstrukt Naroda kot integralne celote; konkretno ju sintetizira Meško v **Na smrt obsojenih** in v **Materi**, v prvem desetletju tega stoletja. - A Meško že v tragični verziji.

Izjemno važno je poudariti: ne Kozak (da o Božiču sploh ne govorim) ne perspektivovstvo kot tako ne sledita tej liniji. Kozak se vrača k prvemu meščanstvu in k Vošnjaku. A se vrača tudi k svojemu očetu Ferdu Kozaku. Ta pa ni več predpostavljaj samoumevnega poštenega Naroda in družbe kot organske poštene Družine, kakršna je v **Sreče kolesu**. Cankarjevo lekcijo je vzel zares. Ugotovil je, da so dano družbo osvojili in preoblikovali Kantorji, kapitalisti, glej **Vido Gran-tovo** in **Punčko**, štiti jih pa razredna banalna ničvredna država. Narod je le ideološka fraza podjetnih, neskrupuloznih, korumpiranih. Samoumevnega naroda ni nikjer več. Možna je le pot upornika zoper zlagano družbo v revolucijo; Bernarda in Kristijana, ki ju je oblikoval Ferdov sin Primož v **Aferi**. Ker pa se skaže v naslednji fazi tudi ta pot napačna, se odpre neizmeren problem: kako iz blokade in nihilizma, ki sledita (in ki smo ju izkušali v prvi polovici 50. let)? Regres v mitomanskost poštenega Naroda in dobre Družbe in lepe Narave in plemenitih posameznikov za perspektivovce ni bil več mogoč: zgodovino od Vošnjaka do Torkarja smo dodobra preučili in razumeli. Hoteli smo naprej. A kam? Najprej smo razklenili zaprtost v narodnostne meje kot v - provincialni - lokalizem, ki veže ne le na zaostalo tradicijo, ampak v fašistoidne momente rasne ideologije tal, zemlje, krvi. Ta je na Slovenskem mnogo močnejša, kot si mislimo; deluje od **Tugomerja** naprej. - Danes se akumulira in artikulira politično v - a ne le skrajni - Desnici.

Grške - **Antigona**, Tauferjev **Prometej**, pomlad 1964 - scene, srednjeveške, **Samorog**, mitsko pravljичne, **Otroka reke**, deloma **Mavrična krila**, italijanske, **Afera**, vzhodnoevropske, **Dialogi**, ne smemo jemati zgolj ali v prvi vrsti kot kamuflaže zaradi političnih razlogov; to je bilo obrobno: preobleka. Prebijanje omejenosti po Narodu kot konstruktu in izročilu - o tem je tekla v Perspektivah tudi filozofsko esejistična diskusija z nacionalisti, ki so bili doma predvsem v Sodobnosti, polemika se je v naslednjem obdobju, na prehodu 60. v 70. leta celo radikalizirala, v polemiki z revijo Prostor in čas - se je moralo pokazati tudi v širitvi slovenstva v univerzalnost; tu smo bili okrog 1970 v konfliktnih celo s Kocbekom kot gentilistom. Univerzalizem ni bil značilnost le marksistov kot kritične reakcije na problematičnost Naroda; Kreftovi mladostni drami sta iz ruske zgodovine oz. revolucije, **Leto 1905**, in iz rimske, **Tiberij Grakh**. Univerzalizem je

tudi značilnost prvotnega meščanstva: kot planetarni humanizem, ki kot strpni odprto sprejema druge rase, druge nacije, druge vere; v drugi polovici 19. stoletja pa že genocidalno iztreblja severno ameriške Indijance kot neljudi. (Kot odprtemu mu je bil praktični, institucionalno ideološki - nekrščanski - katolicizem tuj, ker je vezal etnije na univerzalnost Rima kot le ene totalne Stranke-Gibanja-Ustanove-Konfesije-Kulture; glej Mahniča. Krek ga že prilagaja v smeri narodnjaštva.) Za prvotno meščanstvo kot univerzalno odprtost do različnega je značilen Lessing z **Modrim Nathanom**; ta je celo - razsvetljenski - Jud, recimo Moses Mendelsohn. Vendar je v prvotnem meščanstvu tudi protipol: narodno kot ljudsko, kot izvirno jezikovno ter posebno kulturno. (Lessingov boj zoper popolno zasedenost nemškega gledališča - kulture, nemštva - s francosko dramo, jezikom, kulturo. Herderjevo odkrivanje slovanstva.) Če se to ravnotežje podre, pride do internacionalizma ali kozmopolitizma bodisi marksistične bodisi liberalne vrste in do nacionalizma; iz Lessinga izhaja tudi Fichte kot pisec **Govorov nemškemu narodu**.

Perspektivovci smo hoteli vzdrževati ravnotežje med obema poloma. Vezali smo se na slovensko narodno osvobodilno vojno, na njen nestalinistični moment (na Kocbeka, Haceta, Vladimirja Kralja, Vidmarja, Zupana; vse te smo objavljali.) Cilj nam je bil prenova slovenstva kot slovenske družbe, kulture, politike, značaja. Vendar tako, da smo slovenstvo odpirali v veliki svet, posebej skoz filozofijo; filozofija ne more biti lokalno nacionalna ali le obstranska; v moderno literaturo (Eliot, Pound, Sartre itn.), ki je izrazito univerzalistična in anacionalna. Partija je bila sicer po zasnovi univerzalna. A se je v teku časa nemalo nacionalizirala - deloma v okvir jugoslovanstva deloma in vse bolj slovenstva. (Brez tega ne bi zmogla notranje reforme leta 1990.) Borili smo se tako zoper njen - za nas - napačni univerzalizem (zoper razredno teorijo in milenaristični koncept komunizma) kot zoper njen praktični lokalizem, zoper to, da je postavljala okrog slovenstva visok zid in preprečevala dotok informacij - vplivov - z Zahoda. Via facti se je morala vse bolj vezati na narodno in tradicijsko, celo na ruralno (Potrč **Na kmetih**, ves Kosmačev opus, Kranjec - še posebej z romanom **Strici so mi povedali** itn.) Tako se je - z našega vidika - usklajala z moralno konservativno Cerkvijo; recimo v Finžgarju in Bevku. Z obema res nismo vedeli kaj početi. Zoper njihju smo postavili Zupana. Zoper **Divjega lovca** in **Kajna** (dramo o primorskih Slovencih pod fašizmom) smo poudarili Zupanovega **Aleksandra praznih rok**, edino dramo pripadnika starejše generacije, ki smo jo tiskali (in na Odru igrali). **Aleksander** (avto)kritično obravnava problem prehoda slovenske ljudske revolucije - je predloga za Kozakovega Simona, **Afera** - v avtorski cezarizem Titovega tipa; v tem je drama tudi po témi konkretno slovenska. A je obenem univerzalna. Izroditev slovenske revolucije ali bolje narodno osvobodilne vojne je arhetipska. V zgodovini se nenehoma ponavlja: od grške prek rimske - Brutus in Avgust - prek francoske (Mrakovi drami **Robespierre** in **Andrej Chénier**) do komunistične. Zupan umešča slovensko zgodbo v svetovno zgodovino. Kot jo Kozak v **Dialogih** in **Aferi**.

Medtem ko Vomerger, **Vrnitev**, domovino reducira na domačijskost hribovske gorenjske kmetije in prikazuje tujino - svetovno zgodovino: prvo svetovno vojno - kot golo zlo, kot osnovno človekovo alienacijo. Isto počne Meško v **Materi**: tujina je zlo kot tako. Kdor prehaja iz slovenskega doma v veliki svet - drama je naperjena konkretno zoper Cankarja -, nujno zapade nihilizmu, bolezni in samomoru. Če smo bili v Perspektivah zoper kaj, smo bili zoper to domačijstvo, pa naj ga je zastopal levi Kranjec - **Mesec je doma na Bladovici**,

proza, ki jo je tako hvalil sredinski humanist Mejak - ali desni Mavser. - Smo pa sprejeli univerzalističnega Simčiča v romanu **Človek na obeh straneh stene**. Nismo nasprotovali politični emigraciji kot taki - ker jo odklanja Partija. Bili smo kritični do njene domačijsko rearhaizatorične ideologije.

Prva drama Primoža Kozaka **Dialogi** torej ni (le) kritika stalinizma; ta njena lastnost je njena največja prednost s stališča današnje slovenske desnice. Tudi niso **Dialogi** (le) vračanje k prvotnemu moralnemu univerzalno čutečemu meščanstvu. To meščanstvo je že problematizirano. Perspektivovci ga odklanjamo kot preseženo; vidimo, v kaj se je razvilo (v Kantorje itn.). Odtod potreba Kozaka in nas vseh, da ne iščemo predvsem socialno razredno podstat, kot so jo prejšnje generacije (meščanstvo, proletariat, kmetstvo); da se ne gledamo v duhu časa kot socialna - kaj šele politična - sila ali izraz ali pozicija. Iščemo drugam - v dve smeri: k posamezni osebi(nost)i in k svetu; torej k človeški individualni eksistenci in k eksistenci - biti - sveta. Zato nam posebej pomagata dva tipa eksistencializma: Sartrov individualni in Heideggerjev ontološki. Moralo utemeljujemo v eksistenci, ne v sistemu socialnih vrednot. (Kot jo današnji teologi zunanje katoliške Cerkve - ideologi -, prej pa partijski ideologi, le da se prvi sklicujejo na Boga, drugi na Zgodovino kot na osmišljujoča okvira, a sta Zgodovina in Bog pri njih podobno podružbljena in le fingirata odrešenjsko zgodovino, tj. zgodovino odrešenja.) Vse manj ali že nič več nas ne zanima psihologija; zato ne gojimo realistične literature. (To usmeritev spodbuja Šega v Sodobnosti; imamo ga za zaostalega. Sodobnost kot obnova realizma ne dosega umetniških rezultatov. Je epigonska.) Naša literatura eksistence in biti je s tem nujno vse bolj modernistična, eksperimentalna (Taufel, Božič, Šeligo). Oblikuje že vse osnove naslednjega obdobja (ludizem, reizem, lingvizem, magizem); se zgleduje pri surrealizmu, pri novem romanu itn. Vendar ne gre čez neko mejo. Kot v - individualno in obče svetovno - eksistencialni sta v nji človek in svet še - vsaj v minimalni osnovi - obstojna. Se razkrajata, vendar ne dovolj, da bi prišlo do abruptne zamenjave epohe-episteme ali, kot se pravi v new age žargonu, paradigme. Ta zamenjava, ki se je dogodila od 1964 do 1966, pomeni zamenjavo še "pristnega" sveta s posnetkom, s simulacijo. Svet je zavržen kot mimezis, človek kot konstrukt; resnica naj bi bila le poiesis - vse to je utemeljeval predvsem Pirjevec -, poiesis pa je prava produkcija: izdelava - in ne ustvarjanje, izraz ustvarjanje je bil od srede 60. let naprej tako rekoč prepovedan, ukinjen, zasmehovan - svetov iz jezika (označevalci, semiotika namesto semantike), iz fantazem, iz želj. Umetelni svet kot virtualni. To obdobje traja že tri desetletja, do danes.

3

Povsem brez ali zunaj socialne razsežnosti nismo mogli biti. Že kot grupa ne. Grupa je nujno socialna. Ni pa nujno razredna. Imeli smo se za idejno estetsko grupo; tako sem nas artikuliral jaz. Kot takšna smo bili predvsem intelektualci, inteligenca, a posebnega tipa. Sam sem nas - v mnogih tekstih - ostro (raz)ločeval od ti. humanistične inteligence, od tiste, ki je dobi(va)la zunanjo obliko v Sodobnosti in Razgledih; in še bolj od partijske in katoliške. Tudi od tehnokratske, ki se je prav tedaj začela oblikovati v sredini med partijsko in humanistično. Rožanc jo že imenuje in uprizori. Najprej v drami **Jutro polpreteklega včeraj**, leta 1959.

To dramo je napisal v vmesnem obdobju med Revijo in Perspektivami, ko je, kot eden redkih, zdvomil v našo grupo in se spet približal Sodobnosti, kjer je

svojo pisateljsko kariero začel. **Jutro** je postavila na oder Šegova žena, Dragica Ahačič, v gledališču Ad hoc, ki je bilo Odru 57 konkurenčno. Odnosi med obema eksperimentalnima teatroma so bili skrajno slabi. Čeprav smo vadili in igrali v istem prostoru, v Križankah, med sabo nismo niti govorili. Igravci, ki so sodelovali v enem od teh gledališč, v drugem niso bili zaželeni. Nobeno od obeh gledališč ni imelo lastnega ansambla; in seveda velike težave s financiranjem svoje dejavnosti. - Rožanc se je kasneje, ko smo ustanovili Perspektive, grupi spet približal. Bil je zelo občutljiv, učljiv, odprt človek; zato ga je rado zanašalo v skrajnosti in je bil zmožen nenadnih, morda ne dovolj globoko in prepričljivo utemeljenih prehodov - kot je bil recimo preskok iz bojevitnega ultrahumanizma kot obnove zgodovinske, celo razredno ljudske socialnosti v **Gredi** (le da **Greda** ni bila le to), leta 1964, v radikalni, bojeviti antihumanizem, v antisocialnost, zoperzgodovinskost, v ludistično verbalistični reizem drame **Paradiž**, leta 1966. Rožanc je sredi 60. let celo prevzel publicistično vodstvo antihumanizma kot kulturnega gibanja.

V drugo imenuje in uprizori Rožanc tehnokratsko inteligenco v **Gredi**. V **Jutru** jo povsem odkloni - v liku Primoža - kot direktno nadaljevanje predvojnega meščanstva kot sicer socialnega, produkcijskega razreda, a kot nesolidarnega, egoističnega, vase zaprtega. Rožančev ideal - že od njegovega mladostnega "kominformovskega", skojevskega, milenarističnega, moralno in socialno ideal(istič)nega komunizma - je bil ravno nasproten. Oblikoval ga je v **Stavbi**, leta 1963, kot odprto "ontološko" občevanje delavcev v grupi, ki je zmerom le začasna, saj so konkretne grupe le fizični sporadični pojavi univerzalnega delovno ljubezenskega človeštva kot temeljnega in generalnega občestva. Sezonski - neozemljeni - delavci **Stavbe** so sicer gradbinci (in še lokalnega izvora, Prekmurci), torej neintelektualci, v svojih bitih - dušah - pa so sodelavsko občevalno ljubezenski delovni um kot tak. Um meščanov kot zagovornikov in konstruktorjev oblastniškega in razrednega (od Kantorja do Mihaela Granta, **Vida Grantova**, in Trajbasa, Zupanova **Stvar Jurija Trajbasa**) je za Rožanca odtujeni um, ki se nazadnje poisti s stalinističnim umom (s Starim v **Gredi**); pri obeh gre za teror in izkoriščanje. To je manipulativni, interesni, pragmatični um.

Perspektivovci smo mu v celoti nasprotovali. V duhu filozofije frankfurtske šole neomarksizma, ne le Sartra in Heideggerja, smo v razsvetljenstvu - Horkheimer itn. - razločevali oba tipa uma: buržoaznega in citoyenskega, univerzalnega. Zgolj univerzalni je prek ukinitve razrednega - buržoaznega -, prek prehoda v pansocialnost delavskega - vsi ljudje smo enaki kot delavci, tudi intelektualci, če ne zastopajo buržujev ali stalinistov, kot jih zastopata Tejrezias (**Antigona**) in Minsky, so delavci - ustrezen pozitiven človeški um. Čeprav izraza duh tedaj nismo uporabljali, bi lahko danes dejal, da je ta - citoyensko delavsko generični, kritični in obenem ljubezenski um - duh. V njem se stikata dva momenta, ki ne veljata le za Rožanca; tudi zame, po svoje tudi za Tauferja, Rusa, Zajca itn.: razsvetljsko kritični um, ki vodi v univerzalno revolucijo, in prvotno krščanstvo kot občestvena ljubezen. Kar imam za zgleden model še danes.

Sezonski delavci - v naslednjem obdobju so prešli v nomade v smeri Deleuza in Guattaryja, v načelno deterritorializiranost -, posebno Grbavi, **Stavba**, so zastopniki idealnega človeškega občestva, ki ga skušamo perspektivovci uresničiti. V tej drami konfliktnost ni cenjena; vse se zida na ljubezenskem občevanju kot sodelovanju in harmonizaciji, odprti kompoziciji različnega v bitno gibanje poduhovljenega sveta. To je pozicija Perspektiv posebno med leti 1960 in 1962; oz. eden temeljev perspektivovstva kot takšnega. Po Pučnikovi

prvi vrnitvi iz zapora, leta 1963, pa se silno hitro krepi druga, tej nasprotna tendenca. Med prvimi ji podleže Rožanc; zato je **Greda** v marsičem negacija **Stavbe**. Ne trdim, da je **Greda** politična drama v duhu boja za oblast, kot ji je očitala Partija. Tako daleč Rožanc ni šel. Zato tudi ni mogel od kraja slediti Pučniku, ki je hotel imeti s partijsko oblastjo le antagonistične odnose; in v ta antagonizem speljati vse perspektivovce. - Z delavci-sezonci smo se perspektivovci skoraj v celoti poistili. Morda le Strniša né; zato se je od Perspektiv vse bolj oddaljeval kot na koncu od Revije 57. Leta 1964 ga že ni bilo več zraven. Socialna, historična, razredna, politična linija mu je bila kar se da tuja. Predstavljal je nasprotni pol: v transcendenco skoz kozmos, ne skoz milenarizirano, kaj šele skoz revolucionarno človeštvo, kamor je vleklo Rožanca; a tudi Rusa, Tauferja. Sam sem bil odprt obema polutama.

Greda je artikulirala nadaljnjo fazo našega identificiranja s socialnim. Ta faza se je končala z **Norci**, ki so že avtorefleksivna avtodestrukcija **Grede**: odznotraj spodbiti scenarij nove realne revolucije, v katero bi prestopili, če bi sledili Pučniku. A bi se ta kot študentska revolucija - ob uprizoritvi **Grede** v ljubljanskem študentskem naselju - razkrila za razliko od partijske, **Afera**, kot amaterska, diletantska, kulturniška, filozofska, čeprav obenem eksistencialna, tragična. A ne kot politično historična. Med samimi eksistencialnimi pesniki, ki so zavrgli socialno Zgodovino in iščejo Resnico, bit, uresničenje, smisel, izkušnje, ne pa oblast in niso tehnologi oblasti, kar je skušal biti Pučnik, bi se Pučnik izgubil; bi tudi sam postal fantazma, kot je postal za časa svojega drugega zapora in v emigraciji. Tedaj ni bil, in to po svoji volji, niti pravi politični emigrant in disident. Vse do leta 1989 je bil preblizu perspektivovstvu-revijevstvu. Morda je to - kot eden ideologov in ne tehnikov današnje slovenske desnice - še danes. Prej poet s politično vsebino kot politik.

Revolucije v **Norcih** ne delajo več delavci, ampak študentje kot intelektualci. Razvojni lok perspektivovstva se je v **Norcih** zaokrožil v krog in se vrnil na izhodišče: v položaj absurda, radikalne negotovosti, vprašanj, ki si jih zastavlja v **Dialogih** dr. Sigismund, ko ga povsem nepričakovano odslovijo iz zapora: Kaj sploh je? Kaj se godi? Kaj je z mano? Kaj je zgoraj, kaj spodaj? Ni vse en sam kaos, naključje? Natančno to pa so vprašanja, s katerimi se končujejo **Norci**; dodano je le še to, da netijo revolucijo obenem s študenti pravi norci iz umobolnice. Indiferenciacija - med resnico in videzom, sanjo in stvarnostjo, trdnostjo in tekočnostjo, držo in gibanjem, požrtvovalnostjo in zločinom - je popolna. Jovanović odkrije nadaljnjo in izjemno globoko videno naravo (ne le leninistične) revolucije kot nerazrešljive enotnosti-protislovja med nadvse plemenito vizijo in v nebo vpijočim zločinom, med idealizmom in skrajno banalnostjo, med smislom in absurdom. S čimer le najpristneje izrazi odnos perspektivovstva do medvojne revolucije. Odnos današnje slovenske Desnice (tudi Pučnika) do leve revolucije je v primerjavi s perspektivovskim od **Afere** do **Norcev** katastrofalen regres, poenostavitev, reideologizacija, redukcija; gre za zvedenje veličastnega, skrivnostnega, eksistencialnega, paradoksnega sveta na hujškaštvo časnikarskih fraz z računom na banalen prevzem oblasti.

Vprašanja dr. Sigismunda, ponovljena v **Norcih**, so na drugačen, ne na dialoško analitičen način zastavljena in predelana že v Božičevih dramah. Kozak in Jovanović postavita vprašanje o kaosu, o smislu, o orientaciji; Kozak povrh vsega še moralno jasno, klasično čisto, kot da bi nadaljeval Corneilla, Jovanović ironično, potisnjeno v debato ulice, v dikcijo lumpenizma, v igro študentske sobe, v kateri se um - grenko in samoposmehljivo - degradira v zabavo ob spol-

nih aktih. Kozakov - naš skupni - logos se v borega pol desetletja - šlo je za izjemno osredotočeno zgodovinsko dogajanje - utopi v surovem fizisu karnizma, v nizki telesnosti, v zunajljubezenski seksualnosti, ki se skažejo kot resnica sezonsstva delavcev iz **Stavbe**. Razzemljenje ne pripelje do univerzalnega ljubezenskega človeštva, v katerem so ohranjene in poudarjene avtonomne, svobodne, odgovorne osebe - to je vizija perspektivovstva -, ampak do univerzalizacije gole spolnosti, s čimer je utemeljeno novo obdobje (reizma in ludizma kot karnizma). Čutnost, ki izvira iz nezadostljivih želj (to razvija nato Rudolf in številni do Moroviča in Mozetiča), raztopi kritični um in nesebično ljubezen. Nadomestita jo cinični, fragmentarni, na eni strani do nezmernosti konstrukcijski in fantazmagorični um, na drugi potopljenost v masi razmazane sperme, ki je trošena zaman, iz trenutnega užitka v praznino niča. To entropizacijo in kaotizacijo sveta pa je najbolj pristno že na nov stilni način in morda prvi izražal Božič.

Topla greda je ponavadi glavni dokaz za politizacijo Perspektiv. Če jo primerjamo z dobro leto prej napisano **Stavbo** - in ker gre za deli istega avtorja - se zdi dokaz na prvi pogled prepričljiv; v zadnjem letu Perspektiv se je res veliko spremenilo. Ne le zaradi Pučnikovega "ekstremizma"; tudi zaradi zadeve s študenti Ekonomske fakultete. Oba momenta sta bila enako močna in vplivna. Da pa bi bila ocena o naši politizaciji točnejša, je koristno analizirati samo **Gredo**. Kakšna je njena pomenska struktura? Gotovo da gre v nji za socialno politično aktivizacijo; a za kakšno? Medtem ko je grupa (človeštvo) v **Stavbi** popolnoma apolitična (kar je sicer ena od skrajnosti perspektivovstva, ni pa ta skrajnost le na njihovem začetku in politična problematika le na njihovem koncu; dejstva govorijo drugače, **Antigona** in **Afera** sta kot poudarjeno - čeprav ne le - politični drami objavljeni v 1. letniku Perspektiv), socialno državno in razredno pasivna ali nezainteresirana, delavci se ne pogovarjajo v jeziku, ki bi imel kakršne koli politične konotacije in implikacije, govorijo pol pesniško pol filozofsko pol versko pol vsakdanje reči (iz vsega tega je nastala posebna mešanica lirske eksistencialnosti, ki je objektivistična, zakrivajoča parafraza Zajčeve direktne subjektivnosti v **Otrocih**), je grupa v **Gredi** poudarila svojo politično in razredno naravo: da je izkoriščana in zatirana oz. zapostavljena; da jo vodstvo kombinata - institucije, podjetja, v katerem dela -, obravnava kot predmet, kot stvar, z njo manipulira. Oba momenta kot točki presojanja izhajata iz marksizma. A konkretni slovenski - in svetovni - marksizem kot leninizem je poudarjal ekonomsko plat izkoriščanja, nelastništvo delavcev nad proizvodnimi sredstvi, etično: preganjanost, zaničevanost, in socialno: odrinjenost od upravljanja. Medtem ko **Greda** v duhu Marxa kot Heglovega učenca, Sartra in frankfurtske šole, preučevali smo **Zgodnja dela** mladega Marxa, daje v prvi plan odtujenost in reificiranost grupe, ljudi.

Ta grupa - delavci poljedelskega kombinata, ne ozemljeni kmetje (v imenu katerih oz. celotnega Slovenstva kot Kmetstva nastopa današnja Desnica, v imenu Zemlje kot osnovne vrednote in privatne lastnine, ki smo jo "sprejeli od dedov in jo moramo predati nedotaknjeno vnukom"), a tudi ne razzemljeni sezenci - se ne bori za privatno ali grupno lastnino, kot se današnja slovenska Desnica, ampak nastopa v imenu Humanosti kot take oz. v imenu človekovega bistva, v imenu biti slehernega človeka, ki je konkretno grupna. Za to bit so sezenci iz **Stavbe** skrbeli tako, da se je vsak med njimi osebno etično - etizem perspektivovstva - omejeval v svojih poželenjih; da je nemalo asketsko - asketizem perspektivovstva - zatiral svojo polaščevalnost, slo po (ob)lasti in (s)lasti; da se je drugemu dajal kot enakopravni sodelavec, ki ustvarja ljubezensko bit

občestva. Temeljna je bila pristna posamezna oseba - personalizem perspektivovstva. Nad posamezno osebo ni bilo instance, ki bi jo terorizirala. Občestvo je bilo - idealizem perspektivovstva, njegovo samoslepilo kot vizija, ki ne upošteva dovolj realitete - zgolj bratovstvo, brez terorja, ki, kot smo ugotovili v naslednjem obdobju, zmerom sodi k bratovstvu. Ker pa smo teror ves čas opazovali, bili njegove žrtve, smo ga pripisali silam tujosti, drugosti: oblasti, Partiji. V tej točki - kritiki stalinizma, avtokratske, buržoazne in sleherne oblasti, od **Antigone** prek **Afere do Grede** - nismo presegli marksizma oz. smo ostali znotraj ekskluzivizma, ki svet konstruira črno-belo. Na osnovi te strukture sledi revolucionarni politizem. Tudi današnja Desnica.

Vendar ta struktura ni bila za nas edino veljavna, čeprav je bila močno prisotna. Kar je bilo tudi razumljivo: partijska oblast ni vladala v interesu večine ljudi, sploh pa ne v imenu naše grupe; ker se je z revolucijo sama postavila na prestol in celo kot brezprizivna, je bila dejansko od ljudi - od ljudstva - odtujena, samovoljna. Ker je bila manjšinska, se je morala držati s pomočjo terorja. Če bi se terorju odrekla, bi kmalu izgubila monopol, za kar smo si prizadevali perspektivovci. Vendar nam - in to je bistvo **Grede** in **Stavbe** - ni šlo za delitev oblasti; takšna delitev je model današnjega partitokratizma. Delitev ali alternacija oblasti kot grup-strank, Eteokla in Polinejka, je model banalnega, fakticitetnega realizma; ta je zmagal leta 1990 kot redukcija kompleksnega človeškega sveta na organizacijo oblasti. Naša kritična distanca do (ob)lasti pa je izhajala prav iz tega, da smo videli v oblasti le eden - celo sekundaren in odtujen - moment žive polne diferencirane dogajanske celote. Drugi momenti - uresničevanje, poezija, misel, kultura, občevanje, sodelovanje, ustvarjanje ipd. - so bili za nas mnogo pomembnejši. **Antigona, Afera, Greda** itn. so kritične do oblasti ne le zato, ker je stalinistična in/ali totalitarna. Ta njena lastnost je odvisna od bistva: od narave same oblasti. Tudi zato nismo mogli pasti v antikomunizem: ker smo enako odklanjali buržoazno oblast, Kantorja, in klerikalno, Župnika iz **Kralja** in **Hlapcev**. Naša tradicija je bil Cankar; ne Krek in ne Nagode (Sirc, Žerjav, Tavčar).

Nismo se borili zoper Partijo - Eno stranko - v imenu več strank; na to logiko so se reducirali Pučnik, Šeligo, Taufer, Blažič itn. 1989-90. Zato smo se borili zoper Partijo le deloma; in to nam je Pučnik očital kot nedoslednost, kot kompromisarstvo. Kar sledi iz njegovega vidika, ne pa z našega; tudi ne z vidika **Grede**: Pučnik je bil s svojim redukcionističnim radikalizmom fascinanten, saj je vse probleme poenostavil, naredil pregledne, ko jih je zvedel na ekskluzivni spor s Partijo; v Pučnikovem okviru se je dalo hitro orientirati, biti zato zelo učinkovit, saj je bil človek obrnjen navzven, zoper sovražnika. Medtem ko je sleherna avtorefleksija, še posebej pa kritika oblasti kot take, vnašala ne le težave v mišljenje in v funkcioniranje, ampak občasno tudi kaos (Božičeva točka), ker je postajala konkretna posamezna oseba kot polaščevalna - Veliki v **Stavbi** - sebi bolj nevarna, kot so ji bili drugi, oblastniki. - Tu se je zmedla celo Tauferjeva drama iz leta 1964, **Prometej**. Hotela je preseči ekskluzivizem političnosti - temu projektu preseganja se je Taufer kot politik leta 1990 odpovedal -, ni pa dobro vedela, s čim ga nadomestiti. In ga je dramatik nadomeščal - na sinkretičen način - z vsakega po malem: z dialogom, poezijo, občevanjem, idejami, kritikom, mitizmom, grštvo, šifrirano zgodbo naše skupine itn. Tako je dosegel avto-blokado momentov, ne pa čistost forme. Božičeva literatura je en sam kaos in asociativizem, a je v tem stilno edinstveno čista, stroga, jasna, enovita, izvirna.

Rožanc v **Gredi** ni hotel pritegniti naše grupe - simbolizirane skoz delavce - k oblasti, da bi si jo delili; ravno nasprotno. Partija se je že začela diferencirati,

razslojevati, reformirati: s tem da je začela dopuščati koeksistenco s tehnokratizmom. Rožanc je napovedal obdobje partijskega liberalizma - Kavčičevo -, a nanj ni pristal. Pač pa je nekaj let kasneje - leta 1968 - nanj pristal Kozak v **Kongresu**. Ne enoumno, ne nekritično; pa vendar. Zato je bil **Kongres** tako vseh znotrajpartijskim reformistom, posebno skupini bivše in preoblikovane Sodobnosti, Benu Zupančiču, Štihu; začel se mu je bližati Inkret. Po svoje sem ga sprejel tudi jaz; kar kaže moja uvodna študija v gledališkem listu od krstni predstavi Kozakove drame v Drami SNG. **Kongres** je odličen pokazatelj spremembe, ki se je dogodila v naši grupi po zlomu Perspektiv. Nihče ni sledil Pučniku v politični radikalizem. Tudi Pučnik sam ga je dal v oklepaj, ker sam brez grupe ni mogel voditi politike. Na Partijo kot na stalinistično in avtokratsko pa je bilo še manj mogoče pristati. (Nekateri redki, ki so bili nekoč revijevci, v perspektivovstvo pa niso vstopili, so se šli bodisi individualne variante s poskusi individualnega uspeha, Šušmelj, drugi pa so se prilagodili Partiji kot kulturniški birokrati, Hudeček. Ta je bil, glede na darove, ki jih je kazal leta 1957, gotovo največje razočaranje v grupi.) Tako se je ponujala kot najbolj realna socialna - in v konsekvenci tudi politična - možnost s tehnokratizmom. Naš funkcionalizem in strukturalizem - govorim o obdobju po leta 1964, čeprav je bil močen moment obojega že v Perspektivah, v Heglu, le podrejen Gibanju oz. skupaj z Gibanjem kot dve nasprotji uravnoveženi v heideggrovski biti - je bil teoretska osnova za tehnokratizem.

Inženir Lajovic iz **Grede** s svojo tehnokratsko varianto ni mogel uspeti pri Partiji; Partija ga je imela le za izvajavca. (Osrednji birokrat Stari kot revolucionarni Kozakov Komisar živi iz partizanskih spominov, iz lumpenrevolucionarnega milenarizma; je nekak paternalistični Maček, povsem neprimeren novemu času. Bila je možnost, da ga naprednejša poststalinistična Partija zamenja, a ga ni, kot ni Mačka in Popita vse do leta 1989. Notranja partijska reforma je bila prekasna in premalo radikalna.) In ni mogel uspeti pri kombinatovih delavcih - tj. pri nas -, ker je bilo njegovo življenjsko obzorje tako omejeno, da ga je zanimala le industrijska proizvodnja; niti še ni prešel iz predstavnika industrijske družbe v postindustrijsko. Delavcem je relativno naklonjen, a z vidika optimalne proizvodnje - družbe kot proizvodnje -, rad bi, da naj bi sodelovali v upravljanju, naj bi se njihova mnenja upoštevala, naj bi bili čim bolj plačani, da bi bili čim bolj motivirani za delo in da bi čim več kupovali-trošili: da bi bili čim bolj včlenjeni v proizvodni proces, ki pa je bil z našega - Rožančevega - vidika ravno kot takó reduciran kar najbolj in v osnovi alieniran; delavca je reificiral. Na takšnega človeka - držo - pač nismo mogli staviti. Ni bila niti na ravni prvega meščanstva in njegovega etičnega liberalizma. - Danes pa je, kar kaže današnja slovensko družbo v kritični luči, tak tehnokratizem historično strukturalno še kar ugoden, če ga primerjamo z ideološkimi regresi konservativne desnice. Duhovna raven današnjih slovenskih političnih in idejnih elit, ki se imajo za slovensko Pomlad in so prepričane, da izražajo najvišjega slovenskega duha, je padla daleč pod nivo perspektivovstva.

Po 1964 so se naše ambicije znižale. Nismo več verjeli, da lahko sami udejnimo neko socialno konkretno podstat; grupa **Stavbe** se je pokazala kot romantično iluzorna. Zato je postalo mogoče le personalno individualno razmerje s transcendenco; tega je prvi jasno artikuliral Strniša z Uršulo, **Samorog**. Ali pa pristajanje na liberalizem in tehnokratizem, na meščanstvo, vendar ne več v obliki prvotnega etičnega meščanstva, ampak informacijsko kibernetične družbe, hipermoderne in postmoderne, eksperimentalizma in kombinatorike, tega, kar je kot kaos uvažal Božič, a kar so razvili Šalamun, Zagoričnik, Hanžek,

Rudolf, Jesih oz. v kar so enakovredno prešli Jovanović, Šeligo, Taufer itn. To je bil socialni moment. Kot osebni moment je sledilo prav takšno osiromašenje, derealizacija: na mesto eksistencialnega izziva - Antigone, Kristijana - je prišel spolni užitek (končni prizor **Norcev**, ki se je razbohotil pri Rudolfu), telesni eksperiment z drugim. Drugi - v perspektivovstvu postavljen kot cilj, čeprav še ne tematiziran kot drugi - je iz uresničujočega se človeka reduciran v uživajoče in označeno telo, v označevalca-znak. Pristali smo na zahodni svet v njegovi konkretni historični ekonomski in politični obliki in vsebini. Do njegovih levičarskih vizij smo bili skrajno skeptični, ker smo jih presojali po lastnem izkustvu: po polomu naših romantičnih projektov. Zato smo odklanjali zahodno - posebno francosko - levico in novo levico, duha leta 1968, cheguevarizem itn. V vsem tem smo - upravičeno - videli ideološko magično masko nove tržnosti, publicitete, kapitala, fantazme in celo - ne le neresne, ampak cenene - sanjarije. Zato smo se znašli na robu cinizma. Sam liberalizem v tej fazi omogoča predvsem užitke in označevanje. Kar je premalo za človeško bitje; manjka eksistenca. Ker pa je Partija v 70. letih regredirala in ukinjala že doseženi nivo pogojnega liberalizma, smo morali obnavljati prvotni liberalizem, se vračati k Linhartu in Vošnjaku, da bi oblikovali nujno minimalno socialno vrednostno realiteto. Kombinirali smo leta 70 oba tipa meščanske družbe in ideologije: klasično moralnega in tehnokratsko kibernetičnega, a brez nacionalno socialnih vizij-iluzij.

Srbi tega niso bili zmožni, postmoderne niso znali povezati z banalno socialno realiteto, z deklasiranimi suburbanimi masami, ki so se valile v mesto z razkrojenega podeželja in bile - to posnema danes slovenska Desnica - sijajno gradivo za nastajajočo iluzijsko ideologijo nacionalno-socialne, dobesedno nacistične romantike, iredentizma, svete vojne. Ob tej vrnitvi milenarizma kot sakralizma tudi ideje prvotnega etičnega in razsvetljenega meščanstva niso vzdržale. Čeprav ves čas govorim o silnem slovenskem regresu - ga konkretno analiziram -, pa je srbski še toliko hujši. Slovenska Desnica je vendar pretežno simulacijska: Herojstvo in Pravičnost igra, udejanja z retoriko, z ulice se seli v mass media. Medtem ko so v Srbiji - še bolj pri hrvaških in bosanskih Srbih - množična občila na tradicionalen način v službi vsebinsko polnih, na - sveto narodno - bit se sklicujočih Idej oz. konkretne vojaško vodenih, krvave, mučilne svete vojne. To sveto vojno današnja slovenska Desnica zaenkrat še neprepričljivo pripravlja. Današnja slovenska politična retorika je poulično nizka; bolj ko se sklicuje na Poštenje, bolj je infantilna. Ni pa - upam - priprava na krvavo državljansko vojno. Upam, da je le simulacijska fašistoidnost kot moment v učnem procesu slovenstva. Tako bi jo človek rad presodil glede na stanje v današnji slovenski kulturni in literarni zavesti. Ta kombinira postmoderno (ludizem ...) in publicitetnost. Upajmo, da bo tudi politika v celoti - torej tudi desna - kmalu postala postmoderna: igra interesov in ne arena Idej kot usodnih resnic ter iz njih izvirajoče svete vojne.

A ker se - v **Gredi** - nismo odločali niti za tehnokratizem niti za regres na stalinistično Partijo, še ne pomeni, da smo se za upor kot revolucijo. Našega upora se je oblast bala oz. vanj nas je celo vabila, da bi ustrezali njenim shemam, znotraj katerih bi nas zlahka totalno porazila - kot je domobrance in kominformovce; žal tudi Pučnika. (Z brezobzirnim terorjem.) Medtem ko smo v naslednjem obdobju prehajali k liberalizmu in tehnokratizmu (kot hipermodernizmu in postmodernizmu), a nikakor vanj prešli - znali smo se gibati na robu, o tem bo več govora ob Božičevi literaturi -, smo leta 1964, v **Gredi**, zelo zavestno iskali in oblikovali posebno držo: oblast - Partijo in tehnokrate - smo vabili v (polemičen)

dialog. To je bistvo **Grede**. **Greda** je bila kot uprizoritev koncipirana, da postane po koncu predstave dialog igravcev z občinstvom. V duhu moje teorije gledališča kot sodelovanja občinstva s predstavo - o tem sem tedaj veliko pisal, povsem v duhu našega projekta - sta režiser (Stojan) in dramaturg (Inkret) hotela gledavce aktivirati, pritegniti k sodelovanju - šlo nam je za sodelavsko občestvo, idejno vsebinsko opisano v **Stavbi**, v **Gredi** pa spremenjeno v samo dramsko formo -, da bi skupaj odprto, brez dokončnega zaključka, v uresničevanju na poti, odpirali vprašanja, nanja odgovarjali in tako tvorili občestvo enakopravnih, točneje: enako delujočih. Žal do tega ni prišlo; najeti in nahujskani poljedelski delavci iz grosupeljskega kombinata, o tem bo posebej govor kasneje, so predstavo že kmalu po začetku prekinili. Ves čas so jo motili s sramotilnimi medklci. Niso dovolili, da bi se razvil dialog; niti tega ne, da bi dobili - s predstavo **Grede** - informacijo, o kateri bi se mogli po koncu predstave izjasniti, jo potrditi ali ovreči ali deloma problematizirati. Njihov nastop je bil zgledno fašistoiden, lumpenističen, model za današnjo - "ljudsko", populistično - Desnico. Ni jih zanimala kakršna koli raziskava o čemer koli; torej iskanje resnice. Resnico so poznali in jo vzklikali: da sta drama in predstava delo razrednega in državnega sovražnika, presitih buržujev, izdajavcev naroda, koruptnih elitistov, plačane opozicije, zmedencev, danes bi rekli udbomafije, podaljšane roke tistih, ki stoje zadaj, Kocbeka kot sovražnega politika itn. - Vsi ti in še drugi očitki so se pojavljali v časopisju po prekinjeni in nato prepovedani predstavi.

Namesto raziskave so terjali preiskavo policijskega tipa. (Da ostajajo današnje zadevne preiskave v parlamentarnih komisijah, kaže na to, da smo v simulacijski družbi. Če bo današnja slovenska Desnica na volitvah zmagala in se polastila sodstva, kot se ga je Partija, in preiskave prenesla na sodišče, bo postmodernost ukinila in vrnila totalitarizem. Seveda pod zastavo končno dosežene Pravice.) S svojim ravnanjem so onemogočali naš namen: da bi (polemični) dialog, ki smo ga gojili v reviji, prenesli v širšo javnost. Ta naš načrt je bil brez dvoma izjemno pomemben kot prodor iz eksperimentalnega azila, v katerem smo se nahajali z revijo. Ječo oz. privatizacijo in marginalizacijo iz leta 1959 smo preoblikovali v prostor, kjer se raziskujejo ideje in svet. V naslednjem - v problemovskem - obdobju smo se imeli, o tem sem pisal, za eksperimentalni oddelek ali za subsistem celotnega socialnega sistema kot označevalskega. Smo pa z radikalnim eksperimentiranjem subvertirali - to smo zavestno hoteli, tudi o tem sem pisal - ta generalni sistem, s tem da smo problematizirali in derealizirali njegove temelje: njegovo bit smo pretvorili v jezik, jezik pa razložili kot samovoljno - konvencionalno, dogovorno - konstrukcijo in ne več kot jezik biti. - Kot bitni so jezik razumeli le heideggrovci, Urbančič, ki so v resnici pod ontologijo skrivali svoj konservativizem. Kar se je pokazalo sredi 80. let, ko so jezik biti razložili kot jezik na-rod-ne biti, svetega Naroda itn. Tudi Hribarjeva. S tem so dali filozofsko in moralno osnovo Desnici. Snoj, Grafenauer še danes ne morejo iz tega regresa.

Načrtovali smo - imeli smo veličastne načrte - po modelu uprizoritve **Grede** razširjati dialog v celotno družbo. Intelktualci in kultura sta bila za nas le izhodišče. Nikakor se nismo hoteli omejiti na inteligenco, kot ne na ročni proletariat. Vse smo imeli za isto, čeprav diferencirano človeštvo. Partija pa nam ne le ni verjela, ker je izhajala iz povsem drugečnega izkustva: iz oborožene revolucije (**Afera**). Imela je tudi svoj prav: gledala nas je v najboljšem pomenu kot romantike, ki ne poznajo stvarnosti. Ta pa je banalna in surova: (ob)last in užitek. Mi bi delovali kot Rousseau, kot idealisti. Za nami pa bi prišli realisti in zasedli oblast,

ki bi jo Partija velikodušno poklonila, če bi se spustila v našo igro. - Tako se je dogajalo leta 1990. (Ker sem to vedel, se političnega dogajanja zavestno nisem udeležil. Sem ga pa - točno - napovedoval. Žal mi ni od mojih bivših prijateljev tako rekoč nihče sledil. Vse je premamila sla udeležbe v zgodovinskem dogajanju.) Ni se udejanil perspektivovski zunaj(ob)lastniški projekt, ampak zamenjava (ob)lasti. Čeprav potrebna, saj je strankarsko kapitalistična manj zaostala od stalinistične in kardeljevske; in manj neskladna s človekovimi interesi in svoboščinami. Pučnik je ne le to realistično cinično razumel, ampak aktivno vstopil v igro oblastništva. Ker mene oblastništvo ni premamilo, sem ohranil in razvil stik s transcendenco. V tem pogledu predstavlja s Pučnikom dve nasprotni si skrajnosti, ki izhajata iz perspektivovstva.

Gledavci **Grede** bi se torej po končani predstavi pogovarjali z igravci, režiserjem, dramaturgom, avtorjem drame o problemu, ki je téma drame. Tema pa je: kako naj se človek izrazi. To je mnogo več kot le politična tema. Človek se še posebej težko izraža ali pa se sploh ne more in celo ne sme izraziti v totalitarizmu; enako v stalinizmu kot v klerikalizmu. (V liberalizmu pa nastopijo nove težave: avtizem.) **Greda** je praktično doživela to, kar imajo za literarno temo **Hlapci**. Ljudstvo je prekinilo Jermana - s podobnimi medklici kot **Gredo**. Cankar je že vnaprej - pol stoletja prej - napisal dogodke, ki so se zgodili leta 1964. Avtokratski sistemi ne dopustijo, da bi se kdor koli kot svobodna oseba avtonomno izrazil; vsaj ne v javnosti; preprečiti je treba, da bi s tem vplival na druge. Za avtokrate se ljudje ne pogovarjajo o nečem in ne iščejo. Avtokrati so prepričani, da so za nenadzorovanimi ljudmi kot trpno maso zmerom sovražniki, ki manipulirajo z lutkami. Ni pogovora, le prepričevanje, agitacija in propaganda. - To počne današnja Desnica; glej stil, množičnost, organiziranost - žal tudi intelektualno raven - sodelovanja aktivistov v Pismih bravcev.

Kdor ima v rokah sredstva množičnega obveščanja, ta je v prednosti; in bo verjetneje zmagal na volitvah. Volitve so sicer danes formalno svobodne - 1964 niso bile -, so pa ljudje (kot da po lastni volji, iz nemoči ali zaslepljenosti?) prav tako manipulirani in pretvorjeni v maso. Tehnokratska informacijska družba v marsičem regredira v dobo pred prvim meščanstvom, pred etičnim liberalizmom, ki - Vošnjak - da izjemno mnogo na izdelavo etično zrele, svobodno avtonomne individualne osebe. Idealna družba je za prvo meščanstvo - za Kanta itn. - ne le kot univerzalna dobro urejena - Kant je napisal celo esej o **Večnem miru**, kar kaže na milenarizem razsvetljenstva -, ampak temelji na moralno visokih in obenem umnih posameznikih. Tendencia informacijske družbe je ravno nasprotna; Orwellove vizije nikakor ne smemo razumeti le kot kritike stalinizma. Mnogi avtorji znanstvene fantastike, Huxley s **Krasnim novim svetom**, analizirajo ravno tehnološko najbolj razvito, tehnokratsko, perfektно funkcionalizirano družbo, v kateri je vsakdo le vloga ali znak. - Ta družba je posledica liberalno kapitalistične. Kar je odkrila slovenska kultura v drugi polovici 60. let, glej Rudolfove **Termite** in Jesihove **Grenke sadeže pravice**.

Kritična podoba, ki smo jo gojili bivši perspektivovci tudi v Problemih na prehodu 60. v 70. leta, je temeljito korigirala in dopolnjevala naše vračanje k prvotnemu meščanstvu, k teorijam Arendtove in Arona. Polno smo se zavedali realitete sodobnega Zahoda v njegovi postmoderni fazi. Na prehodu 80. v 90. leta se je zgodil v Sloveniji tudi v tem območju hud regres. Ideologi strankarstva, ki niso bili, kot mi, romantiki, ampak manipulant, saj so se zavestno borili za oblast, so ponujali Zahod kot torto, kot paradiz. Ko sem zoper to ugovarjal, so me tako rekoč vsi po vrsti označili kot desperadosa, ki vnaša odvečne dvome v

naše Gibanje. A nisem počel nič drugega, kot da sem skušal obdržati v glavi, kar smo bili domislili v Perspektivah in Problemih.

Razlika med **Gredo** in **Hlapci** pa je še v nečem. Jerman monologizira. Je osamljeni Prometej, ki razsvetljuje pamet zaostalim farškim hlapcem; ki jih informira o osnovnih vrednotah razsvetljenske in liberalne družbe. Jerman dela to v času, ko je na Slovenskem še več kot tričetr tmetov, razreda, ki ga Krek in katoliška literatura, a ne vsa - ne Finžgar v **Verigi** in ne Meško **Pri Hrastovih** - idealizirata oz. postavljata za temelj slovenstva. V času, ko zmaga klerikalna stranka na volitvah, začenja tedanja zunanja katoliška Cerkev omejevati svobodo izražanja; Jeglič se v svojem **Dnevniku** pritožuje prav nad liberalno svobodo časopisja in terja, da se jo zavre. (Prvi žrtvi klerikalizma kot zatiranja svobode izražanja sta ravno obe drami, ki kritično odsevata totalitarizem klerikalizma; ne **Hlapcev** ne **Grče** se po sodni odločitvi ni smelo uprizarjati.) Ne glede na partijski teror pa se je slovenska družba v 50. in 60. letih pospešeno diferencirala. Socialno razplastevanje je pogajalo ideološko, vedenjsko, vrednostno razplastevanje; razkroj integral(istič)ne partijske družbe je terjal oblikovanje avtonomnih svobodnih posameznih oseb, te pa so se začele povezovati v skupine (okrog Perspektiv, okrog Sodobnosti itn.). Kar je še važneje: te skupine so bile vse manj delane po modelu Partije ali klerikalne Cerkve, torej kot ideološko in akcijsko enotne. (Takšno enotnost terja danes današnja slovenska Desnica.) Perspektivovska grupa je zgled za navzven socialno učinkovito in "politično" enotno skupino, ki pa je sestavljena iz samih avtonomnih emancipiranih osebnosti. Kot takšna je ostala zgled ne le danes, ko desne stranke ideološko poenotujejo, ampak za naprej. Ker pa je bil način komunikacije znotraj naše grupe dialog - le ta omogoča izražanje diferenciranih avtonomnih osebnosti, le ta je ustvarjalen -, je grupa ta model (dialog) prenašala tudi v širšo družbo. Naj je bila naša grupa še tako polemična, njen model ni bilo prosvetljevanje ali prepričevanje, bila je poudarjeno antiideološka, ampak postavljanje (hipo)tez, problematiziranje, (avto)kritika, refleksija, iskanje: pot in ne rezultat. Zato misel in ne geslo. Zato je bila v bistvu nepolitična.

Jerman je še zmerom v obdobju - v okviru - gesel. Tudi zato je lahko enobe tako učinkovito uporabljal gesla iz Cankarjevih dram; recimo: "narod si bo pisal sodbo sam; ne frak mu je ne bo in ne talar". To je vzvišeni, poetični, posvečeni jezik, ki pa je obenem političen; sijajen spoj obojega. Enotnostnost teh gesel izvira iz njihove vsebine: iz naroda kot nereflektirane vrednote. Cankar seveda ni ostal pri tem; kot malokdo je samoumevnost razkrajal, in to od znotraj (končni Jerman, Maks). Nihal je - do konca - med učinkovitim politizmom, celo - socialdemokratskim - strankarstvom, milenarizmom na eni in na drugi strani subjektivistično avtodestrukcijo. V pogovorih med Jermanom in Župnikom, a ne le v teh, je dosegel zavidljivo raven dialoga. Ker sta Župnik in Jerman izjemno močni in samostojni osebnosti in ker Župnik na zasebni ravni (a zgolj na tej) prizna Jermana kot enakopravnega, je dialog med njima mogoč. Med Petrom in Županom ali Dacarjem, **Pohujšanje**, ni; tudi s kmeti v gostilni, **Hlapci**, ne.

Greda pa je napravila ta pomembni korak; vsaj za povojno obdobje: enakopravni dialog iz **Dialogov** in **Afere**, kjer poteka še v zaprtem krogu, v ječi in v štabu, ki se zaradi preiskave spreminja v ječo, prehaja v odprt prostor; iz dvorane sindikalnega sestanka, kjer se odvija diskusija o problemih poljskih delavcev, se seli v dvorano gledališča, s tem v široko javnost. V gledališki dvorani so navzoči kritiki, publicisti, ljudje različnih strok in prepričanj, izkustev in drž. Družba, ki je tu in tako nastaja, je - naj bi bila - v temelju dialoška. Socialna ak-

cija perspektivovstva skoz **Gredo** je kulturna akcija in le na robu politična. Je izdelovanje novega komunikacijskega modela; namesto avtoritarnega ali, kot smo rekli mi, štabno hierarhičnega, kjer se ukazuje in sporoča ter posluša in izvaja (Komisar iz **Afere** in Župnik iz **Hlapcev** do podrejenih), namesto prosvetiteljskega, učiteljskega (Jerman, Križan v **Zasadu**), namesto uporniško revolucionarnega (Ščuka v zadnjem dejanju **Narodovega blagra** ali Deževnik v **Stvari Jurija Trajbasa**), dialoški, tak, ki se zadovoljuje z besedno polemiko, saj računa, da bo vsaka avtonomna oseba svobodno trezno pretehtala v diskusiji posredovane argumente, pro et contra, in izbrala iz njih lastno resnico, skladno z individualno osebo, ne s stališčem Institucije ali Kolektiva ali manipuliranim javnim mnenjem, ki ga propagira množično časopisje. V bistvu gre za oživljanje zamisli prvotnega meščanstva o socialno personalni družbi.

Vendar ta projekt ne pride do realizacije, ker ga najprej zmerom zavrne neka avtoritarna skupina, ki skuša imeti monopol, v informacijski družbi pa pomeni raznovrstnost le moment v pretvorbi dialoškega modela v simulacijo posameznikove svobode. Posameznik lahko izbira - na tržišču kot ponudbe - najrazličnejše ideje, a so vse le blago in znaki: gesla, prazne besede, za katerimi stojijo kapitalski in oblastniški interesi ter užitki. Ljudje se kot člani puščajo markirati. Dialog postane fikcija: poljubni videz česar koli, kajti vse se odvija le v virtualnih svetovih.

Perspektivovstvo svoje zamisli ni uresničilo. Tudi danes je na svetu - ne le v Sloveniji - malo možnosti za to uresničitev. Nič več kot pred stoletjem.

4

Zlom Perspektiv je načel obe osnovni postavki pogojnega gibanja: smiselnost, upravičenost, samo naravo perspektivovstva kot kolektiva in kolektivne akcije; in utemeljenost, integralnost, moč posamezne osebe v njem. Ker pa sta ti dve postavki za človeka osnovni - sta človek in človeštvo, Adam kot posameznik in kot plural -, se je poleti 1964 vsakemu od perspektivovcev svet zamajal. Nekateri so to manj čutili, ker se jim je majal že ves čas in jim je bila kolektivna - nikakor ne le politična - akcija že ves čas le začasna, pogojna. Pri Zajcu ni bilo bistvenih sprememb. Nemožnost kolektiva, družine, prijateljstva, ljubezni, smiselne komunikacije med dvema je upesnjeval že od začetka. **Otroka reke** sta direkten antipod **Antigoni**, pisana leto kasneje - že spomladi 1960 - kot odgovor na vero **Antigone**. Pa tudi Antigona še ne kaže pozitivnega občestva; je še sama. Ga pa utemeljuje kot novo in na novo, ko eksistencialno moralno zmaga nad (starim) kolektivom - družbo, državo, družino; ta jo preganja. Na koncu drame sledi **Antigoni Paž** v imenu - na te se dobesedno sklicuje in jih poziva na povezovanje - ubogih, preganjanih, hrepenečih, od katerih vsak sam nima dovolj moči, da bi dobil vero. Antigona kot zmagovalka mu to vero in upanje in samozavest vdihuje. Smoletu in perspektivovcem je 1959 zadoščala drža **Antigone** in **Paža**; dveh osamljenih, od katerih je drugi celo kriv, ker prej ni veroval v **Antigono**; ker je bil v službi oblasti. (Smole kot novinar na ljubljanskem radiu, jaz kot asistent na Univerzi in celo pri Zihlerlu itn. Mlajši člani grupe so imeli to močno prednost, da so bili še študentje.) Moralna avtokritika je bila v grupi izjemno ostra: v **Otrokih**, v **Izhodu** in **Kaznjencih**.

Z ustanovitvijo Perspektiv in z njihovim postopnim prodorom v slovensko družbo se je drža enega spreminjala v držo večih, najprej majhne grupe, nazadnje več večjih grup - spomladi 1964. Eden sam je bil leta 1959 še tragičen, še v zaporu (Pučnik). To je struktura **Dialogov** in **Afere**. Sigismund in Haymann sta

sicer dva, a se komaj poznata. Nikoli nista tvorila neposredne grupe; nič podobnega kot Antigona in Paž. Golo naključje je, da zaprejo prav njiju (kot je golo naključje, da prav njiju izpustijo) in da ju povezujejo v enotno ilegalno prevratniško organizacijo. Ta organizacija je izmišljotina, konstrukt političnih policistov. (Kot je bila predpostavka oblasti, da smo v letih 1958 in 1959 ustanovljali bivši revijevci ilegalno politično zoperdržavno organizacijo.) Haymann in Sigismund sta bolj trpen predmet policije kot akterja. S strani pravega akterja sta vržena skup(aj), na kup, torej skupnost; ta izraz nam - meni, jaz sem si to etimologijo izmislil in jo razvijal - je pomenil nekaj negativnega, alienirani in rei-ficirani, mehanični in pozunanjeni kolektiv, v katerem drže skupaj posamezne osebe njim zunanje teroristične - državne itn. - sile, ne pa notranje svobodne odločitve samih oseb. Šli smo tako daleč, da smo - posebno jaz, večji realisti manj - celo sile, ki so v samem človeku - njegove gone, instinkte, potrebe, poženja, skratka vse, kar je tvorilo vitalno ekspanzivnost in s tem polasčevalnost v vsakem jazu -, razglasili za negativne, za zoperčloveške, za odtujevalne itn. (S tem tudi politiko, če ni v službi uresničevanja biti, osvobajanja od slehernega socialnega terorja; če ni torej kritična in "opozicijska".) Priznavali smo le sile-vrednote, ki so humanizirale, bile etične, omogočale občestvo, to pa je nasta(ja)lo zmerom iz svobodne volje avtonomnih posameznih oseb. Tako sem - zelo po svoje, "kristianoidno", moralno liberalno, v duhu Camusa - sam razumel, povzemal in razlagal Sartra iz **Kritike dialektičnega uma**. Tako je, po mojem, Rus interpretiral - mladega - Marxa. Danes - ali že v drugi polovici 60. let - bi dejal: v duhu J. St. Milla, prvotne - idealne - meščanske ideologije, le da smo iz nje izpustili ekonomski realizem Adama Smitha in Hobbesov politični realizem. Zato smo prihajali bliže Rousseauju kot pa Locku ali Humu. Oziroma: Locka in Rousseauja smo skušali spajati, če se smem izraziti metaforično. Eni smo bili bliže Camusu **Upornega človeka** (Smole v **Antigoni**, Kozak v **Aferi**, jaz), drugi Humu; k temu je težil vse bolj načelno empiristični in pozitivistični Kos. - Morda tudi h Comtu.

Prav to nasprotje dveh načel, ki se izključujeta - Marx in Mill, pa naj bo Mill oče ali Mill sin, tudi Marx in Tocqueville - je tvorilo notranjo ustvarjalno napetost perspektivovstva. A je bilo strukturalno nujno, da se bo ob večji krizi povezovalnost (pre)različnega raztrgala in da bo vsak pol od obeh zanihal na svojo stran. Tako smo se v naslednjem obdobju vsi skupaj odločili za Tocquevilla in zapustili Marxa. Marxa so v prenovljeni obliki - pod Marcusejevim, Reichovim, Althusserjevim, Maovim, Castrovim (smeri je bilo več) vplivom - obnovili novi študentski romantiki (zgodovina se ponavlja) iz let 1968 in 1971. Mi smo bili le že preveč izkušeni za tak regres; zato nas njihovo gibanje ni potegnilo za sabo. Z Rožancem sva zavestno vztrajala pri Aronu in Arendtovi, pri radikalnem odklanjanju novih (oz. starih) samosleplj levice, publicitetno in že simulacijsko propagiranih - reklamiranih - v posterjih in spotih cheguevarizma.

Ne pozabimo: Aron in Arendtova sta teoretika prvotne meščanske ideologije, če jo smem tako imenovati; temeljita na svobodni, zrel, avtonomni posamezni osebi. Arendtova že kritizira prve velike alienacije, zlorabe, negacije meščanstva: Robespierrov prehod v teror (v "socializem") in prehod v kapitalistično ekonomski ter državni imperializem. Kot kasni Camus, ki je postal učenec Kantove etike. In kot v drugi polovici 70. let Novi filozofi. Jaz sem jih dočakal z navdušenjem, slovenski cheguevarovci in maoisti, združeni okrog Tribune in Časopisa za kritiko mišljenja, pa na nož; v Novih filozofih, B. H. Lévy, - so - upravičeno - videli poskus etične in eksistencialne obnove univerzalnega

citoyenstva. Ta obnova je bila tudi osnova za Novo revijo na prehodu iz 70. v 80. leta; vsaj kakor sem jo sokoncipiral jaz. Žal v drugi polovici 80. let Nova revija ni več vzdržala pri tej platformi in je regredirala k ideologiji plemenskega - naROD-nega - kolektivizma, h gentilizmu (Urbančič, Hribarjeva), k partitokratskemu politizmu (Pučnik) oz. prepoudarjanju nacionalne (narodne in politične) države (Hribar). Sam sem tedaj in prav zato skupino novorevijejcev zapustil.

Ker je Zajc najmanj investiral v možnost, da se človek (od)reši, je bil zanj prehod v novo obdobje - skepticizma, antieshatologizma (eshatologizem perspektivovstva sem posebej močno kritiziral jaz, začeni s člankom iz leta 1965 v novosadskih Poljih) - najmanj šokanten. **Potohodec**, drama iz druge polovice 60. let, je logično nadaljevanje **Otrok reke**. Je variacija na **Otroka** - kot večinoma vse nadaljnje Zajčeve drame, čeprav prvo dramo inventivno, izvirno, umetniško uspešno variirajo in dopolnjujejo. Medtem ko uprizarjata **Otroka** mirno usihanje biti, ker človek drugega izdaja - ker ni zmožen ljubezenske komunikacije (ta je v obdobju problemovstva res hudo popustila, začeli smo se - v duhu dekadentnega, hedonističnega, egoističnega meščanstva, ki sledi etičnemu, v duhu Funtkove drame **Iz osvete**, Kraigherjeve **Školjke**, Aškerčevega **Izmajlova**, Ganglovega **Sadu greha**, Kvedrove dram in sveta, ki sledi Vošnjaku - moralno razkrajati, povojno obdobje je zgodovino pač ponavljalo, ker je bila s komunizmom ustavljena in vrnjena na začetek, v versko in fevdalno dobo pred **Matičkom**) -, pa slika **Potohodec** aktivizacijo avtodestrukcijskega procesa. Ampak ne socialno; socialno se čuti Zajc povsem izločenega. Medtem ko drugi dobivamo za nekaj časa mesta v kulturniški državni birokraciji: Kozak najprej na Viba filmu, Smole kot direktor Mladinskega gledališča, jaz na Izvršnem svetu Slovenije in kot direktor Drame SNG, Kos prodira na univerzi kot profesor, Rus se vrne na Univerzo kot profesor, Taufer se uslužbi na radiu, na BBC, v Londonu in v Ljubljani. Celo Božič postane novinar Dela oz. konstruktiven in odločilen sodelavec Zveze kulturnih organizacij. Vsi delujemo v duhu že opisanega tehnokratizma, ne le Kavčičevega liberalizma, čeprav sta pot in ritem vsakega od nas različna; eden prej začne sodelovati v državi in prej neha, moj primer, drugi stori oboje kasneje. Zajc pa ostaja na istem kot v času Revije in Perspektiv: na robu, kot knjižničar v Pionirski knjižnici. Morda mu je zato današnji položaj predsednika Društva slovenskih pisateljev tako ljub - ker prvič sodeluje v državi, prvič deluje v establišmentu na vodilnem mestu. Morda čuti prav zato, da bi poudaril svojo distanco do oblasti, potrebo po podpiranju Desnice, ki ni na oblasti; Zajc si prikriva, da je današnja slovenska desnica vse drugače od oblastniške liberalne sredine in levice državotvorna, totalitaroidna, konvencional(istič)na. Kolektivistična.

Potohodec, ki je izraz nadaljujočega se Zajčevega socialnega marginalizma, prenaša akcijskost v fantastiko. Odmiranje osvetli kot grotesko; vpliv Božiča. **Otroka** sta "čista", "nedolžna"; sta lirsko poetična drama zaklinjanj, vsa v mitu in pravljici. Odtod nadaljuje Strniša s **Samorogom**, čeprav že tudi Zajc z **Otrokoma** nadaljuje Strnišo (**Mavrična krila**). Perspektivovski avtorji močno vplivajo - vplivamo - drug na drugega; tudi znotraj okvira, značilnega za Zajca, ki pričuje izdajanje drugega. Mitskost in pravljичnost **Otrok** prevaja naš občutek, da smo kljub vsemu izšli iz nečesa lepega in vrednega. Zajc poda kot lepo in vredno le zunajčloveško in predčloveško naravo; to je zveza s prejšnjo pomensko makrostrukturom, z naturizmom (Minatti, Torkar). A v tej čisti Naturi se skriva tudi čistost začetne revolucijske Sanje: tiste, ki jo izgovarja Špelca v drami Miheličeve **Svet brez sovraštva**, leta 1945. Kot je ta sanja vidna pri Tauferju (**Melanholija druge**

ga ešalona in Prometej), pri Rusu in meni, pri Kozaku. (Vsi smo iz revolucionarnih ali enobejevskih družin.) Kozak to Sanjo daje izgovarjati prof. Haymannu in Bernardu in Simonu. Celo v Komisarju je, a že preoblikovana v blazno fanatično totalitarno vizijo, ki nadomesti romantiko uporniškega utopizma; pri Komisarju ni več čista. V **Otrocih** je zato mitska, ker je mit negacija banalne zločinske stvarnosti; oz. ta stvarnost je konec mitskosti. Mit podaja Zajc že kot irealnost; Smole v **Antigoni** ne. Zato je mit v **Antigoni** le človeški arhetip, model družbe in osebe, medtem ko je v **Otrocih** zunaj družbe in pred njo. Celo zunaj in pred posamezno osebo. Je smiselna, samoumevna, še ne načeta, ne razklana - ne rojena - polnost, enotnost Lepote-Narave. Je, česar ni. Zato Zajc, ko upesnjuje razpad te nedolžne celote, poudarja nihilistični paradoks: bit lepe začetne Nature bere kot grozo realnega - rojenega, živečega - sveta. Poudarek tega sveta je na ni. Ni te. Ni sočloveka. Ni lepe Narave. Ni smisla. Ni biti. Tudi mit je sanja(rija). Fikcija. - Po eni strani smo se pri Perspektivah vsi tega zavedali; to je bila resnica vsakega od nas že v 50. letih. Skušali smo jo premagati, preinterpretirati - jaz vse do svojega "katolištva" v drugi polovici 80. let -, a povsem izrinili je nismo nikoli. Zame sta danes glavna "protiigravca" Bog in Nič.

Zato v **Potohodcu** ni več poudarka na mitu. (Kasneje se mit vrne, a kot magizem, Šeligovi drami **Lepa Vida** in **Čarovnica iz Zgornje Davče**. Tudi pri Zajcu, **Medeja**, kot čarovništvo; že v **Mladi Bredi**. Natura se, v **Vorancu**, razkrije kot temna in zla. Pravljica, v **Kalevali**, se razsanja v spolnem deliriju in zamanskem begu v Deveto deželo, ki je ni oz. je klavsko črna. Nazadnje, v zadnji drami, v **Grmačah**, pa se bit, natura in človek oblikujejo kot meglen privid, kot prikazen. Zajc se vrne k **Potohodcu**, le na manj delirični način.) Če je bila smrt v **Otrocih** ugašanje ognja v pepel in prah, se v **Potohodcu** prikaže kot groza, kot blaznost, kot shizofreni razpad - podvojitve, potrojitev - osebnosti; kar že uprizarjajo **Norci**, le da (samo)posmehljivo obvladano, medtem ko **Potohodec** razpada v dezorientiranem samorazčlenjevanju, ki vodi v analitično avtodestrukcijo. A ta poteza **Potohodca** ni tipična za problemovsko obdobje grupe; Zajc pri Problemih malo sodeluje. Zajc podaljšuje v drugo polovico 60. let nekaj, kar je bilo značilno za 50. leta, zanj in za Strnišo in Božiča in marsikoga; v vsakem od nas je groza nič, izkustvo blodnosti, norosti, vserazpada. Zajčeva in naša značilnost je, da ne doživljamo in slikamo le tega, kako smo preganjani. (Kar je ekskluzivizem moralizma in ideologizma, znan nekoč - in spet danes - kot antifašizem in anti-komunizem, viden enako v Zupanovem **Rojstvu v nevihti** kot v Jeločnikovem **Vstajenju kralja Matjaža**.) Zajc odkriva, kako se preganjamo sami. To potem obnovi in izdela Snoj v **Gabrijelu in Mihaelu**, v opisu bratomornosti.

Zajc gre še dlje. Uprizori, kako človek kot individualna oseba preganja sebe; kako ena osebnost v njem preganja in je druga preganjana. Ta poteza **Potohodca** in Zajčeve poezije iz 50. let in iz začetka 60. let, objavljane v Reviji in Perspektivah (človek kot krvnik in žrtev), je edinstveno pomembna korekcija **Antigone**. Nevarnost za **Antigono** je, da bi na njeni osnovi prešli v moralizem; kot prehajajo Cerkve. In celo v kolektivizmu - prek **Stavbe** in **Grede**, ki razvijata paževsko občestvo po Antigonini smrti. Da bi bila človek in družba preveč enotna, preveč obrnjena navzven. (S tem bi se ponovil prehod - redukcija - iz 20. let, Grum, v 30. leta, Kreft.) To je bila tudi glavna nevarnost za našo grupo. In grupa bi postala takšna. Pučnik ji je dajal herojski alibi, kot zaprti komunisti oz. Gubec iz **Velike puntarije** ali Pravdač iz **Celjskih grofov** sredi 30. let levičarski grupi ali gibanju. Če bi se grupa politizirala, kot se je levičarska v 30. letih, novorevijejska konec 80. let in katoliška v letih 1991-92, bi lahko nastajale drame

à la **Velika puntarija** ali **Raztrganci** ali Vombergarjev **Napad**. Pa se ni. Takšnih - bojnih - dram perspektivovska grupa ni proizvedla. Pokazal sem, da **Greda** ni takšna. **Norci** so direktna - od znotraj izhajajoča - kritika politizacije, kolektivizacije, historizacije, revolucioniranja, monolitizacije in nazadnje militarizacije. Vsega tega zavestno nismo hoteli. Še za Pučnika ni gotovo, koliko je vse to hotel; koliko se je vseh teh konsekvenc in potez polno zavedal. Danes radikalizira to, kar je bilo v njem leta 1958 in 1964 in česar se mu ni posrečilo vpeljati v perspektivovstvo. Da pa se mu to ni posrečilo, je v veliki meri "kriv" Zajc, tj. njegova dramatika-svet. (Tudi Božič. In Kozak.) Ne le zato, ker je Zajc usodno "veroval" le v nič, poraz, razkroj, nemožnost. (Tradicija Gruma; poudarjam: v nas zelo močna.) Ampak ker je zastopal avtorefleksijo, avtokritiko. Kot tak je dal v prvi plan samopreganjanje; in ne kritiko drugega, sovražnika. Samoizdajanje; in manj to, da človeka izdaja(jo) drugi.

To je tudi Kozakova smer. **Afera** sicer prikazuje strahotno brezobzirnost Komisarja: ubijavskost revolucionarjev in revolucije, omejeni fanatizem lumpen-revolucionarja Marcela, Simonov boj zoper totalitarizem, monopolizacijo in despotizacijo revolucije oz. narodno osvobodilnega boja s strani Partije. A vsaj enako močna je problematika Kristijanove figure; v nji podaja dramatik sebe. (Medtem ko v Komisarju slika Kidriča, v Bernardu strica Vlada Kozaka, v Simonu Pučnika.) Za Kristijana - za vsakogar od naše grupe, tudi Kristijan je član revolucijske grupe-gibanja po lastni odločitvi, je samobiten intelektualec - je vsaj toliko kot to, da mu Komisar grozi s smrtjo (preganjanje prihaja sicer od drugega, ampak iz lastne grupe!), pomembno vprašanje, kako bo ob tej grožnji sam ravnal. Ali se bo vdal partijski grupi kot teroristični, se moralno zlomil; ali pa bo vztrajal pri svojem. A ker je to "njegovo" šele občutek, šele reakcija vesti, šele začetek nekega samospoznavalskega procesa - vsi perspektivovci smo bili v njem, moralno eksistencialno prav v letih od 1957 do 1959 na prelomu, na začetku odločilne javno izražene osebne avtonomizacije -, je položaj zanj toliko težji. Kristijan nima svoje ideologije, kaj šele grupe. Perspektivovci jo šele sestavljamo: med **Antigono**, **Afero** in **Stavbo**, **Gredo**. Kristijan doživi versko preobrazbo; milost; začuti transcendenco: da je nekaj višjega in absolutnega - vest - onkraj jaza kot interesnega in zgolj intelektualnega, onkraj samooohrambe. - Natančno to višje kot absolutno so "višji zakoni" v **Antigoni**: točka na meji, ki je vrednejša od telesnega življenja.

Kristijan je pozitivna različica - dopolnilo - Zajčevih likov. A oba dramatika tematizirata isto: problem je v jazu, v meni, v mojem odnosu do drugih; ne v drugih, še posebej ne kot sovražnikih. Jasno je, da smo si ljudje kar naprej sovražniki, mučimo se in pobijamo. (Kozak, Zajc in vsi perspektivovci to vemo in to vsak po svoje opisujemo; Zajčeva in Kozakova dramatika sta paradigmatični za to.) Pa vendar je bolj bistveno to, kako jaz reagiram na drugega (na svet) kot to, kako reagira drugi (svet) name. Da pa bi človek mogel priti do te ugotovitve, mora prej sebe doživeti - sprejeti - kot (osnovni) problem; kot nikoli rešeno odprto vprašanje, spraševanje. Tako pa se more doživeti, če gre skoz - skrajno mučne - faze avtoproblematizacije kot avtodestrukcije; v naivni, v prvi fazi še ne pozna razlike med sabo in svetom. Reka in Dan sta kot otroka svoje matere Reke še vsa v svoji materi, v mitski naravi, dejansko nesamostojna; enako kot Junak in kralj Matjaž v mitski naturi v Jeločnikovem **Vstajenju**. To je utopični cilj vseh ne le milenarizmov, ampak ljudi, dokler ne vstopijo v razcepljajočo, fragmentarizirajočo, alienizirajočo in banalno stvarnost; cilj reprojektirajo v preteklost, v arhaične začetke sveta, v naivno polnost. Isto se dogaja

Haymannu in Bernardu, Marcelu, Simonu, Kristijanu, celo Komisarju. (Še najmanj Sigismundu, ki je že onkraj utopizma, skeptični, izkušeni intelektualec.) Revolucijo imajo za posvečeno sredstvo sistematičnega, zavestnega rojevanja idealne družbe-sveta, ki je edini smiselni cilj človeštva, opravičilo življenja in delovanja ljudi; v tem je revolucija etična, absolutna terjatev. - Te "idealne" poteze leve Revolucije noče današnja slovenska Desnica ne videti ne priznati.

Kar je v **Otrocih** v preteklosti-izviru, je v **Aferi** v prihodnosti-cilju. Dramatika pa to strukturo naivnega revolucionarstva (**Rojstvo v nevihti**, v tej točki - v letih do 1941 do 1945 - se je duhovno in eksistencialno rojevala vsa moja grupa-generacija) spodbijeta. Dokažeta nemožnost vrnitve v idealni vir; mitskost pomeni že iluzornost, sanjskost tega vira. (**Potohodec** radikalizira in pokaže, da je ta vir, ki je obenem cilj, smrt.) Pokažeta neuresničljivost cilja, ker bo ta cilj stanje le "desetih pravih" ljudi, kot se izrazi Komisar, torej ne vsega človeštva, ampak nekaj izbrancev, ki bodo edini ostali živi - kar je nesmisel, saj je celo moralistična Cerkev z idejo Poslednje sodbe kot Kazni mnogo bolj širokogrudna; odrešenih je tudi v srednjeveškem pojmovanju precej. Celotno fevdalstvo po zmagah ohranja več ljudi: ves zmagoviti plemiški razred. Pa nemški nacisti: vse rasno in narodno ideološko čiste Nemce. Cilj stalinističnega komunizma je v ohranitvi neverjetno majhnega števila rešencev, kar ustreza neverjetno majhnemu številu nesumljivih v Sovjetski zvezi, pod Stalinom; kar ustreza nenehnim brezmerim čistkam in številnosti smrti v Gulagih. Kritiko tega je kasneje na veliko uprizarjala slovenska dramatika, predvsem Šeligo z **Ano in Volčjim časom ljubezni**, Rupel z **Jobom**, Hofman-Lužan z **Nočjo do jutra** itn. Vse te drame izhajajo iz **Afere**.

Kozak se ne zadovolji s to kritiko. (S kritiko, ki jo današnja slovenska Desnica le ponavlja, a brez razumevanja - odprtosti - za drugo, za kritizirano.) Bistvo vidi v obratu k osebni eksistenci. To pa je mogoče le kot premaganje lastne nemoči; izdajavstva, strahu; kot ozdravitev od blodenj. (Špeltine sanje, **Svet brez sovraštva**, so v **Potohodcu** razkrite kot blodnje; kot socialna kolektivna paranoja.) Po poti, ki sta jo nakazala Kozak v Kristijanu in Smole v Antigoni, smo člani naše grupe postali notranje etično preobražene posamezne osebe; prav leta 1957 in 1958-59 po koncu Besede in ob koncu Revije. Obenem pa sodelavsko občujoči člani grupe; o tem pričata **Stavba** in **Greda**. Da se nismo zaprli v politično ideološki moment, kaže Zajc z **Otrokoma** in **Potohodcem** ter Božič z **Izhodom**, **Kaznjenci** in **Joštom** oz. z dramo iz tikpoperspektivskega obdobja, ki nadaljuje Božičev avtoreflektirajoči se perspektivski svet, z **Dvema bratoma**. Tudi Božič namreč ni doživljal večjega zloma v poletju 1964; podobno kot Zajc je že prej pričakoval vse najslabše. Preden je postal novinar in urednik, je še trajalo; preden je napisal dramo o **Tonetu Tomšiču**, o partijskem revolucionarju in brez ustrezne kritične osti do Partije.

Vendar tudi te drame - iz 70. let - ne smemo vzeti kot Božičevo odpoved sebi. Če je Kozak kritiziral predvsem Partijo, je Božič držal ravnotežje s tem, da je kritiziral vsaj v enaki meri domobrance. V **Kaznjencih** ne govori dobesedno o domobranci. A smo vedeli, za kaj gre. Gre za ljudi, ki so se v času 1941-45 ali pa prav na koncu vojne (povsem nasproten pogled na pomor domobrancev junija 1945, kot ga daje dramatika slovenske politične emigracije, recimo Vombegarjev **Razval**, Rozmanova **Roka za steno**, Debeljakova **Velika črna maša za pobite Slovence**) notranje zlomili, zlomili iz strahu, interesov, pollaščevalnosti, spolne sle itn. Socialno gre za dediče buržoazije, ki jo kritično obdeluje že v **Izhodu** in **Križišču**. Trgovec je zgled (ob)lastništva, Učiteljica oz. Dekle je Slovenka, ki spolno živi z okupatorjem, z gestapovcem. Ti ljudje drug drugega pa

vsak sebe izdajajo, so zato kaznovani in prekleti in obsojeni na - se vozijo z vlakom v - smrt. Mučijo se v peklu blodenj in drsijo - po železniških tirih, ki se končajo v prepadu - v brezno niča. Vendar to niso le domobranci kot oni drugi, tuji, ne-mi, kot sta jih prikazovali drami **Rojstvo** in **Raztrganci**. (Kot niso v **Aferi** oni drugi partizani.) Domobranci smo tudi mi. Domobranec sem tudi jaz. - Kasneje, konec 80. let, sem se z "domobrancem" notranje radikalno poistil. Da bi bil "isti" kot vsi Slovenci in vsak Slovenec in vsak človek.

To Božičevo paradokšno - le na prvi pogled zgolj absurdno, v resnici pa globoko humano, personalistično, v osnovi že evangelijsko krščansko - radikalizacijo in obrat smo tedaj dobro razumeli. Za nas nista bila istovetna le Eteokles in Polinejkes - partizan in domobranec - kot zla, napačna, polaščevalna, zločinska; kot tuja. Enako smo obe drži ponotranjili. Antigona je brata, za katera je vedela, da nista nič vredna, nosila v sebi, v svojem srcu kot del sebe, kot svet, kateremu je pripadala tudi ona; z obema se je čutila eno. Konkretnega človeka kot singularno osebo ni mogla gledati kot reč, kot predmet, kot nekaj nečloveškega - kot sta nasprotnike gledala Komisar in Kreon. (Kreon bi bil lahko - kot paternalist in avtokrat - tudi Rupnik.) Kaj pomeni tak pogled, kažeta - dokazujeta - Kreon in Komisar z likvidacijami drugih, tistih, ki se jima upirajo ali delajo težave ali niso koristni (Simona, Paža, Antigone, Kristijana ...). Ti odvečni pa niso le fizično likvidirani: ubiti. Če jih gledamo z druge plati oz. že v okviru nove, postmoderne, označevalske družbe, ki pa se kot kapitalistična kaže že od začetka meščanstva, le da prvotna meščanska ideologija kot etično optimistična tega noče videti (s stališča tržišča, ki spremlja zgodovinski in strukturalni prodor - meščanstva), jih zagledamo kot blago in reči.

Tržiščnost - ekonomizem - meščanstva, ki razsvetljenske citoyene pretvarja v lastniške buržuje, v Kantorje, dodaja izkoriščanju in zatiranju alieniranost in reifikativnost. To vidi - odkrije - Marx; za rešitev tega predlaga revolucijo. Na to pa Stalin pozabi. Tega niti Cankar ne vidi v zadostni meri. V **Kralju, Blagru, Hlapcih** poudarja predvsem izkoriščanost in zatiranost ljudi, socialno blokado njihovih svobod. A ima zatirane - ker se upirajo, Maks, Ščuka, Jerman, Kalandar - za polne ljudi kot zrele osebe. Le v **Pohujšanju** in **Vidi** genialno zasluti, da jih buržoazna družba tudi in še huje reificira: pretvarja v vloge, v Župane, Dacarje, Učitelje in v potepuhe, marginalce, odvečne ljudi. (Prav tu je Božičevo izhodišče.) Človek kot zgolj vloga - radikalno v **Termitih** in **Sadežih**, obe drami izhajata iz **Jošta** - je kazen, s katero zadene človeka ekonomski kapitalizem (Tržišče); to ugotovi že romantika, E.T.A. Hoffmann, nato Baudelaire. Maks, Damjan, Ruda se v lucidni avtorefleksiji zavejo, da jih sistem zasušnjuje; za tekočim trakom, v rudnikih ipd. jih tako posuši, odtuji sebi, da kot polni svobodni ljudje - Damjan iz **Vide** - tako izhlapijo, da ostanejo le še lupine oz. pobeg v sanje. Te sanje - Grumovih likov - Božič že razume kot fikcije, samoslepila, iluzije, celo kot načrtne laži; predvsem laži sebi.

Križišče je utemeljeno na tem, da Trgovce, Branjevka, Dekle igrajo svoje vloge pred sabo in drugimi, čeprav vedo, da ne živijo več; da so zasuti. Stalinistična ječa je postala zasuto zaklonišče. Vendar ne več med vojno, v neposredni realiteti. Ampak v miru, ko država simulira letalsko - vojno - nevarnost, vadi reševanje v zaklonišča, ljudi začasno zasipa, nato pa nanje pozabi. Vojna postane igra. A nazadnje ne manj grozovita. Pošastno bistvo postmoderne.

Medtem ko v **Joštu** ni mogoča niti več igra, ki nadomešča smrt; torej ne več reificiranost, ki se zaveda smrti, a meni, da jo lahko preigra. V **Joštu** se

domišljija in reifikacija poistita. Ni več kritične distance med vlogo-rečjo in človekom kot vestjo-svobodo. Obojega se Trgovce, Dekle itn. - **Križišče** - še spominjajo; še jih muči vest. **Jošt** pa je že groteska: igra reči, lutkovna igra gole-ga absurda, kjer je vse mogoče, ker se zakon izkaže kot naključje; svet kontingen-ge, ki je bistvo postmoderne. Ni več človeka oz. skoz njega osebnega stvar-jenjskega in odrešenjskega Boga; ta je ekspliciran desetletje kasneje - celo skoz Cerkev - v Strniševih **Ljudožercih**, ki vnašajo v svet zavest o razliki med kontin-genco in svobodo, med faktičnostjo in vestjo, med relativnim in absolutnim, med slo in ljubeznijo (med Erosom in Charitasom). (Perspektivovstvo je doseglo torej tudi to stopnjo - v **Joštu**: razkritje postvarelega sveta-človeka, ki si ne more več pomagati. Tudi to je ena od osnovnih notranjih točk v kompleksni protislovni in paradoksnii strukturi perspektivovstva.) Naslednje obdobje - ludizma, reizma - izhaja prav iz **Jošta**. Danes je - posebno v mlajših generacijah - splošno privzeto, potrjeno, prakticirano, vendar v olajševalnih oblikah karnizma-seksizma in ma-gizma-misticizma. Je enostransko pretirano, ekscesivno kot druga, a dopolnju-joča plat politokratizma. V obeh primerih gre za spremembo sveta v manipula-cijo tehnokratskega sistema. V Perspektivah smo ponavljali za Heideggerjem, da je bit pozabljena. Danes bi dejal, da je položaj še slabši: da je pozabljen - osebni in odrešenjski - Bog. Božič in perspektivovci so to kazali, čeprav se tega niso še v celoti zavedali.

Kaznjenci so dopolnilo **Jošta**. **Potohodec** obnavlja **Kaznjence**. **Kaznjenci** uprizarjajo zavest, ki jo imajo izdajavci vseh vrst o sebi oz. o svojem trpljenju. Trpijo in se zavedajo trpljenja. (Dramatika slovenske politične emigracije od-klanja predvsem to možnost: da bi bili domobranci izdajavci in zato upravičeno kaznovani; da bi se sami, v tem ko so šli v smrt, svojega izdajavstva zavedeli. Njihovo - in svoje - trpljenje razlagajo povsem drugače. Medtem ko per-spektivovci - kot avtokritiki Komunizma - odkrivamo Partijo in sebe - vse - kot izdajavce.) Postmoderna - Jesih, Filipčič, Rudolf, umetniki naslednjega obdobja - skuša to zavest, ki je bila za perspektivovce bistvena, odpraviti. Da trpljenja ni; niti trpljenja otrok; vsi da smo le vloge in užitki. Da ni absolutne zavesti (Duha kot transcendence) in Odrešenja in sploh ne problema s tem v zvezi, nam dopo-veduje današnja liberalna družba z vso silo neštevilnih množičnih občil in infor-macijskega sistema. Dela nas za vojake, ki smo mizarji, ki smo mize; tak je Jošt. Noče, da se zavedamo svojega položaja. Zato z odrešenjskostjo ukinja tudi tragiko. Na mesto tragedije postavlja grotesko. - Perspektivovci smo se zaveda-li, kaj se dogaja. To smo opisali - v **Joštu** in esejih, naivno umetniško in kritično. Čutili smo, da smo v marsičem že postmoderni in simulacija; tudi zato 1964 ni-smo mogli v heroizem novega upora. Božič že 1962 jasno vidi, da Jošt ne more biti in ni vojak-junak. Kako naj bi bilo blago - reč, stol, noga od stola - Junak? Lahko le igra junaka. Kot ga igra današnja Desnica, ki se ne zaveda, da je ma-nipulirani predmet ideološke industrije oz. tržišnega sistema; da je del parla-mentarnega in socialnega dialoga, ki vzdržuje liberalni sistem. Kolikor pa nekaj o tem sluti, skuša svojo manipularnost preseči s slepim aktivizmom Gibanja. A kaj, ko je tudi to simulirano. V "najboljšem" primeru bi moglo postati fašistično.

Fašizem je v bistvu regres v arhaizem rodovnosti kot poskus omejiti vpliv-pomen Tržiščnosti: izdelovati namesto blaga - miz, strojev, publicitetno vodenih ljudi - aktiviste, ki pa so dejansko le vloge, v katere je s strani politično naROD-nih Vodij usmerjena sproščena kaotična kolektivna energija sveta, ekscesivna vitalistična magma, v katero se spreminja svet, če se odreče, tako bi dejal danes, ustvarjenosti od Boga in intencioniranosti v Odrešenje. V tem je sleparija

postmoderne: bazira na naključnosti, ima pa vse preračunano. Za njo stojijo Vodje, v primeru fašizma, in Kapitalisti - anacionalni kapital nadnacionalnih korporacij -, Menedžerji, v primeru ekonomizma in "plutokratizma". Oboji so lutkarji, ki vodijo lutke. Obnova skrajnega despotizma na kar najbolj hinavski način. A v bistvu gre za avtodestruktivizem in za model kroga ali pentlje: vodje in menedžerji niso resnični gospodarji sveta, ampak so sami v službi Sistema kot Kapitala in Simulacije. Kljub neznanskemu večanju produkcije in množenju informacij teče krožni tek v prazno. In se postopoma obrablja; moment avtodestrukcije. Entropija. Brez vere v smotrnostnega Boga, bi dodal danes, je vse zaman. Kajti tudi najbolj lucidna zgoljčloveška zavest in njena akcija ne zaležeta. Je kvečjemu pogled v lastno pošastno brezno. Kar je téma **Potohodca** in **Kaznjencev**.

Zajčeva dramatika se nagiba v entropizem. (Dolgočasje kot konec **Medeje**. Meglenost kot konec **Grmač**. Vprašenost kot konec **Otrok**.) Božičeva ne. Zajc je pesnik nemožnosti in nemoči. Božič ne. Božičev nič ni nikoli zgolj praznina. Zmerom je - paradokсно - poln; pa čeprav poln nesmisla kot zopersmisla (**Jošt**). V Božičevi literaturi je nekaj rezkega, nezmehčljivega. Naj je v nji in naj je sama še tak kaos, ni zmečkana. Kot da je v nji v temelju črn diamant. Kot da je iz samih rezil. Ne dopušča olajšanja; posebno v prvi fazi - do **Dveh bratov** - ne. Obe značilnosti - Nemoč in Trdost, Praznina in jedki Nesmisel (Božiču sledi Zagoričnik) - sta obenem značilnosti perspektivovstva. Božič ni le kaot; je Odpornost kot taka. V Zajčevi literaturi zadeva perspektivovska dejavna grupa, ki se odpira v družbo, jo strukturalno zasipa z vprašanji in terja odgovore nanja, tj. dialog, na svojo notranjo mejo: na nemoč človeka in sveta kot takega (če ni navdihnjen od transcendence, kot so Antigona, Kristijan, Uršula).

Te meje se zaveda; tudi zato se ne politizira. Zavestno ostaja Problematičnost kot taka. In s tem Odprtost: možnost za stik s transcendenco. To možnost ima le, kdor ni samozadosten, popoln kot krog ali krogla, samoumevno nadmočen. Zajc skrbi za to, da naša grupa ni postala Moč.

Drugače Božič. Tudi Božič podira sleherno možnost udobne socializacije; ne le v meščanstvu, v katero teži Kozak, tako v prvotno socialno etično kot v tehnokratsko oboje pride najjasneje do izraza v **Kongresu**. Božič onemogoča tudi "rešitev" v postmoderno; s **Kaznjenci** predre - razkrinka - samoumevno samozaptost človeka kot vloge-reči, kakršna je v **Joštu**; **Kaznjenci** časovno sledijo **Joštu**, so zavesten odgovor nanj. Postmoderna kot razzemljenost - kot kontingenca - temelji na kaosu, na lateralnosti (Deleuze), na decentralizaciji (Lyotard), na premikih-klinamnih (Serres), na fragmentarizaciji (Axelos). Vse to so poteze Božičevega sveta; s tem torej tudi perspektivovstva. Božičeve drame smo - na Odru - uprizarjali, bili pri njih dramaturgi, jih podrobno analizirali; jih sprejemali kot legitimen del naše diferencirane celote, enakopraven **Antigoni**, **Aferi**, **Otrokoma reke**. Božiča smo branili pred napadi konservativcev (Vidmarjem) in konvencionalcev (Predanom). Vedeli smo, da je Božič nujni moment našega sveta. Zagovarjali nismo le njegove kaotičnosti. Čutili smo, kaj je za njo: neuničljivost eksistence, ki se znajde na robu ničā. Zajc je popuščal smrti in koncu; Božič ne. Prav Božič nas je znal najuspešneje "stabilizirati" na margini, ostri kot rezilo; na eni strani je grozil - na tem Al Arafu - padec v nič (prek Zajca, **Otrok**, **Potohodca**), na drugi zalepljenje v družbo (prek Kozaka, **Kongresa**). **Kongres** redefinira, rekonstruira zgodbo perspektivovstva in posebno konca revije s stališča, ki ga je že tedaj, že spomladi 1964, zavzel Kozak, najbrž tudi Kos z njim, in ga nadaljeval v naslednjem obdobju, tudi v času **Kongresa**. Kozak je namreč doživel prelom s perspektivovstvom že pred koncem Perspektiv. Spomladi 1964 je ponovil svojo držo-stališče iz poletja in jeseni 1958.

Ni naključje, da je bil nad **Kongresom**, leta 1968, najbolj navdušen Štih. Ne le da ga je kot direktor Drame takoj igral; ampak je v njem videl pravo smer slovenstva. Štih je bil prej eden najtrdovratnejših nasprotnikov naše grupe; tudi Odra 57. Prav on ga je najučinkoviteje pomagal Partiji onemogočiti; za že načrtovano uprizoritev **Norcev** ni dovolil igravcem Drame, da bi na Odru sodelovali. Stisnil nas je "nepolitično", banalno, politiki je dal alibi. Kot tehokrat - direktor, menedžer - je leta 1964 pokazal naravo in strategijo tehokratizma; njegov uspeh je temeljil na odstranitvi radikalnih kritikov, avtonomnih ljudi, ki so gojili drugačno vizijo. Imel jih - nas - je za konkurente, za preveč sposobne, da bi nam smel pustiti dihati, se udejanjati. Tehokratizem je realno pomenil zamenjavo milenarističnega totalitarizma s političnim monopolizmom. Štih je oblikoval koalicijo Partije in tehnokracije. Prav to pa smo mi v **Gredi** razkrinka(va)li. Bili smo mu - oz. grupi in platformi, ki jo je izražal - nevarni tudi zato, ker je velik del sredinske in leve humanistične inteligence leta 1964 podprl Perspektive oz. njihovo prizadevanje za pluralno družbo. Podprli so nas liberalci, ko so začeli obujati prvo meščansko - etično - držo oz. jim je naš odpor Partiji vzbujal upanje, da bi bila takšna obuditev mogoča. S tem smo privlačili ljudi, ki jih je imel Štih - z(a) njim Beno Zupančič in partijska linija, ki je preostala po Borisu Kraigherju - za svoje, za potencial, ki bi ga smela izkoriščati le reformirajoča se Partija.

Kot tehokrat je bil Štih modernejši, spretnejši, učinkovitejši - "humanejši" - od stalinistov, recimo od Vipotnika. Ti so znali le eno: terjali so ukinitve Perspektiv, politično in fizično likvidacijo. To je pozicija Marcela iz **Afere** oz. Vincenta iz **Kongresa**. Njihova osebna in nazorska ozkost, fanatizem, profesionalna nesposobnost, celo osebna nenadarjenost jim ni dajala šans, da bi v odprti pluralni družbi kaj pomenili; kot ne pomenijo nič danes; tudi zato danes molčijo. Leta 1968 ni bil mogoč več niti Kreon, tj. Boris Kraigher iz leta 1960, človek, ki bi združeval politično moč stalinizma, a bi se tehokratiziral in zato iskal tehnološko izučene, profesionalno inovativne izvajavce. To je poskušal biti Stane Kavčič, a se mu ni posrečilo. Ni imel več stare totalitarne moči. Moral je bistveno bolj popuščati tistim (tudi nam), ki jih je hotel imeti le za modernejše, v Evropo odprte izvajavce neevropske politične doktrine, a to nis(m)o hoteli biti.

Zdaj sem označil razlog, zakaj je Kraigher dovolil ustanovitev Perspektiv. V letih 1963 in 1964 pa so posta(ja)le Perspektive nekaj drugega, kot so bile leta 1960. Vstopile so v politični prostor kot avtonomna drža. Tega pa Partija, v kateri so še vladali stalinisti, ni prenesla. Kraigherju je dovolila eksperiment z nami pod pogojem, da nas uporabi v korist Partije, kot je Štiha in njegovo skupino pri Sodobnosti. Mi pa smo pričakovanje Partije izneverili oz. "pogodbo", kot si jo je predstavljal Kraigher, prelomili. Ob tem se nismo omejili samo nase, ampak smo razbili Štihovo Sodobnost. Pirjevec z mlajšimi, z Nikom Grafenauerjem itn., se je tesno približal Perspektivam; Šega je ostal na sredini. Štih in Beno Zupančič sta izgubila vse moštvo. Nova Sodobnost je leta 1965 nastala iz bolj zanesljivih in tradicionalnih izvajavcev partijske oblasti, iz moralno šibkih, Mejak, in iz do perspektivovcev zavistnih, maščevalnih, konkurenčnih literatov. Se je pa v novi situaciji pod Kavčičem, v liberalnejši, od zavrtega Mejaka mnogo bolje znašel Zlobec, nadomestil Mejaka kot glavni urednik in revijo odprl tehnokratskim tendencam, ki jih je Štih zastopal ves čas. Tako je pridobil za glavnega sodelavca, za svojo desno roko Kosa in prek Kosa Kozaka, se pravi del bivših Perspektiv, tisti del, ki je že leta 1964 preferiral fakticitetno, empiristično, pozitivistično, tehnokratsko platformo, najjasneje izraženo v kasnejšem **Kongresu**.

Kavčič - celotna "kavčičevska" linija v Jugoslaviji - je leta 1972 padel, ker je dopuščal, česar Partija leta 1964 ni hotela dopustiti: (vsaj v jedru dano in izražajočo se politično) avtonomizacijo različnih socialnih subjektov, ki so imeli vsak svojo ideologijo, se hoteli uveljavljati v javnosti. Ker s tem niso več priznavali partijske ideološke in politične nadoblasti, so postajali politični, zametek strank. - To se je dogajalo na prelomu 60. v 70. leta. To je bila narava tedanjih Problemov.

Sam poudarjam nemajhne in bistvene razlike med perspektivovstvom in problemovstvom iz prehoda 60. v 70. leta. Ob tem pa je treba poudariti tudi sorodnosti. Naj je bila usmeritev Perspektiv še tako milenaristično utopična (uresničevanje transcendentne biti, ki je predpostavljalo moralno eksistencialno omejitev subjektivno pollaščenja, objektivno pa (ob)lasti) in so bili tedanji Problemi (če govorim o Problemih, mislim zmerom na "naše" - razen če posebej ne opozorim, da gre za prejšnje, prejšnje do leta 1967, in za kasnejše, po 1974) še tako strukturalistični, celo tehnokratski, vsekakor pa v enem delu že postmoderni, še mnogo bolj kot Perspektive, bili so antiromantični, filomeščanski, pristajali so že na strankarski sistem, glede na stalinistično in totalitarno Partijo bistvenih razlik med Problemi in Perspektivami ni bilo. Obe grupi sta terjali zase - in za druge - avtonomijo, najprej ideološko, nato socialno. Prav tega Partija ni mogla dopustiti. Kardelj je v 70. letih govoril o družbenem pluralizmu, vendar je mislil povsem tehnokratsko: da imajo različne profesije ali stanovi različne profesionalne avtonomije, ideološki - še zmerom milenaristični, a leninistični, ne perspektivski - torej državno monopolni in totalitarni okvir pa jim daje Partija.

Ravno na to mi nikoli nismo pristajali. (Pač pa Mejakova in nato Zlobčeva Sodobnost pa Druškovičevi ter Cepudrovi Razgledi; tudi Štih.) Tehnokratski moment pri nas ni služil regeneraciji - reformi, koristi - Partije, ampak je bil zunajpartijski in radikalen. Hipermodernizem, ki so ga začele gojiti Perspektive (objave Eliotove **Puste dežele**, Pounda - Taufer) in ki so ga dali Problemi v središče (OHO skupina) in ki je bil pogoj za prehod v postmodernizem, ni priznaval nobenega političnega okvira, ne partijskega ne cerkvenega. Bil je radikalno avtonomen. Eksperimentalizem je delal eksperimente ne glede na kakršen koli - ideološki, moralen ... - okvir. Zaradi njegovega načelnega imoralizma (na nas je že v 50. letih zelo vplival Gidov **Imoralist**) je bil trn v peti vsakemu tradicionalizmu in konservativizmu. (To je eden od vzrokov, da se tradicionalni katoličani niso mogli pridružiti našemu gibanju; in tudi tradicionalni humanisti ne.) Eksperimentalizem - brez katerega je tehnokratizem omejen in diletantski - briše sploh vse dane meje sveta: z znanstvenim in tehničnim prodiranjem v mikrokozmos atoma, v makrokozmos vesolja, v genetsko zasnovo človeka oz. življenja. Prizna le človekovo sposobnost neomejenega prodiranja, neomejenost njegove domišljije - prodor fantastike v prvi plan umetnosti -, ideološko svobodo, brezobzirnost mišljenja, drznost podiranja tabujev ipd. (Liberalizem tu nujno prehaja v libertinizem. Zato v Problemih komentiramo in ponatiskujemo de Sada, Batailla.)

Partija ni le izšla iz revolucije; revolucijo je pripravila. V tem je bila velikanski zgodovinski socialni eksperiment. (Ni se posrečil.) Ko je prišla na oblast, je - kot srednjeveška Cerkev - zaradi svoje totalitarnosti onemogočala druge eksperimente. Zato je morala tudi tehnokratizem dopuščati le obrzdanega, kompromisarskega. Kar najbolj všeč ji je bilo, da se je sam blokiral: s humanizmom - sentimentalne in moralistične, nazadnje nacionalistične in gentilistične - sorte.

(Štih je bil najvidnejši, najbolj zanosen in retoričen - najbolj pristen - predstavnik tega spoja humanizma s tehnokratizmom oz. kavčičevskega avtoblokiranega liberalizma.)

Partija, če je hotela ostati na oblasti, je morala poseči v družbo s Titovim pis-mom; s kritiko liberalizma in tehnokratizma. V okviru eksperimentalizma, hiper-modernizma, radikalnih avtonomizacij zanjo ni bilo več prostora. Zares teh-nokratska Partija je le ena izmed strank, eden izmed tekmecev, ki konkurirajo v eksperimentalni konstrukciji novih realitet. Med stalinizmom in takšno novo episteme je bistvena razlika. Naj je stalinizem še tako futurističen, še takšna moderna totalna panmobilizacija vseh sil za ustvaritev - konstrukcijo - Nove družbe kot Komunizma, še takšen načelen produkcionizem in podiranje vseh tradicionalnih temeljev tega sveta, ne le meščanskih, kar vse terja Marxov **Komunistični manifest** (iz vsega tega je razumljivo, da je za konservativno Cerkev komunizem nesprejemljiv - ne le zato, ker ji je kot totalitarizem konkurenčen, totalitarizem pa po bistvu ne prenese konkurence), v nečem je isti kot prvotno meščanstvo in kot konstantinska oz. še bolj tridentinska Cerkev. Lenin - v **Empiriokriticizmu** - odklanja prav to: bistvo modernizma, misel, da je spoznanje konstruiranje, svet konstrukt. Lenin je - kljub branju Hegla - tradicio-nalist, učenec Tomaža Akvinskega in Newtona; ne more ne do Einsteina ne do Plancka. Predvsem ne do Kanta; Hegla razume v duhu Heraklita. Po njegovem je svet objektiviteta, ki ima v sebi trdno bit: materijo. Da se ga da ustrezno spozna-ti: teorija odraza. Tudi - revolucionarno - konstruirati, vendar po zakonih, ki so objektivno dani v svetu. Partija lahko preoblikuje razredno družbo v brezrazred-no, ker ji to omogoča temeljna zakonitost družbe in zgodovine. Marksizem je prepričan, da je to zakonitost spoznal. Ker je to le ena edina in vse zajemajoča zakonitost - vse drugo so napačne teorije -, lahko le ena in s tem totalna socialna sila (vse druge se ji morajo pridružiti, kar praktično pomeni podrediti se ji kot prvi, najbolj zaslužni) izraža to objektivno zakonitost. Tako je utemeljena edin-stvenost - monopolnost in totalitarnost - Partije. Partijci ne mislijo, da je ta edin-stvenost rezultat partijske subjektivne samovolje. Verujejo, da je dana v svetu, v družbi in zgodovini.

Kdor je hotel Partijo odstraniti - in ne le nadomestiti z drugim totalitarizmom, kot to poskušata današnja slovenska zunanja katoliška Cerkev, ki še ne razume duha Drugega vatikanskega koncila, in združena današnja slovenska Desnica -, jo je moral le relativizirati; prav to smo počeli mi. Ne jo odstraniti kompletno; takšna odstranitev zmerom potem zahteva kompletno - totalno - nadomestitev, zamenjavo z drugo kompletno - totalitarno - silo. Ampak: vzeti ji prepričanje o njeni edinstveni zgodovinski Nalogi, o tem, da je edino ona pravi in edini subjekt Zgodovine; da izraža svet kot tak, njegov Zakon; da je s tem edina opolnomočenka kakršne koli socialne - politične in ideološke, državne in plane-tarne - akcije. S tem smo začeli v 50. letih kot s kritiko marksizma; v Perspekti-vah in Problemih pa smo postopek radikalizirali. Notranja reforma Partije bi lahko uspela le, če bi Partija izgubila Poslanstvo oz. samoumevno vero v svoje totalitarno Poslanstvo. Če bi postal "tehnokratizem" radikalen in avtonomen; kot je postal v ludizmu in lingvizmu. Osnovno filozofijo slovenske družbe smo morali zamenjati s tisto, ki pelje od Kanta prek Husserla k Popperju, Lacanu, Lyotardu, Foucaultu. Predpostavljati, da je svet konstrukt hipotez, narejenih na aksiomih; različni svetovi so rezultati različnih izhodišč konstruiranja. Tako nastane - je utemeljena - skrajna pluralizacija sveta oz. svetov. Kajti svet se radikalno frag-mentarizira, razpada v kose, se subjektivira v neznansko število individualnih

fantazem in se nazadnje izgublja v fiktivnem in v niču, v praznem jeziku. Ena naših glavnih filozofskih referenc je bil konec 60. let Derrida.

Ker smo ta proces opazovali - notranje izkušali že v Perspektivah in v 50. letih, vpliv Sartra kot Husserlovega učenca, Kafke -, smo se zavedali, kam pelje: v izgubo sveta. To je nazorno ilustrirala umetnost Revije in Perspektiv; tudi sočasno slikarstvo, ki je prehajalo v abstraktnost. V Problemih je bil nič že osrednji pojem refleksije; tudi v mojih literarno strukturalnih analizah ob Vodušku, Koviču, Zajcu. Da se ne bi vse zavrlo v anarhizmu nihilizma - Zagoričnik je že opeval brezno niča kot osnovno resnico -, je bilo treba najti ravnotežje. Deloma smo ga našli v momentu netotalitarnega utopizma - uresničevanje posameznih oseb, ki ustvarja občestveno, nepolaščevalno družbo -, deloma pa - že v 50. letih - v Heideggerju, v njegovi biti. Razumeli smo jo kot bit, ki ni nekritična, predkantovska, Wolffova. (Značilno, da je prav Wolff osnovni filozof tradicionalnega dela današnje slovenske Desnice, argentinskega filozofa Komarja.) Heideggerjeva bit odgovarja že na probleme, ki jih je postavil ravno empiriokritizem; in jih rešuje. Verovali smo, da to ni metafizična bit - odtod naša radikalna kritika metafizike posebno v problemovskem obdobju, a velja že za perspektivovstvo -, ampak onkrajmetafizična, tj. onkrajtradicionalistična.

Kolikor je iz nje, to dodajam danes, izhajala odprtost do transcendence, smo bili na pravi poti (od **Mavričnih kril** iz prve številke Revije 57 prek **Antigone** iz 1. številke Perspektiv do **Samoroga**, ki je nastajal v času likvidacije Perspektiv). Kolikor pa smo v nji videli magično silo, kar se je začelo dogajati predvsem v obdobju Problemov, je ta bit kot predsokratična premagovala metafiziko z regresom v svet, ki še ni razločeval med mišljenjem in magijo, med svetom in zavestjo; torej v svet svetega in ne-umnega. Namesto da bi um presegali s transcendiranjem uma in tega sveta, kar je bila že usmeritev Perspektiv (čeprav le en moment v Perspektivah - ob socialno moralno utopičnem), je tisti del problemovstva, ki ni bil značilen za perspektivovstvo (Urbančič, Hribar), vse bolj zahajal v magizem (bit kot praznoverna mistifikacija, kot retorična avtofascinacija, lingvizem, reizem, ludizem) in kasneje v sakralizem. Sakralizem pa je ideološko omogočal preskok - glede na Perspektive obrat za 180 stopinj - od biti kot transcendentno utemeljene v redukcijo biti na sveto narodno bit; kar je osnova gentilizma in nacionalizma oz. platforma današnje slovenske Desnice. Inicirala sta jo Urbančič in Hribarjeva sredi 80. let; Nova revija jima je sledila. V tem je Nova revija negacija Perspektiv in Problemov, revij in grup, ki sta bili radikalno nenacionalistični, negentilistični.

Tudi magizem problemovcev ni služil osvajanju oblasti in utemeljevanju narodne resnice, ampak je bil še individualna konstrukcija fantastičnih svetov. Recimo pri Šeligu - **Čarovnica iz Zgornje Davče**. Na prehodu 80. v 90. leta, ko je Šeligo nehal biti pisatelj in je postal ideolog-politik, pa njegov magizem ni več konstrukt magizma-reizma, utemeljen na hipermodernizmu, na Heisenbergu in Riemanu, ampak sredstvo regresa k fašistoidnemu praznoverju "vere" v Sveti naROD. Ta sveti NaROD je nekaj - z mojega stališča konstrukt, s Šeligovega današnjega in sploh s stališča Desnice pa predrefleksivna bit -, kar je upravičeno kritizirala že Partija leta 1941, čeprav je ob tem legitimno zastopala zgodovinske interese slovenskega naroda in ga skoz revolucijo popeljala v stanje osnovne emancipacije od tujcev. (Ne še do konca, a v osnovi. Zamudniški konec tega procesa se je dogodil leta 1990-91. V okviru večje politične liberalnosti kot strankarske vsebine nacionalne države, a z ideologijo gentilizma-nacionalizma kot rearhaizirajočega regresa. Ustanovitev nacionalne države je paradokсно pol regresivno pol emancipatorsko dejanje.) Partija je leta 1941 slovenstvo vključila

v človeštvo, čeprav je človeštvo razumela reducirano na sovjetsko razredni moment. 1991 je ostala Slovenija v okviru razsvetljenstva in liberalnosti, ker je - za razliko od Srbije - pristala na zahodna merila človekovih pravic in dejanskega strankarstva oz. zgolj obrambne in ne osvajalne - iredentistične - vojne. Gentilizem leta 1991 ni prodril; ostal je podrejen kot ideološko in čustveno sredstvo. Prodira šele v današnji Desnici, ki pomeni provincializacijo in klerikalizacijo nekdanjega DEMOSa. Leta 1990 je DEMOS koalicija in v bistvu liberalno nacionalističen. Leta 1994 prevzema v njem oblast in mu daje ideologijo, čeprav oboje na hinavski način, navidez zakrito, reklerikalizirajoča se zunanja katoliška Cerkev, za katero - za vrsto njenih ideologov teologov - so značilne celo močne fašistoidne tendence.

Nazorno razpoznamo, kako je ista filozofija - Heidegger in njegova bit - igrala v različnih situacijah različne, celo nasprotno vloge. V 50. letih in še v Perspektivah je uravnoteževala tendenco po politizmu in eksperimentalizmu, ki sta vodila v vojno in v nič. V Problemih je bila že dvoumna (jaz sem postajal do nje vse bolj kritičen); a še zmerom ustvarjalna. V drugi polovici 80. let pa je utemeljila novi totalitarizem (gentilizem). Kar ni nenavadno, saj je bila ta dvojnost značilna za samega Heideggerja kot misleca svetovne biti in obenem ideologa z Röhmovo SA simpatizirajočega "skojevskega", ultraškega, "anarhističnega" dela nemške študentske nacistične mladine. Zato je Heidegger služil tako problemovskemu hipermodernizmu - reizmu, Marko Pogačnik - kot Urbančičevemu konservativizmu, antimodernizmu, ki ga je kazal od začetka, od kritike filmskega - francoskega - Novega vala, ki smo mu jo objavili v Perspektivah. (Na mojo posebno zahtevo; drugi uredniki so bili zoper objavo. Sam sem stal na stališču radikalnega pluralizma, omogočanja drugosti, dialoga. Enako kot sem v začetku Nove revije branil - zoper Snoja in druge - grupo in prakso Laibachovcev, pa čeprav bi bili, kot jim je očital Snój, fašistoidni. V tej točki ostajam enak od leta 1945, ko sem kot eden njenih soustanoviteljev zagovarjal - zoper Levca - pluralnost Mladinske revije, objavo Kovačičeve novele, Venguštovih pesmi in drugih Partiji sumljivih prispevkov. Ali od leta 1944, ko sem enako spoštoval Gradnikovo, Borovo in Balantičevo poezijo. Temeljim pač na shizotipu. Ne le na podmeni, da človek igra več različnih vlog. Ampak da je v njem kot v vsaki posamezni osebi več avtokritičnih, med sabo različnih, celo nasprotujočih si eksistenc. Tako sem sam enako danes kot leta 1944 kristjan, marksist in liberelec. Človek je dogajanje - uresničevanje - nesplojlivega.)

V čem je Kozakov - **Kongresov** - padec pod raven Perspektiv in **Afere**, kot je **Paradiž** Rožančev padec pod raven **Stavbe** in **Grede**? Kristijan pride v skrajno osebno in eksistencialno stisko: če se bo podredil Komisarju, bo ostal živ, a notranje zlomljen, ker bo ravnal iz oportunizma in strahopetnosti; tako ravna Bernard. Če pa bo ravnal po vesti, bo zaprt in ubit. (Natančno to je bila dilema marsikaterega sodelavca Revije I. 58-59. Živelim smo nemalo časa z grožnjo dolgoletnega zapora. Meni je to verjetnost kar naprej omenjal moj zaslisevalec: ker nisem hotel igrati po njegovem scenariju.) Kristijan se odloči za vest. Torej zoper Komisarja; čeprav ne z namenom, in to je bistveno, da bi postal antikomunist. Natančno to je bila naša situacija-praksa: Partija nas je via facti silila v to, da smo delovali zoper njo, če smo hoteli biti svobodni; ni nas pa prisilila v antikomunizem, v totalno negacijo revolucije, levice, marksizma. Hotelim biti zunaj alternative antikomunizem-antifašizem, domobranci-partizani; zunaj razrednega boja. V tem smo bili nemarksisti in zunaj konservativne tradicije, zunaj klerikalne Cerkve in buržoazne - tudi strankarske - sfere.

Če danes méni kateri od bivših perspektivovcev, da je bil že tedaj antikomunist ali desničar ali pristaš strankarstva ali da smo bili to vsi, naj to argumentira na osnovi naših - njegovih - dejanj, spisov, izjav ali pa vsaj skritih namenov in čustev. Celo Pučniku ne bi pripisal takšne usmeritve, ga je pa vanjo neslo. Tudi zato, ker je bila njegova filozofija brez pozitivnega razmerja do transcendence; ker je bil usmerjen preveč zgolj socialno, zgolj aktivistično in vitalistično v Delovanje. Njegova fasciniranost s socialno političnim Delovanjem kot takim je osnova za njegovo današnje skrajno desničarstvo oz. za fašizem kot antikomunizem, gentilizem in voditeljski karizmatizem, kot ga ponazarja Janša. - S tistimi, ki se ne strinjajo z mano in z mojo oceno (z Blažičem, Kovačičem, Šeligom?). pričakujem ploden dialog. Še posebej mi je žal, da ne živi več moj nekdanji veliki prijatelj Primož Kozak, ki bi morda tudi današnjo slovensko situacijo in ravnanje posameznih, danes tako različno opredeljujočih se sodelavcev naše grupe uprizoril kot novo varianto **Dialogov, Afere, Kongresa**. Mislite, da so izkustva, podana v teh dramah - zapor, preganjanja, šikane, upori, revolucija, državljanska vojna - stoodstotno nevrmljiva? Da s Srbi v ničemer nismo bratje, tj. ljudje sorodne eksistencialno socialne situacije?

Z zaostritvijo Kristijanove dileme se **Afera** konča. Niti ne vemo, kako bo Kristijan ravnal pod okrepljenim pritiskom; prišel bo namreč pred revolucionarno vojaško sodišče. Naš položaj je bil v letih 1958-59 natančno tak: bili smo napol v zaporu, tako rekoč pogojno zunaj zapora; pritisk, kaj bo doletelo vsakega posebej, je bil neznosen; zato v začetku tudi strah. Strahu smo se otesali le polagoma. Vsaj jaz v tisti meri, v kateri sem začel zaupati krščanskemu Bogu, božji milosti: da bo vse dobro in prav, če bom ravnal v skladu z vestjo, pa naj se mi fizično dogodi karkoli. Na to mojo preusmeritev, ki se je začela konec decembra 1956 na poti z Velike planine v dolino - razsvetljenje s Svetim duhom -, je vplivala v nemajhni meri Mrakova vzgoja: duševno razpoloženje Fedje, **Rdeča maša**, ki se ne pusti sprovcirati v politični ekskluzivizem in doživlja ob smrti - pred likvidacijo - ekstazo blaženosti, povezanosti s kozmosom in z vso naturo, z ljudmi in rožami, predvsem pa skladnost s sabo in odprtost Onkrajnemu kot večni Milosti. Začel sem - začela sva z ženo - zahajati v cerkve, preučevati cerkveno arhitekturo, slovenski srednji vek, se odpirati pobožnemu. Dana je bila osnova za odkritje osebnega, razodetega, stvarjenskega, odrešenjskega Boga, ki določi ljubeče in verujoče človeštvo za svojo Cerkev. Takšna moja filokrščanska usmeritev seveda ni mogla voditi v bojeviti antikomunizem, ki ga, vsaj vidnega, tedaj na Slovenskem sploh ni bilo; današnji tako zgovorni udje Nove slovenske zaveze so molčali kot ribe. (Danes samó razvijam tedanjo svojo držo.) To stališče sva delila predvsem s Smoletom. Odtod usmeritev **Antigone** oz. njena utemeljenost na osebni vesti in veri v "višje zakone", ki so socialnim in zgodovinskim transcendentni. Zato mi je prav tako zelo žal, da je umrl drugi moj veliki prijatelj Dominik Smole; in da je tako dolgo bolehal. Morda bi vendar našel izhod iz melanholije in desperatstva zadnjih let. In obnovil **Antigono**. Kot bi morda moj tretji - tudi pokojni - prijatelj Gregor Strniša obnovil **Samoroga**. Da bi dala oba krščansko umetniško podlago današnjemu slovenstvu, ki ponikuje v dezorientaciji plehkega liberalizma in hinavskega klerikalizma, dveh praznih tosvetnih agresivnosti.

Današnja "prava" - povsem prave poti kot konkretne ni, vsaka je spoj božje z nično - je ali naj bi bila drugačna od tiste, po kateri smo šli od leta 1959 naprej - skozi Perspektive in Probleme do Nove revije, torej v obnovo grupnosti, ki se je čudovito začela spomladi 1957 ob zatrtju Besede in ustanovitvi Revije 57 in

končala konec 80. let v strankarski institucionalizaciji. Presoja o tem, kakšne naj bi bile te današnje poti, ne sodi v pričujočo raziskavo, čeprav je ta raziskava mogoča primerna osnova za iskanje in določanje nove orientacije. Raziskava odkriva strukture, ki so v človeškem življenju kot dileme, alternative, možnosti, pasti, slepila, vrednote itn. trajne; tako rekoč arhetipske. Recimo Kristijanova moralno eksistencialna dilema s konca **Afere**; če jo postmodernisti rešujejo v duhu ironične simulacije Filipčičevih dram, jo rešujejo le navidez. **Afera** seveda ne povzema vseh možnosti; niti ne vseh temeljnih situacij. Precej kompletnejši pa je njihov seznam, če pritegnemo vso perspektivovsko dramatiko-literaturo, tudi Zajca in Božiča, pa še tisto iz naslednjega obdobja, ludistično, magistično. Ta pa že zajema postmoderno samoslepilo; Rudolf ga že duhovito samoposmehljivo razkrinka. Predvsem bi bilo treba upoštevati Jovanovića - od **Norcev** naprej.

Popisal sem, kako iz konca **Antigone** in **Afere** sledi novo občestveno grupno gibanje - v **Stavbi** in **Gredi**. Kozaka kot največjega individualista med nami - a ne pozabimo, da je spadal v našo grupo, kot esejist in urednik intenzivno sodeloval v nji, jo sodoločal - očitno notranje ta faza grupnosti ni dovolj prevzela, da bi ji posvetil pozitivno poudarjeno dramo, kot ji jo je Rožanc. Kozak je kot dramatik po 1959 skoraj desetletje molčal. Šele v drugi polovici 60. let je napisal drugi dve pomembni drami. (Drama **Direktor** iz 70. let je zanemarljiva, umetniško in vsebinsko.) V **Legendi o svetem Che** je po eni strani obračunal z neoromantizmom cheguevarizma in nove levice. V nji je odkril le obnovo nove skrajne levice, a bistveno manj polne, udarne, ne več historično prepričljive, ne več socialno mobilizacijske, ne več sintetiistične, ki bi povezala intelektualce, kmete, uradnike, delavce, študente, meščane, kristjane, komuniste, stare in mlade v eno. - To sintezo dokumentira dramatika enobeja, ki je zadevno kompletna. A tudi dramatika perspektivovstva to ugotovitev potrdi. V **Aferi** nastopajo kmet-tehnični intelektualci Simon, delavec Marcel, študent Kristijan, v **Dialogih** humanistični profesor Haymann in časnikar-pisatelj Sigismund...

6

Legenda jasno pokaže, da nove revolucije ne more biti.

Recimo, da bi se Pučniku leta 1964 posrečilo pridobiti nekaj študentov za ilegalo. Novi partizani bi na slovenskem podežlju trajali največ teden dni. Partija je imela takšno policijo in vojsko in organizacijo lovskih postojank, da bi v nekaj dneh gosto prečesala vso Slovenijo; ilegalci bi se lahko le skrili v nekaj bunkerjev, če bi jih sploh kdo ščitil. O vseh teh možnostih smo leta 1964 podrobno premišljevali in razpravljali; o tem sem pisal v več svojih spominsko analitičnih esejih z začetka 70. let. (Javoršek je enega takšnih oz. prav to moje ravno kar zapisano razglabljanje porabil za dokaz, da smo hoteli biti ilegalni vojaški diverzanti.) Nove revolucije ne morejo ustrezno obnoviti starih. Kozak še ne pravi, da je Chejeva revolucija lažna oz. simulacija. Kozak še ne pride do simulacionizma oz. postmoderne; tudi zato se ne more priključiti Problemom. Je pretradicionalen. Ostaja v okviru, ki ga določajo: stalinizem (Vincent), tehnokratski liberalizem partijske proveniencije (Just), stari humanizem (rektor Samson), nezadovoljni intelektualci (Gabrijel) in zoper vse to novi romantični revolucionarji (Damijan iz **Kongresa**, ko se odloči za ilegalo in preide v Cheja).

Kozak pride le do precej tradicionalnega tehnokratizma podobno kot Štih; ne zmore še misliti informacijsko označevalske družbe. Ta nezmožnost ga v 70. letih blokira. Ko hoče napisati deset televizijskih iger o sodobni slovenski družbi, po prvi, po **Direktorju**, odneha, ker uvidi, da sta njegov analitični aparat in kon-

cepcijsko obzorje neuporabna, zastarela; **Direktor** opisuje spor tehnične inteligence z ostanki stalinizma. Ne pravim, da ti spori niso bili stvarni. A so bili drugostopenjski. Zanimivi so s stališča notranje reforme Partije, ki je morala odpraviti - iz sebe izločiti - tehniško neprofesionalne staliniste, Janeza Hribarja in Marinka, in jih nadomestiti z Rigelniki, Žganke z Niki Kavčiči in Kuhariči. Celo reforma Partije je bila na strukturalni in odločilni ravni že zgodovinsko obstranska zadeva, čeprav empirično izjemno pomembna za prehod Slovenije v liberalno družbo leta 1990. Zgodovinsko in primarno odločilen je vstop Slovenije - slovenske zavesti in prakse, slovenske "narave" - v postmoderno, v informacijsko kibernetično družbo. Tega pa je pripravljala ludizem. (Tudi jaz s svojim analitičnim razlaganjem ludizma-reizma. Oz. celotni tedanji Problemi.) Tradicionalni humanisti - Torkar -, ki so nam kot modernistom očitali, da ne razumemo bistvenega zgodovinsko socialnega spora in da se umikamo v modernizem, namesto da bi delovali za moralizacijo in humanizacijo družbe, bistva zadeve niso dojeli; bili so legitimni predhodniki današnje slovenske Desnice v tem, da noče biti simulacijska, ampak regredira v predliberalno obdobje.

V **Legendi** pokaže Kozak nemožnost nove revolucije. A ne kot simulacijske.

Filipčič recimo v **Altamiri** izhaja iz **Norcev**, le da še radikalizira revolucijo kot fantazmo, kot pol igro pol privid neprilagojene mladine, kot upor, ki je retoričen in ne socialen; ki ostaja v krogu družine kot primer zasebne psihologije; Filipčič Jovanoviča - kot druge modele - pocení. Družba se desocializira, če jo gledamo s prejšnjega vidika udejanjanja prvotnih meščanskih, Vošnjak, in socialističnih, od Kristana do Krefta, kaj šele klerikalnih, Kociper v **Zasadu**, idealov. Če pa gledamo s stališča simulacijske postmoderne, desocializacija sploh ni več mogoča: vse, kar je, je s tega vidika socialno, ker družba ni več nobena bit, ampak funkcioniranje reifikantnega sistema. Ljudje kot izpolnjevalci lastnih želj - na to so se reducirali iz zrelih etičnih in ustvarjalnih prvotnih meščanskih osebnosti: iz Haymannovega projekta na Rudolfovega **Kserksesa** - se sicer nikoli ne morejo povsem ujeti z vlogo, ki jo morajo igrati v sistemu. Odtod poškodbe njihovih psih; nujnost, da se zatekajo k psihiatrom; ti jih učijo prilagajanja sistemu. (To dela tudi Filipčičeva **Psiha**.) Sistem kot vse bolj avtonomen in ljudje kot vse bolj odvisni begajo od odvisnosti od sistema, **Sadeži** in **Termiti**, k odvisnosti od droge, ki omogoča pobeg v fantazijo. (Drogantna je tudi zapeljanost in fasciniranost od publicitetno magičnega sveta televizije, mode, čarovniških sekt, tržiščno ponujane mistike, glej Filipčičeve **Ujetnike svobode**.) In spet nazaj k sistemu (Jesih).

Revolucije se dogajajo v glavah tega ali onega, ki se lahko vživlja celo v to, da je Napoleon, Hitler, kdor koli (Filipčičeva **Božanska komedija** - **File**, baron **Münchhausen**). Takšna subjektivna predstava znotraj simulacijskosti sveta ni več zgolj subjektivna, saj jo omogoča sistem kot eno od potrošenj-vlog, ki služijo samoonbnavljanju sistema: tako sanjajoči kupujejo izdelke tržišča - industrije, ki proizvajajo sanje - in so po sistemu označeni. Da so uporniki (kot so bili Kristijan, Simon, Antigon) ali vsaj marginalci (kot Cunjar iz **Izhoda**, v Maksu iz **Kralja na Betajnovi** ali v Poljancu iz **Vide** sta obe drži sintetizirani), si le umišljajo; le igrajo vlogo ali upornika ali marginalca, a jo lahko nemudoma zamenjajo z vlogo despota (**Kserkses**), srednjeveškega vojskovodje (Rudolfov **Pegam in Lambergar**), cesarjev, škofov in prostitutk (Rudolfova **Veronika**), kogar koli in česar koli. (Dramatiki ne zmorejo več odkriti njihovih eksistenc.) Treba je le pritisniti na gumb kot v juke-boxu; in se iz aparata oglasi zaželena druga skladba - skladbe so kot vloge določene -, v postmoderni družbi pa nova vloga. Sistem ima vse

domišljeno, pripravljeno za izposojno oz. za prodajo in užitek in s tem obenem za označevanje. - Kdor igra v sistemu kot velikem juke-boxu vsebovano vlogo, sodi v sistem, je nagraden in od sistema varovan. (Tudi v tem je moja današnja težava: trudim se, da ne bi "pasal" v sistem.)

V resnici pa sistem ne funkcionira. Oziroma: funkcionira in ne funkcionira. V tem je težava in bistvo, dvojnost in ogroženost postmoderne družbe. Tehnično gre v redu: dokler so ljudje brez ostanka reificirani v vloge in reči; to je iluzija znotrajtektualizma. Ker pa je človek, tako mislim jaz, tako misli krščanska filozofija, presežno bitje, ki nima sanj le kot to svetnih psiholoških želj, ampak je v njem hrepenenje po absolutnem, kot bi dejal Cankar (liki Mlakarja v **Romantičnih dušah**, Maksa, Poljanca in Dioniza), ljubezen do drugega, ki je res drugi in ne le predstava in vloga drugega (drugi je v trpljenju, ki ga povzroča - Mender Sigismundu, Komisar Kristijanu - in cilj požrtvovalne ljubezni - Polinejkes Antigoni, Matjaž Snežni v Simčičevi drami **Zgodaj dopolnjena mladost**, Bogomila Črtomirju v Prešernovem **Krstu pri Savici**, ne pa v Smoletovem), se sistemska vloga in tisto, kar je v človeku božjega, ne ujameta. Tisto, kar je v človeku gonsko, živalsko, zgolj naravno - Id - in ne gre v sistem - v Nadjaz -, rešuje psihiatrija, Freud, Lacan. Slovenski lacanizem kot temeljna - sicer zelo visoko postavljena - ideologija današnje slovenske družbe in liberalne politike, Žižek, si prizadeva oba momenta zblížati, če se ju že ne da spojiti; po sistemski teoriji mora biti sistem fleksibilen, prilagodljiv okolju in njegovim spremembam, tj. iznajdevati mora zmerom nove vloge in jih ponujati modificirane na tržišču. (Industrija bo v naslednjem desetletju izdelovala ne le obleke po meri kupca, ampak tudi pohištvo, da ne govorim o industriji zabave, ki je vse bolj diferencirana: vsakomur njegov lastni - "osebni" - užitek, kar pomeni simulacijo personifikacije.) O tej temeljni historično strukturalni spremembi paradigme se današnjemu slovenskemu nekrščanskemu katolicizmu niti ne sanja. Še zmerom ponuja grobe konvencionalne modele ideološke konfekcije predkoncilske družbe in nasiljuje Slovence z modelom bratovstva tako rekoč plemensko rodovne, arhaične vasi, ki je poznala le minimalno število tehnično, psihološko in socialno kar najbolj enostavnih vlog (kot v Vombergarjevi **Vrnitvi** ali v Finžgarjevi **Verigi**).

Zato je teror tako pozunanjen in zaostale slovenske Cerkve preveč masiven, da bi bil učinkovit. Sistem njenega bratovstva ima obenem preveč lukenj, mreža ne zajema ulova. Posamezniki, ki jih izdeluje liberalna družba in so v kulturi fantaziranja ter trošenja že zelo diferencirani, padajo skoz zanke jeklene mreže novega monopolizma. Če pa se še kdo ujame na trnek lika škofa Slomška, kakor ga ponuja v svoji novi knjigi Rebula, gre za fantazmatično identifikacijo, v kateri je toliko realitete kot v poistenju slovenskega kmečkega fanta z likom Hendrixa ali Lennona. Tak Slomšek spada v Filipčičevo dram(atik)o, v ludizem; ne sotvori obnove politično moralne avtorske Cerkve, kakršno predstavljajo župniki iz **Hlapcev**, Govekarjeve drame **Grča** in Mrakove drame **Anton Aškerc**. Ostaja fantazma. Zato sodim, da se reklerikalizacija, ki si zanjo tako prizadevajo teologi-ideologi (Stres, Juhant, Ocvirk, Gril, Štuhec itn.), ne bo mogla udejanjiti kot regresivna družba, kot pristna rearhaizacija, kot družba med Kerkom, Ehrlichom in Tomcem. Svetnik tega tipa - ne krščanskega, ampak klerikalnega - igra isto vlogo kot revolucionarni heroj v 70. letih, kot Che Guevara. (Ali kot Mao, nekdanji Janšev idol.) Oba, Slomšek - pa naj je pedagoško naivno, v duhu **Blažeta in Nežice v nedeljski šoli** podan v Pregarčevi drami-lepljenki - in Che - podan v Filipčičevi optiki kot poster heroj -, ne zmoreta več obnoviti

pristne junake kot ustvarjavec zgodovine, Komisarja in Špelco, oz. njihove do-mobranske antagonist, Stotnika in Vero iz **Napada**. Zgodovina je postala groteska. Teater - kot uprizarja svet Rudolf v **Veroniki**.

Če je ves svet zreduciran na igro - interakcijo - sistema in okolja, je zelo težko odkriti in imenovati človekovo presežnost. Perspektivovski dramatik je bilo to lažje, ker je bilo pred sredino 60. let - ta mi služi za simbolno mejo prodora postmoderne, tudi na Zahodu -, posebno pa med drugo svetovno vojno v sloven-skih intelektualcih še veliko občutka za absolutno; za odrešenje, ne le za osvobo-jenje. Iz krščanskega katolištva se je želja po absolutnem - paradoksen pojem - selila najprej k revolucionarnemu, po svoje tudi krščanskemu komunističnemu milenarizmu; glej like, kot je Špelčin, **Svet brez sovraštva**. Že zelo preformirana in deformirana je ta sla po absolutnem celo v Marcelu, ne le v Komisarju. (V **Kserksesu** pa je le še zgolj želja, fantazma, vloga oz. zamenjava vlog despota in infantilca, igre.) V Kristijanu se razpre - z mojega stališča - prava težnja po abso-lutnem tudi zato, ker Kristijan živi v okolju, ki ga motivira absolutno, v revolu-cionarnem okolju, ponotranjenem v eshatološko revolucijsko grupo, v Partijo.

Medtem ko živi Kserkses že v zgolj sistemu, bi se Slomšek iz 90. let tega sto-letja rad vrnil ne le v predrevolucijsko, ampak v predliberalno dobo. To je še posebej huda - a kolektivna - fantazma 90. let, v kateri bo nekrščanska zunanja katoliška Cerkev nihala med vlogo poblaznelega, a smešnega grškega junaka, ki v samoslepilu kolje resnične ovce namesto sovražnikov, in simulacijo tega ju-naka, Ajaxa, ki počne svoj psevdoheroizem v svoji, le kolektivno razširjeni san-jariji. Ker je oboje komično, nebogljeno in sramotno - zgodba ne dosega don Ki-hota, ker gre novodobnim Ajaxom za oblast, ne za zaščito ubogih, ali predvsem za oblast in v drugi vrsti za paternalizem nad nemočnimi -, teži ta smer v fašizem.

Fašizem je krvava radikalizacija v bistvu groteskne fantazme. Filipčič je v kranjski uprizoritvi **Božanske komedije** Hitlerja tako tudi zaigral: kot pajaca. Janša je in vivo nenavadno podoben maski, v kateri je Peček igral, **Pohujšanje**, Konkordata, samoprevarjenega slovenskega zlomka. Prešeren je že vse pred-videl: koalicijo Slomška in Zlomška, ki bo sledila koaliciji Župnika in Kantorja. Rupnik je bil še Župan iz **Pohujšanja**, marioneta stabilne arhaične družbe, dobri oče ali dedek-varuh. Velik del Rupnika je iz predliberalne dobe, iz avstrijskega fevdalizma, ki je paternalizem; tak bi rad bil Rebulov Slomšek. Novi slovenski Vodja pa bo lik Mladosti: infantilec, ki igra despota, kot sugerira **Kserkses**. Ma-zohist in celo avtodestruktivist, ki igra sadista in vizionarja. S stališča **Afere** - Komisarja in Kristijana - je ta nova zgodba blizu **Butalcem**.

Smole jo je v drugi polovici 60. let s **Krstom pri Savici**, napisanim ob istem času kot **Legenda o svetem Che**, še uzrl v veličini svetovne kataklizmične av-todestrukcije "pristnega" nacistalinizma, levega fašizma. S tem je hotel odgo-voriti na skepticizem **Norcev**, ki ne verjamejo več v takšno Veleklanje; ker ne verjamejo več v gentilistično-nacionalistično Zgodovino. Ker pa smo Slovenci natančno na sredini med plemensko zgodovinsko milenarističnimi Srbi in post-modernim Zahodom, prideta za nas v poštrev obe možnosti: klanje in simulacija klanja, državljanska vojna kot bratomorna in kot parlamentarni prepir, kot drami **Gabrijel in Mihael in Pegam in Lambergar**. Kozak in Smole sta v drugi polovici 60. let prognoziral neuspeh tistih, ki bi hoteli vračati revolucije, pa naj bi bil to Pučnik ali kasneje pristaši leta 68. **Che** in **Krst** pokažeta težnjo tistih, ki nočejo pristati na simulacijskost ludizma kot neresničnosti, a ne najdejo poti v tran-scendenco in zato obnavljajo milenarizem. Ko drami sledita udejanjanju te težnje po absolutnem, odkrivata ne le njeno deformiranost, fantazmatičnost, vna-

prejšnjo ponesrečenost, črno grotesknost, nebogljenost, socialno neučinkovitost. Oba junaka, domači in tuji - ki pa je tudi ponašen -, Črtomir in Che, se razkrijeta kot individualni subjektivni projekciji. Za njima ni ne grupe, ljudstva in - vsaj začasne - zgodovine, ne ljudske vstaje, kot jo je podajala *Afera*. Njuna zgodba postaja iz dialektike sveta, kot jo je doživljal Kocbek, zasebno osebna pustolovščina. To sta pred vojno edina ali najbolj razumela Bartol in Zupan; glej Zupanov **Tretji zaplodek**.

Oba, Kozak in Smole, sta sredi 60. let izgubila vero v drži-možnosti Antigone in Kristijana. Medtem ko Kozak ni zmozel prestopiti v postmoderno, je bilo za Smoleta to mnogo lažje; simulacijo - ludizem, lingvizem - je pripravljaj že v 50. letih, drama **Igrice**. **Krst** je bil najresnobejši poskus analizirati in uprizoriti osnovne človeške in osebne probleme. **Krst** - lika duhovnika Kočarja in državnika-politika Gorazda (sta v njiju napovedana Peterle in Pučnik iz leta 1990?) - je zagovor odločnega in obenem previdnega pragmatizma kot liberalizma in tehnokratizma; kot nasprotje pravkar končani Črtomirjevi desni obnovi revolucionarnega milenarizma. Enako pozicijo podaja **Kongres** z likom partijskega liberalca in tehnokrata Justa. Težnja po absolutnosti je podana v obeh dramah negativno kot regres v stalinizem oz. fašizem. (S čimer je **Krst** pokazal veliko jasnovidnost, saj predvideva današnji slovenski filofašizem. Nova Pipanova uprizoritev **Krsta** v Novi Gorici pa je pokazala, da je naboj tega fašizma vendarle predvsem, če ne izključno retorika; torej lingvizem postmoderne.) Oziroma: Smole je na pravi poti z likom sestre Pie in njene pristne mistike. A tudi Pia se (z)lomi, ko se vrne v Slovenijo; Slovenija vse zamori. Če bi bila kaka možnost za stik z absolutnim, ne bi bila socialna; le personalna. Kar je tudi Strniševo stališče, **Samorog**, Uršula. Gre torej za to, kako nadaljevati Kristijana in Antigono, ne da bi iz njiju sledila formiranja grup. Kar se je zgodilo v primeru Perspektiv in Nove revije in kar je v Novi reviji, ki je Partija ni ukinila, vodilo h kolektivizmu gentilizma in nacionalizma; in bi vodilo v Perspektivah v smer Pučnikove politizacije in najbrž - vsaj pri nekaterih - prehoda v antikomunizem in v novo revolucijo, čeprav bi ta imela za cilj pluralizem; torej v civilno revolucijo.

O tej sem veliko pisal sredi 80. let; tudi v analizi Mrakovega **Rdečega Logana**. Analiza je izšla že tedaj v Reviji 2000. Sredi 80. let se je obnavljal položaj iz leta 1964, le da Partija, ki se je postopoma reformirala in civilizirala, ni reagirala s terorjem in ukinitvijo revije-gibanja. Zato je mogla nastajati civilna revolucija, ta dvoumni in protislovni pojem, tudi zmerom le začasne narave (v Franciji med leti 1789 in 1791). Kot upor Partiji je bila revolucija; ker pa Partija ni odgovarjala s terorjem, ampak je popuščala in se pogovarjala, je bil omogočen civilizem. (Viden najbolj v politični napetosti ob Goljevščkove komediji **Pod Prešernovo glavo**, v političnih pritiskih avtoritarizma in poststalinizma na ljubljansko Mestno gledališče, da teksta ne bi uprizorilo, ki pa so ostali le pritiski in niso uspeli.) Drugače je bilo v drugi polovici 60. let, ker je bila Partija še tako močna, da ni dopustila "revolucije" niti kot civilne, kaj šele kot desne; torej niti ne "upora" kot radikalne kritike, ki jo izreka in se z njo emancipira neka grupa kot avtonomen socialni in potencialno politični subjekt. Tedaj je bilo pred terorjem mogoče ubežati v tujino, Pučnik, v fantazijo, kar je dejansko že implicitno sporočilo **Legende**, čeprav se ga Kozak v celoti še ne zaveda, ali v notranji molk. (Kar je počela morebitna desnica in se s tem blokirala.) Potentna socialna linija, ki sta jo utemeljevala **Krst** in **Kongres**, a so nanjo pristajali tudi Rožanc s **Paradižem**, Božič z **Jezdecem na strehi**, s kaotizmom in absurdizmom, ki sta prav tako spodbijala možnost realne in smiselne akcije v duhu avtonomnega revolucio-

narnega milenarizma, Šeligo in drugi, tudi jaz, je bila linija "sodelovanja" z oblastjo, a z namenom, da bi oblast iz utopične partijske samovolje postala nadzorljiv, umen, funkcionalen - tehnokratski, kibernetični - sistem. S tem, ko smo se leta 1965 za to odločili, smo - že vnaprej in zavestno - pristajali na postmoderno in na simulacionizem kot na nujni posledici našega strukturalizma in funkcionalizma, drže, ki ni dopuščala nobene revolucije, tudi civilne ne, ampak le pluralistično funkcioniranje. Če sem prej podal sorodnost in celo istovetnost nekaterih momentov Perspektiv in Problemov iz leta 1970, opozarjam zdaj na razlike. Resnica - kot analitičen konstrukt - je kompleksna in paradokсна. (Tudi ta moja razprava o perspektivovstvu ni delana po modelu linearnosti, ampak micelija.)

• Ker v Problemih nismo bili dovolj samobitni - bili smo že dodobra simulacijsko ludistični -, partijskega pritiska kot posledice Titovega Pisma in obračuna z liberalizmom nismo vzdržali. Med položaji spomladi 1957, jeseni 1958, poleti 1964 in jeseni 1972 so bile velike razlike. V boju za obstanek Besede se je prvič oblikovala idejno estetska in socialno politična grupa. V koncu Revije 57 se je notranje moralno utrdila, eksistencialno in duhovno dozorela. V koncu Perspektiv se je razkrojila, pa vendar ni kar tako popustila Partiji-Policiji. Dolgo se je upirala. Doživela je sicer hudo krizo, a je bila toliko vitalna, da se je preoblikovala, povezala z mlajšo generacijo-grupo in z njo skupaj med letoma 1966 in 1967 prevzela Probleme. Modernizirala se je, izdelala momente, ki jih je že sama zasnovala, posebno z Božičem in Šeligom, a tudi z Zajcem in Tauferjem. Ni si bila nezvesta. Le transformirala se je. Ni pa bila več moralno in eksistencialno samobitna. A to je bilo v skladu z novim duhom ludizma-lingvizma, ki kot simulacionizem z moralo in eksistenco nista imela kaj početi; namesto njiju sta postavila sistem in vloge. Partijo in sebe smo enakopravno ukinjali v Sistemu, pretvarjali v družbo Sistema, ki je sicer liberalna, a še bolj tehnokratska. Ni liberalna v pomenu prvotnega meščanstva; ampak v pomenu postmodernega. Ko pa Partija naenkrat ni hotela nadaljevati s to transformacijo in se je restalinizirala, avtokratizirala, totalitarizirala, leta 1972, smo prišli v dilemo: ali storimo tako tudi mi; kar pomeni, da bi prehajali v antikomunizem. S tem bi zapravili, kar smo ustvarili - spoznali, ponotranjili - v Perspektivah in v Problemih. Regredirali bi, ker bi postali preveč odvisni od nasprotnika.

Kot regredira danes Desnica. Le da bi mi imeli vsaj nekaj moralnega razloga: bili smo preganjani. Partija je najprej terjala, da naju s Pirjevcem kot člana uredništva uredništvo Problemov izloči. To je bil pogoj za nadaljnje izhajanje Problemov, na las podoben tistemu, ki ga je Partija postavila na koncu Besede, ko je terjala, da izločimo Kosa in Klabusa. Ko sva s Pirjevcem pristala na to, je polagoma dosegla zamenjavo celotnega uredništva. Danes pa Desnica ni preganjana; le pohlepna. Ker ni dovolj močna in na oblasti, je zavistna in maščevalna. Politične zmage noče doseči z ustrežnejšim gospodarskim, socialnim itn. programom, ampak z radikalno demagogizacijo, populizmom, tkanjem novih slepil. Za tiste nekdanje perspektivovce in problemovce, ki sledijo današnji Desnici, njihovo današnje ravnanje - z mojega vidika - ni spoštovanja vredno; obupno je dezorientirano. Še mnogo bolj, kot je bilo naše leta 1972, ko sva se s Pirjevcem umaknila, a tudi ostalo uredništvo ni vzdržalo v avtonomiji. Prišlo je do desolidarizacije - prekinitve vsakršne globlje komunikacije - dveh kril, tudi profesionalno različnih, teorije in lacanomarksistov na eni in literature na drugi strani. Lacanomarksisti so se v Problemih obdržali; do danes. Literatura pa je doživljala mnogo premetov, čeprav je njena linija ostala v osnovi ista:

ludistična. Najprej prekrivana ali alibizirana z nekaj uradnega ideologizma, nato brez tega, a vsekakor - od Zagoričnika prek Krefta, Filipčiča, Jaše Zlobca, Hanžka, Kalčiča do mlajših - postmoderna. Tako se je postmoderna razkrila kot simulacija socialnosti.

Leta 1972 smo iskali rešitev v alternativni. Nismo se vrnili v predliberalno družbo, ampak smo ravnali v skladu s spoznanjem, da je vse simulacija; da je zato eksistencialno moralni boj odveč. (Natančno ta položaj so uprizorili Jesihovi **Sadeži**; tudi zato, ne le zaradi svoje estetsko verbalne bliskavosti in ludistične radikalnosti so bili tako učinkoviti. Postali so simbol nekega obdobja in sveta.)

Politično smo popustili, pri tem pa zašli v dvoumno situacijo, saj nismo popuščali tehnološkemu Sistemu, kot med leti 1966 in 1972, ampak Partiji. Starejšim (tistim, ki smo ohranjali poleg tega, da smo bili postmodernisti, vest, tj. zavest o vesti, zavest o eksistenci in ne le o vlogi - perspektivovstvu se nismo odrekli -, medtem ko mlajše, Jesiha, Šalamuna, Filipčiča, nista "obremenjevala" ne eksistencializem ne krščanstvo) se je oglasila slaba vest. Mlajši so se vse bolj ludirali in jim je bilo vseeno - fiktivizem in amoralizem 70. let -, ali sodelujejo s Partijo ali s čimer koli. Do mlajših je bila Partija posebej koruptna, zapeljevala jih je s službami in z novim - za mlade zelo laksnim - milenarizmom; dopuščala je namreč, da ga mlajši - ludisti - razumejo po svoje kot svet želja in neobvezne igre. Filozofija želje je tu odigrala odločilno vlogo. Ker sta v postmoderni svet in zavest o njem, bit in igra isto, saj je vse simulacija nič (biti kot nič), je bilo vseeno, ali se želje udejanjajo v družbi ali v fantaziji oseb in grup. - Se ni skazala sama komunistična revolucija kot fantazija neke - ogromne - grupe, razreda, polovice človeštva?

7

Prav to stanje je leta 1972 analiziral Šeligo v drami **Kdor skak, tisti hlap; Skak in Sadeži** sta reprezentativni drami tistega časa. V treh dejanjih drame so uprizorjene tri značilne časovne situacije in temeljne duhovno zgodovinske strukture, kakor jih gleda nekdanji član perspektivovstva in problemovstva, ki skuša obe bivši fazi preseči.

V prvem dejanju je kritiziran socialno politični aktivizem; Perspektive so reducirane na pluripolitizem, na Pučnika. V drugem dejanju je kritiziran funkcionalizem; problemovstvo je reducirano nanj. (Drama ima pravico do takšnih redukcij. Posebno, če je po zasnovi, kot je **Skak**, komedija, groteska. Groteska je postala odlikovani model ludizma. Z njo je začel že Božič. Oz. že Javoršek. Deluje že od **Goge** in **Pohujšanja**.) Šeligo išče in najde - na liniji svojega kratkega romana **Triptih Agate Schwarzkobler**, a že prej (vendar dekristijaniziranega) Strniše, **Samoroga** brez transcendence - rešitev v magizmu. To je platforma tretjega dejanja, v katerem grupa-sekta udov new agea kontemplira kozmos. Tu je doma kozmocentrizem; tu si ga je Hribar čez desetletje izposodil. Magizem pomeni prestop iz še nekakšne stvarnosti - revolucionarnega politizma in funkcionalizma, moralizma in amoralizma - v kolektivno zasebne fantazme. (Vera postaja v liberalni družbi prav to: ne civilna, ampak magistična religija.) Ni več razlike med margino in centrom; sistem zajema vse. Ker sistem ni več le socialen, ampak postane semiotično označevanje, igra označevalcev. Središče sveta - kozmosa - je enako v glavi-domišljiji zadrogiranega zenbudista (zenbudizem je tedaj visoko spoštovan in je razprostrt od čistih oblik verske eksistence do trivialnih sleparij) kot v praksi politika ali proizvajavca. Osebna fantazija pa je zunaj

socialne kontrole in pritiskov, terorja Partije. Funkcionalne družbe - da ne govorimo o perspektivovskem idealnem občestvu - ni mogoče ustvariti, če Partija, ki je še zmerom na oblasti, tega ne dovoli. (Funkcionalno družbo bodo začeli oblikovati Slovenci šele zdaj; a zdaj jih ovira predliberalna Desnica.) Magizem kot fantazmatizem se je torej tedaj zdel rešitev. Zanj se vnemajo Šalamun, Rudolf in nešteti. Celo Strniša se v zadnji drami - v **Driadi** - reducira nanj, ker ne vzdrži več prenapornega odprtega stika s transcendenco osebnega krščanskega Boga. - Tako se drug za drugim sesedajo veliki umetniki iz obdobja Perspektiv. 70. leta so leta izsušitve, epigonstva, jalovosti. Skeptični in zlo napovedujoči Zajc je njihovo naravo uprizoril že v koncu **Otrok reke**: ko se Dan in Reka posušita v prah. Rešitev pred prašenostjo kot resnico Reči se je zdela le še v magizmu. Šeligo ga je upesnil v **Čarovnici**, Jovanović še prej v **Tumorju**.

Dejansko se je sesuvanje in sesipanje "naše" grupe dogajalo že od konca Perspektiv, čeprav je prišlo v problemovskem obdobju do pomembnega oblikovanja hipermodernizma in postmoderne. Ko je bilo to opravljeno - sredi 70. let -, je sledilo obdobje - 1975 do 1985 -, ko so se tisti, ki se niso vse bolj odpirali transcendenci (se je kdo razen mene?), pripravljali na doslej najhujši regres, na vrnitev k Levstikovemu gentilizmu iz **Tugomerja**. Če se ne bi gentilizem protislovno vezal s civilizmom kot tradicijo prvotnega liberalizma, perspektivovstva in problemovstva, bi že v drugi polovici 80. let zašel v fašistoidnost narodne enodrodne države, kakršno so ustanovili Srbi in Hrvatje.

Današnja Desnica teži k temu: k omejitvi liberalizma obeh narav, prvotne in simulacijske. Danes smo dosegli najnižjo točko povojnega slovenstva - navzlic drugačnemu videzu in politični propagandi o veliki Svobodi po letu 1991. A ne zaradi nadaljujoče se vladavine komunizma, kot sugerira današnja slovenska Desnica. Niti zaradi postmodernizma. Ampak zaradi vsesplošne blokade - med liberalizmom in klerikalizmom. Ta blokada vodi v tisto kompromisarstvo, ki je bilo že enkrat - v Cankarjevem času - usodno za liberalno družbo, za slabljenje približevanja Evropi in za zgodovinsko strukturalni razvoj slovenstva. A da se razumemo: ne predlagam radikalizacije postmoderne. Vem le, da je nujna; iz kulturne - modelne - sfere v politično socialno jo bodo prenašali drugi, mladi. Opozarjam le na neko nujo, ki postaja vse večja ravno z uveljavljanjem postmoderne, regres v predliberalnost pa jo zakriva oz. rešuje popolnoma napačno: z zoperkrščanskim klerikalizmom, z zlorabo Boga kot transcendentnega v oblastniške namene zaostalih slovenskih plasti in skupin. Kdor bo res pristno in dokončno doživel in izkusil nihilizem postmoderne kot golo brezno nič, bo najbližji skoku vere, ki je preskok iz relativnega v absolutno. Edino tu je rešitev.

Od jeseni 1964 smo šli vsi skoz strašne stiske. Posebno huda je bila Pučnikova v zaporu. Vrhunec je dosegla, ko se je Pučnik leta 1966 vrnil iz zapora, v katerem je odsedel še preostali del nekaj zmanjšane, pa še zmerom strahotne kazni: sedem let. S tega vidika razumem, da Pučnik svojim mučilcem ne more pozabiti, da so mu vzeli toliko najboljših let življenja - med njegovim petindvajsetim in štiriintridesetim letom. (Mene so le "vzgajali", mi nehoti pomagali skoz izkušnje k večji osebni moči. Danes jih gledam kot sredstva svojega učnega procesa.) Tisti, ki se danes delajo, da o ničemer polpreteklem in zločinskem nič ne vejo in da niso nič o tem vedeli ves čas od 1941; ki ne priznajo, da so bili zraven pri mučenju in pobijanju, pri zasliševanjih in preganjanjih in živijo danes mirno življenje upokojencev, opisal jih je - izjemno točno - Hofman v **Noči do jutra** v liku bivšega golootoškega zasliševalca Kovača, bi se morali zavedati, kaj so počeli, če hočemo, da bi postal slovenski svet bolj "človeški" in

“resničen”. Morda so bili prepričani v potrebnost in pomen svojega početja; čeprav bi dejal, da je preganjanje in mučenje, kaj šele ubijanje drugih samo na sebi zlo. A predpostavljam najugodnejši primer: da so bili tragične žrtve kolektivnega in zgodovinskega samoslepila. Kar se mene tiče, jim čustveno nič več ne zamerim. Ponavljam: meni niso storili prav za prav nič usodnega. Preganjali so me - mene osebno in skoz mojo družino in prijatelje, skoz 10 let zaporov mojega očeta v vseh režimih, od mojega rojstva naprej - in me zadevali ravno toliko, da so v meni vzbujali ustrezne energije, sposobnost za boj in preživetje. Vse pritiske sem prenesel, jih osmisli, po vsakem zdiferenciral svojo osebnost, čeprav me je bilo ob tem, v procesu zorenja, marsikdaj pošteno strah in sem se znašel kdaj pa kdaj na robu obupa, celo samomora. Najteže je bilo med leti 1942 in 1944 pa v zimi od 1945 do 1946. Pa še marsikdaj.

Preganjavci so se rekrutirali tako iz starojugoslovanskih oblastnikov kot iz vrst okupatorjev, domobrancev in stalinistov. Zato moram brati od znotraj - kot svojo usodo - vse drame, ki uprizarjajo življenja in trpljenja ljudi, posebej nepriagojenih, drugačnih, tudi upornih, a tudi zgolj nesrečnih v predvojnem, medvojnem in povojnem času, zmerom. V tem pomenu so enakopravno “moje” drame: enobejevske **Rojstvo v nevihti**, domobranska Jeločnikova **Simfonija iz novega sveta**, Ruplov **Job** ipd. Tudi zato sem poklican za kompleksno pluralno obravnavo slovenske zavesti (in dramatike). To je bistvo, v katero sem rasel: do svojega današnjega krščanstva, ki ravno ni antikomunizem (ali antifašizem), ampak odprtost do vsega drugega in drugačnega, celo do najbolj drugega, do preganjavcev in rabljev. Tudi zato mi je tako blizu in jo jemljem za versko eksistencialno pozitivno merilo - nedosegljiv cilj - figuro Snežne, Simčičeva **Mladost**, ki svoje odrešenje žrtvuje za svojega rablja. To je verska rešitev, ki bi jo morali današnji slovenski katoličani posnemati, na pa da se evangelijskemu krščanstvu odpovedujejo, se repoganizirajo s pravičništvom kot maščevanjem.

Pučnika sem zmerom spoštoval zaradi vrste njegovih darov, vitalnosti, inteligence, močne osebnosti, ambicije. Čeprav si nisem zatiskal oči pred njegovimi slabostmi, predvsem pred “brezčutnostjo”, ki je ni prakticiral le do sebe, ampak tudi do svojih bližnjih; da je z njimi - zdaj niti ne mislim na politično sfero - manipuliral, čeprav si je ob tem izdelal socialno politični alibi. Bil je ob vsej upravičenosti svoje kritike oblasti osebno nezadržno osvajavski. (Tip Zupanovega **Aleksandra**.) Predstavljam si, da je takšen energetsko izjemno oskrbljen in dejaven človek še posebej trpel zvezan, onemogočen v ječi; vse drugače oz. mnogo huje kot medli Ruplov Job ali skeptični Kozakov Sigismund. Kdor si predstavlja, kako bo nosil svet na ramenih, prestavljal gore, udejanjal zgodovino, oblikoval in predeloval ljudi, a mora gledati, kako brez koristi vene v ječi - in mu tudi njegovi prijatelji, ki jih skuša animirati za svoj projekt, ne sledijo, ne v politično akcijo ne v zapor -, je gotovo strašno udarjen in postavljen pred res težavne preizkušnje. Dobesedno je skopljen. (Je to čista krivica? Ali je to “kazen” za čezmerni aktivizem?)

Skoraj vsak drug bi čutil, da je izdan; da so ga prijatelji zapustili v veliki nesreči. To zgodbo podrobno popisujem na drugem mestu. Zdaj mi gre le za opis Pučnikove močne narave. Na začetku si je mogel predstavljati, da sodelavci Revije in Perspektiv bolj sledijo njegovim stališčem in projektu, kot so mu zares; morda tudi njihovih ugovorov njegovemu stališču in praksi ne leta 1958 ne 1964 ni vzel dovolj resno. Morda je bil prepričan - je manipuliral z njimi? -, da jih bo ravno s svojim zaporom zavezal? Tako so delali revolucionarji že od nekdaj: žrtvovali so se in potegnili v skupno žrtev tudi druge. Mi pa smo skušali razrešiti

problem drugače: ne se Pučniku odpovedati, a se ne z njim pustiti žrtvovati, ker nismo - nobeden od nas - delili Pučnikove revolucionarno optimistične vere v smiselnost politične revolucionarne oz. sploh socialne Veleakcije; ker smo takšno akcijo razkrili kot samoslepilno (v likih Marcela, Komisarja - vse do Črtomirja in Cheja), kot nesmiselno, Božič že v **Izhodu**, kot nemogočo, Zajc v **Otrocih** in kasneje v **Vorancu**, Kozak v Simonu. - Smole je - v skupnem duhu z mano - Pučnika v **Antigoni** preinterpretiral iz aktivista, ki mu je "družbeno delovanje" vse, kot se je sam izražal, v verski lik spoja s transcendenco, kar je bilo realnemu Pučniku zelo tuje in mu je še danes. To mojo usmeritev je - v mnogih debatah z mano - že leta 1957 in 1958 kritiziral kot preveč "krščansko", utopično, zgolj moralno eksistencialno, kot premalo socialno politično. Enako in še bolj jo je odklanjal v letih 1963-64.

Pučnikova največja moralna moč je prišla do izraza šele v zaporu; in po njem: da ni nikomur nič očitil; da je svoje zamere skrival. (Eno takšnih do mene mi je priznal šele čez desetletja. Jaz mu svoje osnovne pripombe nanj še danes nisem.) Da jih je - sebe - premagoval. To sodi v območje ali askeze ali stoe; ti dve je v zaporu - ne pa, ko je prišel iz zapora - zgledno gojil. Ko ga je Smole spomladi 1960 obiskal v zaporu - ta obisk mu je dovolil in oskrbel Kraigher -, bi bilo najbolj normalno, da bi razumel Pučnik Smoleta kot provokatorja, kot policijskega agenta; recimo tako, kot je sprejel obisk Staneta Saksida. Smole ga je namreč prišel vprašat nekaj povsem neverjetnega: ali dovoli - se strinja -, da sprejmemo revijo (Perspektive) iz Kraigherjevih rok v času, ko je sam v zaporu. (Perverznost, vprašljivost, tveganost - in pomen - te situacije popisujem drugje.) Naša ožja grupa je namreč določila Smoleta, da terja revijo, a da jo mora Pučnik odobriti. Pučnikova izrednost je bila v tem, da jo je v zaporskem pogovoru s Smoletom odobril, čeprav je imel le malo podatkov o zadevi in sta morala s Smoletom paziti, kaj govorita, saj so jima prisluškovali. Iz pogovora je hotela Partija-policija dobiti informacije o naših resničnih namenih. Igrali smo kaj tvegano igro.

A vse samozatajevanje Pučniku ni pomagalo. Naj so mu bili nekateri leta 1964 še tako blizu - tisti, ki se niso hoteli iz načelnih razlogov, tudi zaradi solidarnosti s Pučnikom, udeležiti znanega pogovora s Kavčičem, objavljenega v zadnji številki Perspektiv -, ne le da mu niso sledili v zapor, ampak niso nadaljevali njegove in svoje linije ne leta 1964 ne 1965 ne 1966, ko je prišel dokončno iz zapora. Tedaj jih je - nas je - obiskal vse po vrsti, nas še enkrat in znova skušal pridobiti za isti tip akcije kot prej; a ni pri nikomer uspel. Zato je razočaran - "brez naveze", kot piše kasneje sam - odšel v tujino, delat kot delavec v neko železarno in nato študirat. Ni se odločil, da bi postal politični emigrant oz. disident; to je izjemno pomembno dejstvo. Ni postal antikomunist, kot je danes. In ne človek, ki bi se hotel vrniti v Slovenijo in živeti kot mi: na zunaj polovično, tudi povsem skrženo življenje, navznoter pa vendar polno - odvisno od vsakogar osebno. Skoraj edine stike sem s Pučnikom ohranil le jaz; 1967 sem ga - na potovanju iz Anglije skoz Hamburg domov - v Hamburgu prvič obiskal. Kmalu zatem se je začel vračati domov, a privatno. Z našo usmeritvijo pri Problemih ni imel - ni hotel imeti - zveze, čeprav sem ga vabil. In mu je Rus v začetku 70. let celo skušal dobiti namestitev na fakulteti. Pisemsko obdobje je vse te načrte podrl. A tudi Pučnik sam se ni mogel odločiti. Odločil se je šele v letih 1989-90, ko je ugotovil, da ima prvič pravo politično - strankarsko in oblastniško - šanso. Prej - od 1966 do 1989 - je šlo v Sloveniji za drugačen tip socialno-kulturno-intelektualnega življenja; v tej razpravi ga opisujem. Pučniku ni ustrežal. Prav-

zaprav vse do 1990 ne; in niti še leta 1986, ko sem ga pripeljal v uredništvo Nove revije in ga seznanil z njegovimi kasnejšimi najožjimi političnimi sodelavci, s Hribarjem, Apihom, Puharjevo itn. Tedaj se je začel prvič pristneje zanimati za možnost svoje reaktivizacije na Slovenskem. V isti meri, kot sem se začel prav tedaj jaz iz "politike" umikati.

Ta del zgodbe o Pučniku pripovedujem - sam jo bo lahko dopolnil ali popravil, morda gleda na zadevo drugače -, ker je bil Pučnik ena osrednjih figur revijevstva-perspektivovstva; v enem pomenu celo osrednja. In ker je bil nanj - via facti, zaradi njegovega radikalizma in zavora - vezan nemajhen del naših opredelitev in celo dramatike. Leta 1959 na en način: v likih Antigone in Simona je bil heroj in svetnik; z njim vred smo rasli, vsak v svojem tipu zavora. (Da je bil naš "zapor" bistveno lažji, si nismo nikoli zakrivali. A smo bili prepričani, da delamo tudi zanj, za takšnega, v kakršnega smo ga v svojih predstavah transformirali.) Vse drugače pa je bilo po 1964. Vedeli smo, da Pučniku ne moremo slediti. A zdaj ga nismo več predelovali v simbol moralno eksistencialne upornosti, smisla, pozitivitete. Kolikor nismo vedeli že prej - ne le Zajc in Božič v **Otrokih reke in Kaznjencih** -, smo in kar vsi, čeprav vsak po svoje, spoznali, da Pučnikov tip socialno politične akcije ni pravi; ni perspektiven; ne motivira. Da celo zavora, ker vse preveč reducira na politicum in na obnovo družbenosti, ki je na razpotju med prvotno meščanskostjo in revolucionarnostjo kot negacijo padca meščanskosti v korupcijo in despotizem. Nekje v točki Cankarjevega Ščuke, **Za narodov blagor**, ko se ta odloči za upor Grozdu in etablirani oblasti. Cankar že prej v **Romantičnih dušah** doda Ščuki in **Blagru** hrepenenje po absolutnem in osebnem odrešenju, v **Kralju** pa avtodestruktivno avtorefleksijo, torej transcendenca in nemoč. Oboje je bilo in je Pučniku povsem tuje. Tako je ostal v časustrukturi nekje med **Blagrom** in Jarčevim **Ognjenim zmajem**; a je **Zmaj** že kritika tega, kar Pučnik danes idealizira: Desnice s fašistoidnimi potezami karizmatičnega Vodje, Odrešenika iz Grosupljega. Ta regres ni časten.

V tem je bil nesporazum med Pučnikom in perspektivovci. Ti so, kot sem konkretno analitično pokazal, bili vsaj toliko kot politiki tudi avtorefleksivni misleci avtodestrukcije in nemoči, **Otroka reke, Kaznjenci**, kaosa, že odpirajoči se simulaciji, **Jošt**. Pučnikova linija iz leta 1964 bi pomenila redukcijo teh - in drugih - momentov na klasično politiko in na revolucionarni heroizem z zaporji, žrtvami, vero v Novo družbo. Danes naj rečem: hvala bogu, da nismo leta 1964 sledili Pučniku; a tudi ne leta 1958-59. Da smo osta(ja)li, vsak po svoje, drugačni. Ko se je Nova revija - Hribarja, Šeligo, Taufer itn. - v koncu 80. let priličila Pučniku - točneje, našli so se na isti liniji -, je to pomenilo redukcijo novorevijevstva na presežene vzorce in uvod v današnje desničarstvo, ki se mu oba Hribarja danes, žal zelo kasno, odrekata.

V 70. in v 80. letih se je tudi Pučnik odpovedal svojemu revolucionarstvu in milenarizmu. Že v koncu 60. let ni podprl nemških študentskih novolevičarjev; ti so ga kasneje, profesorja, celo napadali kot konservativca. Postal je filozof tehnološkega odnosa do sveta. Obrazložil ga je v zelo zanimivi sociološko filozofski knjigi **Družba, kultura, tehnologija**, leta 1987; knjiga je - poleg enako izjemno umne Krambergerjeve o **Homeostatih** - vrh slovenskega filozofskega scientizma kot "tehnokratizma". Se pravi, da je že kmalu po svoji nastanitvi v Nemčiji tudi on sprejel duha postmoderne, funkcionalizem, lingvizem; hedonizmu pa je bil, paradokсно, že od nekdaj blizu (razen v časih zaporov oz. ne v politiki). Tu je bil glavni vzrok za to, da ni postal disident à la Mihajlov, da o ruskih disidentih ne govorim. Šele konec 80. let se je spremenil, regrediral: ko je ugo-

tovil, da njegove knjige nihče ne bere; v Novi reviji je bila skoraj zamolčana. Da se vrača čas-struktura - let 1958 in 1964 -, v katerem je bil enkrat poražen in bo zdaj morda zmagovalec. To je bil čas spora med prvotnim meščanstvom in enopartijskim oz. nestrankarskim marksizmom; čas možne reheroizacije. Pučniku v zaporu se gotovo ni kazal kot čas porajanja vojskovodij in generalov à la Švajncer mlajši; torej ne kot komedijska simulacija. Prav tako ne njegova obnova leta 1990, ki se je zdela v okviru nacionalizma nekaj resnega, obveznega, usodnega. Božič pa je militaristično reheroizacijo že zdavnaj razkrinkal v groteski **Vojaka Jošta ni**. In Rudolf za njim v **Kserksesu**.

Nekaj časa - okrog leta 1990 - je bil Pučnik ideolog partitokratizma kot tehnologije liberalne družbe; s to ideologijo je dejansko pokrival in prekrival svojo pristno težnjo po reheroizaciji, svoje revolucionarno desničarstvo. Ko je uvidel, kaj konkretno je liberalna družba - beda liberalne politike, nihanje med pogoltnostjo, korupcijo in provincialnim profesionalizmom -, je spoznal, da to ni tisto, za kar si je prizadeval leta 1958 in 1964; niti ne 1990. Da ta mizerija ne ustreza njegovim ambicijam. Da tudi ne upravičuje njegovega zapora, trpljenja; in ne revijevstva ter perspektivovstva. Da smo tedaj izdelovali projekt vse drugačne družbe: vsebinske, utopične, moralne, eksistencialne, sodelavske, ustvarjalne, celo ljubezenske - **Stavba, Afera** (Simon) -, umno dialoške (**Greda, Prometej**), ne mizerno prepirljive medstrankarske, ne hinavske, prazno retorične, umazano časnikarske, požrešne in moralno tope. (Kar večina Slovencev misli o današnji. Ima prav. Le zaveda se ne, da boljše družbe ni in je ne more biti. Da je kvečjemu lahko slabša: bolj teroristična in morivska.) Nekdanji oblastniki in preganjavci se ne čutijo ne odgovorni ne krivi za svoja dejanja; kolikor so zla, jih nalagajo na rovaš objektivne, zunanje zgodovine.

Ne pravim, da niso tudi rablji žrtve zgodovine in njenih slepil. A bistvo humanizacije in višje religioznosti je ravno v tem, da vzame človek svoja dejanja in usodo na svoja ramena, na svojo dušo in vest; ne da se jih otrese kot pes kapljic vode. Bistvo **Kralja Ojdipa** je ravno v tem: subjektivno ni kriv - da se je poročil z materjo, da je ubil očeta -, a te nekrivde ne vzame za alibi. Odpove se ne le kraljevanju. Ampak se najprej oslepi; sam si naloži pokoro. Nato pa - zgodba **Ojdipusa na Kolonu** - zapusti družbo, postane berač, popotnik, romar, ki ga hči, ta se žrtvuje zanj, Antigona kot otrok, vodi slepca po brezpotjih puščave sveta, dokler se usoda ne dopolni in sme bivši kralj milostno izginiti v podzemlje. Krščanstvo temelji natančno na tej Ojdipovi zgodbi, na odločitvah, ki jih je sam sprejemal po tem, ko se je odprl anagnosis, tj. spoznanju o svoji grešnosti.

Malovrednost današnjega slovenstva ni le rezultat zaostale in pohlepne - pravičniško maščevalne - Desnice. Niti ne zgolj liberalne koruptnosti in brezobzirne požrešnosti. Enako je posledica moralno eksistencialne in intelektualne toposti bivših komunističnih oblastnikov, ki so pozabili na etične pobude Marxa in Cankarja, na omenjeni grško-krščansko verski moment, na to, da človek ni le aktivist potreb, zadovoljevalec interesov in pamet; da je tudi vest in duša. Marx je vest pravzaprav že zanikal in človeka utemeljil kot svobodno bitje užitka; novolevičarji so temu sledili. Cankar ne. Samomori kot sta Kardeljeve in Avblja ali umor v družini generala Hočevarja, da ne govorim že o samomoru Kardeljevega sina, so strahotni; so simboli totalnega - notranjega - zloma komunistične revolucije. So človeško pretresljivi in po svoje veličastni. Sodijo v nadaljevanje slovenske tragedije; nadaljujejo tudi smrti-umore Nagodeta, Koširja, Oswalda in muko Pučnika kot zapornika; nadaljujejo in s posebnim komentarjem zaključujejo tudi pomor tisočev domobrancev. Da svetuje Janša

Ribičiču samomor po Avbljevi poti, je eden najhujših cinizmov in znamenj slepe mržnje, kar sem jih srečal v življenju: hip, ko se sovražecemu zmede, naredi rdeče pred očmi in iz strasti maščevalnosti pozabi na svoje osnovno človeško dostojanstvo. (Tudi tu se današnja slovenska Desnica razkrije kot dvojček stalnistov kot ultracinikov.) A ko Pučnik - grenko - opazuje moralno topost bivših oblastnikov (omenjeni samomori so kljub strašni tragičnosti nezadostni, v več ozirih napačni, saj ne morejo nadomestiti tistega, kar bi krivci - z vsemi bivšimi oblastniki vred - morali storiti, tj. napraviti javno spoved, osebno izpoved in avtokritično - umno, čim bolj nepristransko - analizo lastnih življenj in Partije, namesto njih opravljamo ta posel drugi, čeprav smo za to manj primerni) in je upravičeno zgrožen, ko ugotavlja, da je nastajajoči slovenski svet mlaka in močvirje in prevara in ogabnost in neumnost, ne bi smel izgubiti kritične distance do Desnice in do Janše, ki se ravna po pravkar navedenem vnebovpijočem morbidnem cinizmu rudolfovske provenience (**Kserkses**).

A kaj bi moral Pučnik storiti? Je sploh mogoča kaka politika, ki bi bila bistveno boljša od danes obstoječih? (Na Zahodu so bolj spretni, bolj diplomatske, manj barbarsko surove, bolj strokovne, a ne manj hinavske in ne manj demagoške in ne manj pohlepne.) Ker sam že ves čas dvomim o višjih možnostih politike - ne le konec 80. let, ampak že na prelomu 50. v 60. leta in prej -, nisem mogel nikoli za Pučnikom politikom; spoštoval sem Pučnika kot borca in žrtev. Ne iščem in ne najdevam v socialno političnem, v omejeno tosvetnem. Zato sledim Cankarju (Mlakarju v **Dušah**, Poljancu v **Vidi**), Majcnu, Mraku. Kar se dogaja z današnjim Pučnikom, je zame prav tako katastrofa in tragedija; zaenkrat v fazi samoslepila. A že vidim konec, pa naj bo žalosten ali grotesken. Božič ga je že zdavnaj predvidel v samoizgubljenosti Cunjarja, ki spozna, da je vse prizadevanje zamen; in v samorazkroju **Kaznjencev**. Mogoča je tudi topost - odbijanje avtorefleksije - po modelu bivših oblastnikov. Bog nas je obvaruj!

Nikogar ne bi rad videl pred nobeno parlamentarno preiskovalno komisijo in pred sodiščem; kritični stališči **Antigone** in **Afere**, ki sta razkrinkali preiskave in sodišča, sta bili tedaj in sta še danes tudi moji. V boju za Pravico ljudje poračunavajo le svoje spore, zastopajo le svoje interese. In tudi če pravica zmaga, kaj je to? Kaj sploh je Pravica? Ribičič pred sodiščem, kot je bil Rupnik? Sam bi rad slišal Rupnikovo in Ribičičevo analitično avtorefleksivno izpoved, kot jo je izrekel moj zgled Cankar v **Hlapcih** in drugje. Pa moj zgled Majcen v **Revoluciji**. Pa moj zgled Mrak v **Chrysipposu**. Pa Božič v **Španski kraljici** in Smole v **Zlatih čeveljčkih**. A kaj storiti, če te spovedi ni? Če je ne da ne pesnik Ribičič ne dramatik Kociper, oba ekstremistična politika in ideologa, a tudi intelektualca in umetnika? Nikakor se ju ne da prisiliti in izsiliti. Danes izsiljuje Desnica; včeraj - v letih od 1941 do 1945 - je izsiljevala Levica. Obe - in vsi kaznovalci, očitovalci, moralisti, tudi jaz med njimi, kadar sem (in sem često) moralist - sta tu brez moči. Vsako nasilje kot uničevanje negativitete (tega, kar imam za negativno) le krepí nič in zlo in videz. Treba je pristati na svojo in človeško nemoč. To je vedel že Cankar, že kot mladenič, v **Dušah**; in je vedel do konca, do **Hlapcev** in **Vide**. A se ne zadovoljiti z nemočjo, kar je težnja Gruma in Zajca, čeprav sta pri tem nesrečna. Vendar že s tem, da analizirata in kažeta nemoč - v **Trudnih zastorih** in v **Otrokih reke** in drugje -, trgata samoslepila in odpravljata prevarantstvo. Če pa človek zmore javno avtokritiko svojih dejanj, ki jih spozna za slaba, in potegne iz njih konsekvence, kot jih je Ojdip in za njim tolikeri - konzul Bernick v Ibse novih **Stebrih družbe**, Strindberg na **Poti v Damask** itn. -, naredi nekaj, kar je blizu čudežu.

Kozak je pisal **Dialoge** od jeseni 1956, ko mi je ideja - na izletu na Kurešček - prvič razlagal. Ideja je nastala kot posledica madžarske revolucije ali vsaj v zvezi z njo. Močno se je vrezala v moj spomin, ker bi bila takšna drama nekaj zelo novega v - povojni - slovenski dramatik, korak naprej v kritični analizi stalinizma oz. dane družbe. Do poletja 1958 je gotovo še ni imel napisane, saj bi mi o tem kaj dejal; v Parizu sva bila v letih 1957-58 veliko skupaj. (Tedaj je - kot mnogokrat - reševal svoje osebne erotične probleme, kot tudi po 1960, čeprav o njih v njegovi dramatik ni sledu; sploh ne o odnosu med moškim in žensko - na robu šele v **Legendi** -, ki je bil v njegovem osebнем življenju središčen.) **Dialoge** mi je dal prebrati leta 1959, spomladi ali poleti. Pred mano je bral dramo Kos, ki je bil z njo zelo zadovoljen. Ker sem napravil o nji kritično analizo, mi je Kos odgovarjal; oba pismeno. Bilo bi lepo, če bi Kos svoj tekst našel in objavil. Morda je pri njem tudi eden od mojih; spominjam se, da sem napisal dva. A imam shranjenega le enega in še tega le v kosih. Za neki namen sem ga razrezoval; a za kakšen? Za režijo leta 1962?

Afero mi je dal Kozak brati spomladi 1960, ko smo pripravljali uprizoritev **Antigone**. Bilo je očitno, da veliko stavi nanjo. S Smoletom sta bila tekmeča - že od leta 1944, ko smo se vsi trije tesno sprijateljili. Ob **Antigono**, ki ji je takoj priznal veliko vrednost, je moral postaviti tudi sam nekaj velikega. Vedel je, da **Dialogi** ne zadoščajo. Bil je nesrečen, ker se je Kosu, ki je edini do tedaj **Afero** prebral - morda še ni bila v dokončnem stanju -, zdela vprašljiva, slabša od **Dialogov**. Jaz sem bil nad **Afero** že ob prvem branju - ne kot pri **Antigoni**, ki je bila v prvi varianti slaba - navdušen. To je Kozaka silno razveselilo. Bil je - kot mnogi umetniki, vse drugače kot v konkretnih odnosih do ljudi - do svoje umetnosti silno negotov, neprepričan vase kot v dramatika, brez samozavesti, otroško odvisen od sodbe prijateljev, ki jih je cenil. Ne pa od "mase". Povsem drugače kot Smole, ki je dal nekaj le na moje mnenje, pa še tega ni hotel priznati, sicer pa je igral vlogo popolnoma avtonomnega, za vse okrog nezainteresiranega posmehljivca, porogljivca. Kar ga je sčasoma potiskalo v psihološko in socialno izolacijo, vidno v **Zlatih čeveljčkih**, v melanholično sušenje - kot da bi živel po scenariju konca **Otrok reke**. - Ko je prišel Kozak k meni na Jamovo vprašat, kako se mi zdi **Afera**, in sem pokazal res pristno občudovanje teksta, takoj sem ga postavil ob **Antigono**, tako mislim še danes (medtem ko je tedaj **Antigona** naletela pri širši kulturniški plasti na vsesplošno dober sprejem, ne pa **Afera**, obe je zanimal le Pirjevec in njegov ožji krog), sem mu predlagal, naj jo da brati Smoletu; opazil sem, da ga s svojo oceno vendar nisem povsem prepričal. Če bi Smole, ki je bil do Kozaka, posebej pa do njegovega umetništva, že od začetka nesramno nezapljiv, mojo ugodno sodbo potrdil, bi obveljalo, da je drama res dobra. Med nama s Kosom je torej moral odločati Smole.

Vsa čast Smoletu. Bil je odprt, ravnal je pošteno. Ni mu bilo lahko priznati tekmečev - nepričakovani - uspeh. Čeprav sta bila prijatelja tedaj v dobrem odnosu - po neprijetnem razdoru od poletja 1958 do pomladi 1959, do hipa, ko sta se Kozak in Kos odločila, naj Oder **Antigono** uprizori in sta se znova postavila na stran - seveda po naše, po antigonsko - prerazloženega Pučnika. Kot radikalnega politika sta ga povsem odklanjala, kot figuro v duhu Antigone pa sta ga bila pripravljena sprejeti. Tako je **Antigona** - "ponašen", "depolitiziran", "kristjaniziran" Pučnik - omogočila ponovno zблиževanje obeh kril Revije in grupe.

Smole je **Afero** pri priči prebral in ji izrazil nedeljeno spoštovanje, podporo. Tudi zato smo jo kot naslednjo uprizoritev Odra začeli študirati kmalu po premieri **Antigone**, na jesen 1960. A po nenavadnih zapletih. Najprej je sprejel glavno vlogo - Komisarja - Sever. Ker je bil Sever notranje razdvojena osebnost, je po eni strani podpiral Partijo - kandidiral kot poslanec -, po drugi je bil do nje močno kritičen. Kasneje, na koncu Odra, je odigral zelo lepo vlogo - v času, ko je bilo politično res nevarno. Njegov monolog Jermana pred množico nahujskanega plebsa je pomenil v ljubljanskem študentskem naselju, kjer smo pripravili zadnjo prireditev Odra, eno mojih najpretnesljivejših, čustvenih in moralnih življenjskih umetniških doživetij. Sever je od srca - z vso močjo svoje v tem najbolj pristne humanistične narave - vrgel v obraz oblasti in njenim valptom, kaj je: avtorska, totalitarna, teroristična, ozka, neumna, skratka zoperčloveška. Štiri leta prej - leta 1960 - pa še ni zmogel te odločitve, čeprav ga je privlačevala. Rad bi to razkril s Komisarjem, a ni šlo. Vlogo je sprejel, pa spet vrnil. - Morda so nanj vplivali njegovi prijatelji; morda bi vedel o tem povedati kaj Torkar, ki je bil na Oder jezen, ker mu nismo hoteli uprizarjati njegovih dram, čeprav jih je ponujal. (Jaz bi jih, a sta bila Smole in Kozak odločno zoper.) Torkar je **Afero** tudi javno napadal. Ocenjeval jo je kot intelektualizem, kot dramatiziran esej; ne kot dramo in še manj kot umetnost. Enako je zrl nanjo Zupan - prišel je celo na pogovor o **Aferi** v Društvu pisateljev, kar je bilo zanj izjema; molčal je - kot ponavadi -, a odobral Torkarjeve strastne diskvalifikacije.

Odnos do **Afere** je bil tedaj za marsikaj značilen. Kot pri **Antigoni** nihče ni vedel, kako jo bo oblast kot odrsko uprizoritev sprejela. Če je bilo **Antigonino** sporočilo še zavito v mitsko grško preobleko, je bila **Afera** vsaj še za eno stopnjo konkretnjša. Čeprav se je dogajala leta 1944 v severni Italiji, je uprizarjala komunistično revolucijo, strukturno enako kot v Sloveniji. Dopustiti takšno sliko revolucije, kot je bila v **Aferi**, je pomenilo že kar za dobro ped in več odškrniti vrata in dopustiti - nemalo kritičen in polemičen - dialog o bistvu partijske revolucije. Tak dialog je moral voditi - čez dobra tri leta - h **Gredi**, nato k Jovanovičevi **Osvoboditvi Skopja** in **Prevzgoji srca**, Ruplovemu **Jobu**, Šeligovi **Ani**, Goljevščkove **Pod Prešernovo glavo**, k dramam, ki so vse jasneje razkrivale resnico stalinizma, poststalinizma in dane slovenske družbe in pri tem naletavale s strani oblasti na številne težave in ovire. Nazadnje je pripeljal do državno politično institucionaliziranega dialoga liberalne družbe: do radikalnega postmodernega spreminjanja vse družbe in celega sveta v teater. - Uprizoritev **Afere** je bila zelo resna preizkušnja za nas vse: za "pučnikovce" kot ustvarjavnice predstave (Pučnik je nastopal kot Simon, njegova usoda je bila jasno pokazana) in za politike, ki so morali biti zvesti partijskemu okviru, obenem pa ga razširjati, če so hoteli, da Partija in komunizem preživita.

S tem mislim na Borisa Kraigherja. Kot že pred krstno predstavo **Antigone** se je tudi pred krstno predstavo **Afere** po Ljubljani govorilo, da bo tik pred zdajci prepovedana. Oder je vljudno poslal Kraigherju dve gratis vstopnici. Bo prišel? Prišel je - s spremstvom sodelavcev in prilizovalcev (ki jih pa ni posebno cenil, bil je inteligenčen in avtonomen avtokrat). Dogajanje sem posebej pozorno opazoval. Ko so po koncu - sijajno odigranega - prvega dejanja ugasnile odrske luči in so se prižgale v dvorani, igrali smo v Križankah, je nastopil čuden molk. Tako direktna kritična analiza revolucije, pisana s takšnim poznavanjem snovi in akterjev slovenske zgodovine, se še ni slišala s slovenskega odra. (Kozak se je kot sin Ferda, ministra, predsednika skupščine gibal v oblastniških krogih in bil z ressentimentom na obeh straneh, pri Pučniku in pri Kidriču, a se je odločal med

obema po svoje in zase in za "nas".) Trenutek je bil prelomen - kot leto prej pri **Antigoni**. Kot da je Kraigherjeva suita čakala, da se bo po postavi mali, a po odločnosti veliki predsednik v znamenju protesta vzdignil s sedeža in zapustil dvorano. A je - bil je sin dramatika, poznal je dramaturgijo življenja - nekaj neskončno dolgih hipov počakal, nato pa zaploskal; ne premočno, a ne zgolj formalno vljudno. Priznavalno. Spoštljivo. Suita pa obotavlja se za njim; ni se znašla. - Ostala dvorana, seveda "naši" privrženci, je ploskala prevzeta, s čustvom in prepričanjem. - Ista slika se je dogodila na koncu, ko se do kraja razjasni vsa tragika in grenkoba, veličina in zločinskost slovenske revolucije.

V treh desetletjih in pol od tega dogodka sem še veliko doživel in premislil. Pa sem zavzel kasneje bistveno drugačno razmerje do revolucije, kot ga je kazala **Afera** in kot sem ga tedaj v grupi soustvarjal tudi jaz, tudi v neštevilnih pogovorih in polemikah s Kozakom? Menim, da ne. Najbrž sem marsikdaj zanihal v smer še večje kritičnosti do revolucije, a nikoli nisem dokončno izstopil iz svoje zgodovine, iz svojega otroštva, iz svoje narave; torej ne iz svoje komunistične in marksistične mladosti. Revolucijo gledam od znotraj, tudi kot svojo - tragično, samoslepilno, a realno - usodo. Nisem se ji in se ji ne bom odpovedal. Je pa vse moje pisanje ena sama javna spoved - avtokritika - revolucije. Tako je ravnal v **Aferi** tudi Kozak. Dal nam je posnemanja vreden - in umetniško sijajen - zgled.

Vsi smo dvoumni in dvojni; eni bolj, eni manj. Sever bi bil rad enoten, a se mu ni posrečilo. Ko je **Afera** uspela, je začel v "nas" zaupati. Sprejel je vlogo Tejrezija v **Antigoni** - v Janovi režiji v Ljubljanski drami. Tudi to predstavo sem pozorno spremljal, ne le Odrovo. Hotel sem odkriti razliko med režijo realista-humanista, Jana, bila je plemenito retorična in pristno čustvena, medtem ko smo na Odru - v Križajevi režiji - bolj poudarjali strast in spor. Manj skladno lepoto, bolj ostrino tragedije in moralno eksistencialno nujno osebnih odločitev. Vendar predstavi nista mogli biti prerazlični, saj je v obeh igral nosilno vlogo isti igralec - Souček. Bil je premočna osebnost, da bi ga lahko režiser premaknil bliže tisti blagosti, ki je bila značilna za Severja; in ki smo jo, ko smo bili bojevit in hudobni, imenovali sentimentalni humanizem. Prav s prenosom **Antigone** in **Afere** v SNG in s tipom Součkove igre smo širili svoj vpliv - razmerje do sveta - v širšo javnost; najprej v kulturo. Prav to nam je hotel preprečiti Štih, ki je bil kmalu po 1960 imenovan za direktorja Drame SNG; nasledil je Jana. S Pirjevčevo ideološko in institucionalno pomočjo (Pirjevec je kot predsednik Sveta Drame SNG, to pa je bila politično ideološko odločilna funkcija, in kot Kraigherjev osebni svetovalec za kulturo dosegel, da so Štiha imenovali za ravnatelja) je skušal Štih, bil je tudi v uredništvu in grupi tedaj nam "smrtno" sovražne Sodobnosti, doseči, da bi se Drama idejno-stilno obnovila iz sentimentalnega ali pretradicionalnega humanizma v modernejšega. A kakšen naj bi bil ta humanizem v teatru konkretno?

Ko sem primerjal predstave Odra in Drame - teater in igranje sem dobro poznal, pred desetletjem sem bil gledališki kritik, Janovo **Antigono** sem kot Smoletov intimus spremljal tako na gostovanje v Zagreb kot v Novi Sad na Sterijino pozorje, kjer je bila nagrajena za igro in za tekst - in skušal opredeliti razliko v igralskem slogu med Odrom in Dramo, v odnosu obeh grup ali ustanov do sveta, sem poudarjal v slogu Odra strast, neposrednost, konfliktnost, intelektualnost, a doživeto kot eksistencialno. Oder je hotel podajati bistvo revolucije in naše bistvo: dialog kot polemiko, kot sorazkrinkovanje in samorazkrinkovanje antagonistov. Kot dramaturg sem terjal prav to: radikalen spor, a znotraj besede kot dialoga. Medtem ko so bile za Dramo značilnejše lepe slike, poudarek, da gre

za estetsko podobo, čeprav z moralnim podtonom in komentarjem. Drama je - konvencionalizirano - stvarnost odsevala; Oder jo je analiziral in podajal v njeni kruti trdoti. Tako je začel z linijo, ki je šla kasneje mnogo dlje: v načelni in praktični barbarizem, v ponorelo kaotično strast državljanske vojne, kjer se beseda umika energetski razuzdani totalitaristični sili sveta. Takšna bi morala biti že uprizoritev **Norcev**, a ji takšni jaz kot predlagani režiser ne bi bil kos; šla bi čez okvire mojega dialogizma in koncepcije Odra in Perspektiv. Sta pa takšno gledališče uprizorila - sijajno in inovativno - Jovanović in Uršič v ŠAGu z O'Caseyevo dramo **Plug in zvezde** kmalu po koncu Odra. - Predstavo je Filipič - spet eden od žbljev, ki jih je sam zabijal v svojo krsto - po premieri umaknil; predstava bi se morala igrati še naprej v Mestnem gledališču.

To je bil nov tip branja sveta: blaznost zmede, krivov, iracionalnosti, gonov: državljanska vojna, kakor jo je napovedal že Božič s svojim absurdističnim kaotizmom, a je še ni bil zmožen izpeljati v duhu **Norcev**. Se je Partija leta 1964 ob **Gredi** in ob novem uredništvu Perspektiv, v njem je bil tudi Jovanović, bala, da bo naslednja generacija **Gredo** dimenzionirala v duhu, ki je prišel do izraza v predstavi **Pluga in zvezd**? Kmalu je prodril ludizem kot postmoderna. Sodefiniral ga je prav Jovanović; in jaz z iznajdbo izraza ludizem v spremnih besedah ob Jovanovičevi novi igri **Znamke, nakar še Emilija** v drugi polovici 60. let. Prodril je obenem v ŠAGu in v Drami. V ŠAGu leta 1965 tudi in pomembno s Smoletovo **Veseloigro v temnem**. V Drami nekaj kasneje s Korunovim **Pohujšanjem**, ki ni bilo le škandal za sentimentalne humaniste, ampak začetek nekajletnega - dosmrtnega - spora Severja s Štihom in ludizmom. Sever je čutil, da je ludizem smrt za njegovo intimno plemenitostno humanistično razmerje do sveta. Sever je v začetku sicer podpiral Štiha, ko je menil, da bo Štih le revitaliziral humanizem. In to je bil leta 1960 Štihov - Pirjevčev - namen; to je bila platforma tedanje Sodobnosti.

Štih je bil bister; s pridobitvami Odra se je hotel okoristiti. Na Oder je gledal kot na eksperimentalni oddelek; zato ga je hotel dobiti podse. Imel je isti namen kot Kraigher s Perspektivami. Ker se Štihu to ni posrečilo, je Oder - leta 1964 - raje uničil, kot da bi mu dovolil samostojno eksistenco. (V marsičem je bil Štih kot direktor še stari partijski avtokrat. Kot Stari v **Gredi**. Isti tip kot Stane Kavčič.) Štih je igral na Součka. Souček je sodil v Pirjevčev ožji prijateljski krog ravno okoli leta 1960. Smole ga je pridobil, da bi igral v **Antigoni** Kreona;

Souček je sprejel, ker je - kot inteligenčen igravec - takoj začutil, da gre za veliko vlogo. Po obeh res velikih Součkovih uspehih na Odru leta 1960 in 1961, Kreon in Komisar, je postal Souček kar naenkrat prvi igralec na Slovenskem; Severja je zasenčil. Zato ga je Štih moral pridobiti; kar ni bilo težko, saj je bil Souček v Drami v službi. Začel mu je dajati same glavne vloge. Nekaj časa jih je Souček še odigral suvereno, bleščeče, a se je v njih izčrpaval. Štih ga je zlora-bil. Souček je brez dvoma prenesel tip igranja - postseverjevski tip - z Odra, kjer je dozorel in smo ga zavestno ("filozofsko") izdel(ov)ali, v Dramo in prek nje v širši slovenski prostor. A ne le Souček. Tudi drugi: Rozman (v vlogi Simona), Ulaga (v vlogi Marcela in Sigismunda), Iva Zupančičeva (v vlogi Ismene in Reke), Slodnjak (v vlogi Aleksandra), Benedičič (v vlogi Dana), Kosmač (v vlogi Minskega). Prodor, ki ga je naredilo perspektivovstvo leta 1963-64 v socialno politični smeri (povezovanje s študenti, najprej Ekonomske fakultete, nato Študentskega naselja, moralno kulturna solidarnost s Perspektivami, ki so jo pokazale starejše generacije, sredinci in levičarji humanističnega tipa, a tudi - ob koncu **Tople grede**, ob odzivu časopisja oz. bravcev v pismih na prekinjeno predstavo - že dela splošne javnosti), je bil ne le dolgo pripravljan, že od pravkar ome-

njenega prenosa duha in sloga Perspektiv z Odra v Dramo SNG. Na perspektivovstvo sploh ne smemo gledati reduktivno politično; kot da bi doživelo svoj vrh leta 1964. Tedaj so se Perspektive le najbolj politično profilirale, a se - tudi zato - notranje že začele votliti. Politika, ki ne more ne biti boj za oblast, je sama na sebi samoizčrpavanje, poenostavljanje, tolikšna manipulacija - ne le operacionalizacija - neke globlje platforme, da gre pri nji že za (samo)uničevanje. Potrebni bi bili z naše strani siloviti kulturno ustvarjalni napor in platforma Perspektiv bi se morala skazati za zares izjemen eksistencialni, historični, verski potencial, da bi v naslednjih letih vzdržali svoj projekt, če bi se obenem tudi politizirali. A nam je Partija olajšala posel, ko nas je ukinila.

Kako majhen potencial je imelo gibanje Nove revije, se vidi po tem, da je po ustanovitvi strankarske družbe in nacionalne države inventivnost revije zelo hitro usahnila. Da ne govorimo o Sodobnosti, ki je še tisto ne zelo veliko, kar je obetala v obdobju od leta 1960 do 1964, po 1965 v hipu izgubila in že tri desetletja vegetira, medtem ko je leta 1941 prešla v revolucijo in izgubila samobitnost, kolikor je je imela, da bi postala Dogajanje sveta; bila je le del leveice kot širše leninistične revolucije. Res velik potencial so v Evropi grštvo (z moralo in filozofijo), rimstvo (z državo in pravom), krščanstvo v več oblikah (srednjeveško, reformacija - že mnogo manj pa tridentinski katolicizem, ki se danes na Slovenskem obnavlja le na silo in kot nesrečno bedasto samoslepilo), renesansa, razsvetljenstvo, liberalizem. (Kolikšen potencial ima postmoderna?) Pričujoča raziskava naj bi presojala tudi o vsem tem, čeprav dvomim, da smo za to že sposobni; ni še minilo dovolj časa, zato še ne moremo ustrezno razumeti potenciala perspektivovstva (in problemovstva kot njegove delne realizacije in delne korekcije). Pač pa lahko takšno razumevanje pripravljamo.

Gledališče se je mnogokrat razumelo kot javna socialna tribuna, čeprav obenem nagovarja posameznikovo osebno intimo. A ne eno ne drugo ne zadošča. Gledališče z dramatikom vred, to pa je celota Odra 57 in Perspektiv (Revije 57), je to, čemur so že nekoč rekli: oder je svet. Naša grupa je skozi pisanje in skozi gledališče zavestno - v tem je bila naša ogromna ambicija, samozavest in moč - preustvarjala slovensko družbo, zavest, zgodovino, razmerje do sveta vsakega Slovenca posebej. Tudi zato in v tem smo se čutili kritični dediči in spodbudni nadaljevalci Revolucije kot Gibanja, ki je združevalo verske, socialne in kulturne momente, ne le politične; torej kot Gibanje, ki smo ga imeli za mnogo širše od zgolj marksističnega, kaj šele leninističnega. Hoteli smo rešiti in oživiti liberalno razsvetljske in krščanske (milénaristične in personalistične) momente tako ontološke revolucije, ki ni bila le slovenska, ampak svetovna (pripravljala se je tudi in predvsem na Zahodu in delovala v kulturi tudi po vojni kot najmočnejša sila, čeprav politično ni zmagala), kot slovenske - in svetovne - tradicije. Odtod naši prevodi Heideggerja in Hegla. Bili so začetek in osnova načrta, po katerem naj bi se prevedla vsa velika dela svetovne filozofije, medtem ko je Partija dovoljevala le ozek izbor s svojega vidika, le tisto misel, ki je uvajala v marksizem.

S tem svojim projektom smo uspeli. Perspektiv je bilo sicer konec, slovenske založbe pa so začele izdajati filozofske, sociološke itn. knjige širokega idejnega spektra. Ne pravim, da niso nič v tej smeri storile druge skupine; Pirjevec se je že leta 1961 navduševal nad Husserlom; Beno Zupančič se je leta 1956 dogovarjal s Kastelicem za prevod Heglove **Estetike**. (Ponujal sem se mu jaz, ko sem opravil prevod Lukacsevega **Razkroja uma**, a posla nisem dobil. **Estetika** žal še zdaj ni izšla, čeprav predvideni prevajavec še živi.) Sredinsko levi huma-

nizem nikakor ni bil nekulturn; posebej za klasiko je imel nemalo posluha. A ni imel dovolj prodornosti, pred politično silo se je prehitro umikal. V primerjavi s srbohrvaškim jezikovnim območjem smo filozofske klasike Slovenci komaj kaj izdajali. Več se je izdajalo klasične literature. A skoraj nič moderne, medtem ko sta bila Beograd in Zagreb tako rekoč na tekočem. Skratka, na tem področju smo si v Perspektivah izjemno veliko prizadevali. V vsaki številki je moral biti kakšen inovativen prevod - do tekstov frankfurtske šole, novega romana, surrealizma itn. In - že od prve številke naprej - o pomembnih sodobnih filozofskih, socioloških, kulturoloških knjigah. V tem smo bili na Slovenskem tako rekoč edinstveni. Nismo le razbijali ozkega okvira, na katerega je pazila Partija; tedaj se še ni končalo Zihlerlovo obdobje. S prevodi, ki smo jih načrtno in po vsebini izbirali, smo projektivno utemeljevali svet, za katerega smo si prizadevali. Smo pa s tem duhom in prakso začeli že na Odru: z uprizoritvijo Ionesca in Ghelderoda. Stih je kot direktor Drame SNG naše delo le - a manj radikalno - nadaljeval.

Souček je bil - simbolično vzeto - za teater ključna figura. Čeprav se je zdelo, da je najprej izdal Pirjevca, ker je sprejel odločilni glavni vlogi na Odru, leta 1960 in 1961, in se je kasneje zdelo, da je izdal nas, ko je nehal igrati na Odru (so pa zaigrali na Odru nekateri, ki na začetku niso hoteli blizu oz. so že sprejete vloge po začetku študija vrnil, Bibič in Slodnjak), je v resnici deloval povezovalno oz. prenesel je iznajdbe in duha perspektivovstva v Dramo, v uradno institucijo, kot smo tedaj podobne, kot je Drama SNG, imenovali; sami se izrazito nismo imeli ne za uradno in ne - ali le na robu - za institucijo. Souček (Kosmač, Ulaga itn.) je z nami vred kot igravec ustvarjalno iznajdeval poseverjevsko, ne več čustveno humanistično zasnovo sveta, vidno tudi v Cesarjevi upodobitvi glavnega lika v Millerjevi **Smrti trgovskega potnika**, v Janovih, Tiranovih, Molkovih režijah. Souček, Iva Zupančič itn. so bili istih let kot mi; rojeni med leti 1929 in 1933. Stih pa ni bil ustvarjavec. Morda niti ideolog ne. Bil je socialno - kulturno politično - izjemno uspešna kombinacija politika, direktorja, esejista in časnika. Človek ne le z neznansko ambicijo biti povsod prvi, ampak tudi z darom za to, za vodenje ustanov, za organizacijo, za podrejanje ljudi, za taktiziranje. Imel je neizčrpno energijo, primerno znanje (ki ga je nadvse rad kazal, z njim briljiral), visoko inteligenco, tudi občutljivost; zavohal je novo senzibilnost. Ravno ker jo je zaslutil, a ker se ji je hotel, kot zmerom, postaviti na čelo, je bil z nami v konfliktu. Ni nas mogel prenesti, ker nas ni mogel podrediti. Leta 1957 smo ga vabili k Reviji 57, prišel je na ustanovni zbor, a, kot je imel navado, le za nekaj minut, da se je pokazal, se napihnul, nekaj polprovokativnega - rad je duhovičil - zretoriziral in odšel. Hotel se je - zmerom - narediti zanimivega, skrivnostnega. Želel je, da bi ga prišli prosit, seveda da bi prevzel kako glavno vlogo, od koder bi potem odločal kot kralj. Nam je bilo to smešno in povsem zoper našo koncepcijo občevalsko sodelavske grupe, ki ne potrebuje in ne trpi ne vodij ne kraljev. - Naj to trditev dokumentiram. Smole je hotel leta 1961, ko mu je stopil v glavo izjemni uspeh **Antigone**, postati nekakšen vodja; a je takoj izvisel. Janez Bernik, ki je že tedaj kazal posluh za karizmatičnost, za elitnost, conductorstvo, je Smoletovo fotografijo, povečano v metersko, hotel postaviti v izložbo knjigarne na Kongresnem trgu. Z Rusom sva projekt v hipu preprečila. Smole nama je to neverjetno zameril. Ob izidu **Antigone** v knjigi ni hotel Rusu podarjenega izvoda niti podpisati oz. mu vanj napisati posvetila, čeprav je Rus pomembno sodeloval pri nastanku **Antigone**. Ko se je to dogajalo v moji sobi na Jamovi, sem z grenkobo opazoval smešnost nekoga, ki se je prevzel. - Pozneje sva se tudi s Hribarjem razšla zaradi istega: ker nisem hotel sodelovati pri

njegovi beatifikaciji. Prav je, da je danes idol novorevijevecev Janša in ne več Hribar. Hribarja mnogo previsoko cenim, da bi mu privoščil vlogo despota-pajaca. Takšen se je nama z Rusom zdel tudi Smole na omenjeni fotografiji; je bila Bernikova domislica? Bistvo Perspektiv je bilo usmerjeno zoper trženje in propagiranje samih sebe.

Štihova taktika je bila že bolj civilizirana od partijske. Ta je sprva zgolj likvidirala, in to surovo, kot da je na svojo nasilnost ponosna. (Pač ostanek vere, da je revolucionarno nasilje najgloblja morala.) Medtem ko Štih v revolucijo ni več veroval, odkar sem ga spoznal - okrog leta 1950 pri Ladu Kozaku v Rožni dolini, ko sva k prijatelju vdrla s Pirjevcem precej nakresana. Ostal pa je avtokrat, cepljen na demokrata. V prvem uredništvu Razgledov je odigral pomembno vlogo. Mojemu sodelovanju - tedaj, 1951 in 1952, zelo pogostemu, pisal sem filmske kritike - ni nasprotoval, čeprav si nisva bila blizu, ker se mu nisem pustil očarati in sem mu to pokazal. Spoštoval sem filozofijo in filozofa Vladimirja Seliškarka, ne pa kulturniških časnikarjev, pa naj so bili še tako bliskavi kot Štih; Štihov presamoreklamarski in nemalokrat cenen žurnalizem me je odbijal, čeprav sem mojstru priznaval, da vnaša med širšo elitno publiko nove teme in na svež način. A jih le prenaša in pri tem, da bi bil verbalno učinkovit, hudo poenostavlja, namesto da bi grebel v globino. - Pri Razgledih je moje delo najbolj podpiral Vodopivec, a tudi Uroš Kraigher in Bavcon.

Štih je bil strasten nasprotnik Perspektiv in Odra; posmehoval se nam je, kjer je mogel. Nas tudi moralno spodbijal; kot naciste - tu mu je bila najboljša zaveznica bolj strastna kot umna Ahačičeva. A kot odličen politik novega kova - kombinacija avtokratizma in tehnokratizma, v duhu Borisa Kraigherja in Staneta Kavčiča - je čakal na svoj trenutek. Ta je prišel, ko so Perspektive ukinili. Oder je hotel delati še naprej, a tu je naredil Štih Partiji izjemno veliko uslugo. Da bi igravci iz Drame smeli sodelovati pri Odru, je postavil nemogoče pogoje; take, za katere je vedel, da jih ne moremo izpolniti (finančne, tehnične, organizacijske itn.). Sestanek delegacije Odra (Križaj, Rožanc - Vrhovčeva? Jovanović? -, jaz) z njim v njegovi pisarni v Drami pozno spomladi leta 1964 je zame grenak in umazan spomin. Štih je bil nesramen in ponižujoč; ker je vedel, da smo na psu, jaz spet na robu zavora. A ne le jaz. Govorilo se je o spisku štiriinpetdesetih sodelavcev Perspektiv, za katere da je le vprašanje časa, kdaj nas bodo pospravili. Spet smo se ognili zaporu le za las. A bili spet ob službe in zaslužek. Štih ni nikomur od nas omogočil sodelovanja. K njemu smo prišli po igravce iz Drame; za uprizoritev **Norcev**. Tedaj sem še imel možnost, da bi postal režiser. - Tudi Štih mi je - čeprav nehote - pomagal, da sem šel svojo pravo pot. Za režiserja nimam dovolj darov; nimam dovolj odrske domišljije, občutka za likovnost in za prostor. Posebno pa ne za stil, ki je prihajal: za ludizem, za odrsko razkošje in primat telesa. Sem analitik, čeprav z vizijo. A z versko, moralno eksistencialno. Moj odnos do sveta ni dovolj estetski.

Vsak od nas se je po polomu leta 1964 moral pobrati sam. Najmanj ali nič nam niso pomagali kulturniki. Štih - brezobziren kot je bil - je užival, da se je znebil konkurence; da je Drama zdaj vladala edina kot kraljica iz Golieve **Sneguljčice**. Da je pod svojim - Štihovim - imenom ponujala nov, postseverjeviski (pri Odru pobrani) stil. Čeprav premalo radikalen. Kot dober direktor osrednje nacionalne ustanove je pač združeval vse smeri; na vse je pristal, le da jim je mogel načelovati oz. da niso bile v javnosti odbite; imel je - kot novinar - odličen posluš za publiciteto. (V naslednjih dveh desetletjih si je pridobil v - ne le kulturni - javnosti visok imidž. Bi bil leta 1990 in 1992 on uspešnejši Kučanov

nasprotnik v kandidaturi za predsednika države? Bi bil danes desničar?) A prav "kraljevsko" oz. cesarsko upoštevanje vseh tendenc - Oder je polemično zoper sentimentalni humanizem izdeloval le eno tendenco, perspektivovci smo bili v kulturnem boju zoper uradne institucije in zoper tradicionalizem ekskluzivist - , ga je pod konec 60. let spodbilo.

Umetniško občutljivi, nadarjeni, nove tendence iščoč in sprejemajoči Korun, ki je bil kot najmlajši režiser Janov protežiranec in ni nikoli hotel sodelovati z Odrom, da si ne bi pokvaril kariere, obenem pa je radikalneje kot Križaj v sebi čutil bistvo Odrove narave, odločnost, bojnost, umskost, zagrizenost, resnobnost, surovost naše koncepcije, tudi on je pripadal naši generaciji, je zato hitro razumel, kaj je tisto novo, kar prinaša nova generacija, Salamunova, Jovanovičeva, Rudolfova, čeprav že od Božiča naprej, kaotizem, ludizem, cinizem, ironizem, radikalno spodbijanje konservativne tradicije, ne le vaško arhaične skupnosti, ampak tudi klasičnega prvotnega meščanstva; vse to spodbijanje je bilo že značilno za Oder in za Perspektive. (Duhoviti Petan je sicer s poslušom režiral **Jošta**, a je izjavil, da je vseeno, ali režira Božičevo dramo ali telefonski imenik.) Štih je vedel, da mora Korunu pustiti proste roke. Ni preprečil Korunove uprizoritve **Pohujšanja**, ki je bila za konservativce (za Gspana, za Cirila Debevca) enako pohujšljiva kot izdaja Kosovelovih **Integralov**. Oba dogodka sta sovpadala.

9

To je bil čas prodora problemovstva, eksperimentalizma, dadaizma, ultramodernizma, kozmopolitizma. (Kar vse sem sam sproti analiziral in javno zagovarjal ter se trudil, da bi vse to našlo možnost objave in javne prezentacije, predvsem v Problemih; edino nanje sem imel vpliv.) Prav čas okrog leta 1967 je bil čas najhujšega - zadnjega - odpora (če ne predvidevamo novega - tokrat pa uspešnega - odpora, če bi politično državno zmagala Desnica in s totalitarnim državnim dekretom vrnila Krekovega duha) zoper (post)moderno kot vrednostno ogrožje sodobne liberalne družbe; mislim na znamenito Mejakovo, Borovo itn. deklaracijo **Demokracija da, razkroj ne**. Štih, izreden taktik, je ni podpisal. Kot ni - na drugi strani, eden redkih poleg Mirka Zupančiča (kako je ravnal Pi-bernik?) - leta 1964 podpisal solidarnostne izjave sodelavcev Sodobnosti s Perspektivami. Oziroma: pri Pirjevcu doma v Tacnu, kamor jo je prišel podpisovat, jo je podpisal le po zraku. Opazovali so ga: delal se je, kot da z nalivnim peresom pristavlja svojo odobritev. Kar je bilo dejanje pristnega ludizma. Ludizem - kot retorizem, ironizem, paradoks in logika publicitetnosti - mu je bil osebno blizu; čeprav eksistencialno ne v radikalnih, ekskluzivnih formah. Rad bi bil voditelj vseh: Severja, Součka, ludističnega Koruna. A ni več šlo. Ta sinteza je bila mogoča še v Perspektivah kot spoj ideologije prvega moralnega meščanstva, "filozofske revolucije" v duhu Sartra in Heideggerja, in ludizma, torej Kozaka, Rožanca in Božiča. Zlom Perspektiv leta 1964 je to sintezo onemogočil od znotraj, kar skušam pokazati tudi v tej razpravi. (Leta 1964 se je oglasil moralno eksistencialni maček, o katerem bo še govor.) Štih je omenjene tendence - vse, kar se mu je zdelo primerno za uspeh - spajal na zunanji način, manipulativno, kulturniško, tržiščno. V tem je bil eden velikih magov uvajanja tržiščnosti kot publicitete v slovensko kulturo; Govekarjev dedič. V tem je bil postmoderen. Zato se je še dve desetletji tako spretno obdržal v vrhu slovenske institucionalne kulture oz. je svoj imidž še izboljšal. Pred svojo smrtjo, sredi 80. let, je začel odločno propagirati konservativizem: vrednote Naroda, Matere. Čutil je novega-

starega duha; pol ga je simuliral, pol mu je pripadal. Tudi gentilistično jedro je bilo v njem; s Kajuhom sta napisala dramo **Mati**, v Sodobnosti je bil izrazit nacionalist. Bil je močna, izjemna, zanimiva, pomembna osebnost. Ne pa ustvarjalna. Bil je vele mojster kulturništva in ne kulture.

Novi Štih - po odhodu iz Drame - je kot modernist in ludist skušal popraviti nekatere svoje bivše pomote, a spet tako, da je resničnost preteklosti - svojega ravnanja - prikril; da je naredil vtis, kot da je on pravi pobornik ludizma, eksperimentov. Celo da popravlja krivice, ki so jih storili drugi. V Celju je kot ravnatelj uprizoril **Norce**. Na krstno predstavo so morali **Norci** čakati desetletje; a po Štihovi "zaslugi". Štihov model je bil znan: Partija je slovensko kulturno življenje kot pas na hlačah zatezala in sproščala; ukinjala je revije in dovoljevala njihovo ustanavljanje. Ko je prenehala biti "klasično" stalinistična - v začetku 50. let z ustanovitvijo Besede (Besede ni več ustanovila Partija oz. neka kulturniška grupa po naročilu Partije kot recimo Novi svet ali Mladinsko revijo v letih 1945-46, odtod težave, ki jih je imela naša grupa v prvi zasedbi - Kozak, Smole, Kovačič, jaz -, ko je kot zunajpartijska, nepartijska, avtonomna poleti 1945 ustanavljala revijo Kajuh) -, je postajala avtoritarno paternalistična. (To je ideal današnje slovenske Desnice.) Razlika med Štihom (Šega ga še zdaleč ni dosegel, omejil se je na paternalistično urednikovanje Sodobnosti, Beno Zupančič je bil pravi politik, medtem ko je bila za Pirjevca Sodobnost le prehodna faza) in modelom naše grupe je bila - poleg drugega - v tem, da smo se mi postavljali do Partije v položaj enakopravnega subjekta, partnerja oz. nasprotne grupe, ki je do Partije kritična. Od nje - od države kot partijske - smo terjali, naj se obnaša kot tehnokratsko funkcionalistična država; da je servis; da omogoča vsem, ki izpolnjujejo minimum kulturne kvalitete, participirati na državno-druženih sredstvih, a da imajo v mišljenju in urednikovanju - to je v zbiranju in javnem izražanju - popolno svobodo, omejeno le z zakoni zahodnega tipa. Če smo se pogovarjali s Kraigherjem, Benom Zupančičem, Poljanškom, Strmoletovo itn., smo se natančno v tem duhu. Je to plačana opozicija, kot nam je očital tudi Štih? Sistematsko smo uvajali duha liberalne družbe oz. pravne države in postopoma navažali oblast, da bi se začela liberalno obnašati. Nemalo smo jo "prisilili" na takšno obnašanje; vsaj za nekaj časa. Od časa do časa nas je omejevala, nam določala okvir, nam policijsko grozila. (Notranji minister Kadunc leta 1963, ko nas je - Kozaka, Rusa in mene - poklical v svoje prostore v Slaviji. Bil je po strukturi zgodovinsko izredno zanimiv pogovor.) A je spet popustila (1964 smo šli daleč čez okvir, ki nam ga je leto prej vsiljeval kot pogoj preživetja Kadunc) in spet udarila. (Pa spet popustila, ko smo leta 1967 prevzeli Probleme.) To je bil "boj" za liberalno družbo. Nenehen. V 70. letih je bil sicer neuspešen - Partija se je v marsičem retotalizirala -, v začetku 80. let pa smo, čeprav v zelo napornih pogajanjih, spet uspeli z Novo revijo.

Naj se vrnem k uprizoritvi **Afere**. Ko se je Sever dokončno odpovedal vlogi Komisarja - hoteli smo ga, da bi kot starejši bolj obvladoval mlajše, preostalo četverico, čeprav smo vedeli, da je (pre)mehak (bil pa je sijajen v **Kongresu** kot pristno humanistični starec Samson) - in je vlogo prevzel Souček, je bil stil **Odra** dognan; kajti Komisar je bistveno ostrejši lik od Kreona. V **Antigoni** je veliko - sicer prelepe in pristne - retorike, s tem klasike, posrednosti, poezije, kar je omogočilo, da jo je leto kasneje režiral Jan. V **Aferi** je vse to izginilo. V prvi plan je vdrla neposrednost spora, čeprav intelektualno visoka in dialoško umno artikulirana. Poezijo je nadomestila stroga analitika. Takšne drame pa Jan ni mogel - ni želel - režirati; v Drami je **Afero** uspešno ponovil režiser Jamnik, a

natančno na liniji Odrove predstave. Na Odru bi moral režirati **Afero** Babič. Bila mu je blizu. Babič je bil podobno razdvojen kot Sever: v podporo Partiji in v kritiko.

Severja je še posebej določala medvojna zgodovina. Kot mi je pripovedoval Pirjevec, je bil Sever pozimi 1941 partizan v njegovi skupini na Krimu. Ko je bila skupina razbita in se je razbežala, po vprašljivem napadu na Lož, se Sever ni več vrnil v partizane; celo igral je spet, v Drami, sam sem ga gledal. Partija mu je hotela soditi kot dezertjerju, Pirjevec da je s svojo avtoriteto dosegel, da so Severju ravnanje odpustili. Zato je Pirjevca še posebej bolelo, ko ga je v drugi polovici 60. let - ko je bil problemovski Pirjevec najbolj v nemilosti pri oblasti - Sever hudo moralno obsojevalno napadal kot nihilista. Sever je resno mislil: iskreno je bil zoper modernizem nihilističnega tipa. (Ni se prodajal kot ciniki in prilagodljivci.) A je Pirjevca zadelo tudi to, da je prevzel njegov donedavni prijatelj Souček - v televizijski verziji - glavno vlogo zapeljivca mladine in demoničnega Ahrimana v Borovi moralistični agitki, v kateri se je Bor spravil na Pirjevca in Mraka kot na dva zastrupljalca in pokončevalca ljudi (**Šola noči**); s tem je Bor podprl Javorškovo akcijo, v kateri je skušal Javoršek obračunati s celotno grupo od Revije 57 do Nove revije. A je nastajala že nova situacija. Bili smo sicer - do leta 1982, do prve številke Nove revije - izločeni iz žive javnosti; nekateri tudi z Univerze. (Rus, Arzenšek, Hribar, Jerovšek - razen Hribarja vsi sodelavci Perspektiv, razen Jerovška vsi sodelavci Problemov. Mene niso mogli dodatno udariti, ker nisem bil v nobeni službi; na Univerzo mi kljub prijavam za mesto profesorja niso dovolili. Pisal sem predvsem v beograjske, zagrebške, sarajevske, novosadske revije in tam izdajal knjige; deset po številu.) A Javoršek ni uspel. Partija mu je dovolila, da je vračal stalinistični tip polemike oz. pamfleta; a do zapiranja kritiziranih ni prišlo. (Razen pri Blažiču in Miklavčiču, ki pa sta bila kot drugorazredni pojavi zunaj bistvene igre.) Javoršek kot politični ideolog 70. let ni nikogar prepričal. Odpovedal se je celo tistemu, po čemer je - bil - sijajen, inovativen, ustvarjalen: svoji dramatikii od **Kriminalne zgodbe** do **Vesolja do življenja**, torej svoji "odrovski" fazi. Njegov - zelo zasebni, iz nemoči in zavisti, iz nesreče in dezorientacije izvirajoči - stalinizem je bil votel, čeprav moralno nelep. Pač pa je - paradokсно - Javoršek najbolj vplival z nacionalizmom in razkrinkanji medvojne lumpenrevolucionarne kriminalitete; tudi Pirjevčeve. Pri tem se je delal, da Partijo - Sentjurčevo, Ribičiča, Kardelja itn. - izvzema iz kritike. (Je to res hotel? Bil je dvoumen kot malokdo.) A je dejansko najbolj obremenil Partijo. Danes slavimo le Kocbeka (in Rebulo, Pahorja) zaradi tržaškega intervjuja o tik po vojni poklanih domobrancih. Pozabljamo, da je v istem času - leta 1975 - kontradiktorni Javoršek Kocbeka in domobrance sicer napadal, obenem pa kar največ naredil, da se je razvedelo in da si je širša slovenska srenja upala govoriti o medvojnih partizanskih - vojvodskih - zločinih. Pirjevec mi je za največje zločince poleg Moreta imenoval Dermastijo in druge, ki so bili še v 70. letih pri oblasti visoko v časteh.

Ni tudi te kritike v nemajhni meri razvijalo perspektivovstvo (in Oder)? Prav z **Afero** in **Dialogi**, s kritiko medvojnih in povojnih stalinističnih zločinov? V številko Perspektiv, ki sva jo z Zajcem pripravila kot zadnjo, a ni izšla, sem uvrstil tudi odlomek iz tedaj še rokopisne Svetinove **Ukane**. Izbral sem prav tisti del, ki govori o partizanskih likvidacijah. Svetino sem spodbujal, bila sva znanca s smučarje, naj piše predvsem v to smer. Tedaj Svetina seveda še ni bil Vipotnikov in Dolančev intimus. Kot amater še ni vstopil v slovensko - kulturno - politiko.

Ko se je premislil Sever, je odpovedal tudi Babič; in z njim njegov asistent Kovač. Kozak me je prosil, naj poskušam zadevo urediti. Tedaj si še nisem

mogel misliti, da bi režijo prevzel jaz: nisem opravil zadevnega študija na AGRFT ali praktično v kaki amaterski skupini. Bil sem čisti filozof, ki je poznal teater le iz parterja kot kritik. Čeprav me je teater silno privlačeval. Skupaj s Kozakom sva hotela po opravljeni maturi vpisati študij dramaturgije, a sem nekaj dni po maturi hudo zbolel na pljučih, ostal v bolnišnici in v zdravilišču skoraj leto dni; nisem mogel na izpit, predpisan za dramaturge. In me je življenje preusmerilo drugam. - Spet ena sreč ali milosti, ki me spremljajo vse življenje. Moje sobivanje s prijatelji v Reviji 57, Perspektivah in Odru 57 pa je bila sploh največja šansa, ki sem jo dobil v dar - od usode, od Boga? Kot menda iz vseh šans, ki so se mi ponudile - a znal sem modro izbirati -, sem maksimalno izvlekel tudi iz te. Sicer sem jo pa, zaradi svoje aktivnosti in angažiranosti, deloma tudi sam soustvaril. - Skratka, obdobje od leta 1957 do 1964 je zame navzlic trpljenju, preizkušnjam, tragičnim momentom obdobje velikega spomina. Vsem prijateljem sem hvaležen, da sem smel z njimi sodelovati - s Klabusom in Tauferjem pa prebivati celo v zaporu!

Namesto Babiča sem predlagal Križaja. **Antigono** je izvrstno zrežiral. Kozak je bil do Križaja nekoliko skeptičen; dvomil ni le vase, tudi drugim ni zaupal. Tudi zato smo se Križaj, jaz in on pozimi 1963-64 razšli ob pripravah na film **Zarota**, za katerega je Kozak napisal scenarij, Križaj ga je režiral, jaz pa bil dramaturg in asistent. Križaja je hotel Kozak pretirano kontrolirati, mu določiti igravce ipd. Ta spor, povezan s sporom okrog uredniške koncepcije Perspektiv, pa je bil grd. Zanj sem kriv enako jaz kot Kozak. Žal sva se nato s Kozakom mrzila - z majhno pavzo leta 1970 - do malo pred njegovo smrtjo, do pomladi 1981, ko sva se znova zblížala v Novem Sadu, na Sterijinem pozorju. Srečanje opisujem na literarno esejistični način v svojem "beograjskem" dnevniku, izhajajočem najprej v reviji Književnost, nato v knjigi **S prijatelji, s sovražniki**. - Na Križaja je ob **Aferi** leta 1961 Kozak pristal, a s pogojem, da jaz pomagam pri nastajanju uprizoritve. Tudi pri uprizoritvi **Antigone** sem sodeloval. Posebej v stiku s Součkom, s katerim sva se odlično ujela zaradi njegove hitre dojemljivosti in bistrine. S Križajem pa sva se sploh sprijateljila, čeprav je bil precej mlajši. Bil je - in seveda še je, čeprav žal ni uspešen, kot bi lahko bil - pameten, notranje kultiviran, zadržan, kar je posebej ustrezalo mojemu nezmernemu temperamentu; ustavljal je mojo amatersko domišljijo. Bil je prakticirajoč katoličan - tudi krstni boter eni mojih hčera leta 1966 -, kar sem zelo spoštoval. In prav nič prestižen, kar ga ovira, da bi prišel v prvi plan. V delo **Antigone** sem se vključil šele kasneje, nekako od strani: ko sva si s Smoletom ogledala že eno od vaj "na odru", tj. že po aranžiranju. Prej je kot dramaturg nastopal Kos, a Kos kljub temu, da je bil luciden gledališki kritik - v ta posel sem ga desetletje prej, k reviji Novi svet, zvabil jaz -, ni imel posebnega veselja s teatrom kot praktičnim nastajanjem predstave; bil je preveč umaknjen, skeptično ljubeznive, čeprav obenem ostre narave. Kos mi je kar nekako sam od sebe - jaz sem bil zmerom vsiljiv - prepustil dramaturško delo. Danes bi sodil, da smo dramaturško sodelovali vsi; tudi Kozak.

Tedaj se je začelo tisto, kar je bilo značilno za Odr 57 in kar smo vnesli v delo slovenskih gledališč. Jan ni bil kritičen intelektualec, čeprav odličen režiser; a z dramaturgom si ni vedel kaj pomagati. Vladimir Skrbinšek je kot režiser sam dramaturgiziral; po Gavellovem modelu. A tudi če se je analiziralo tekst, se ga ni tako natančno, filozofsko, kot smo to počeli na Odru. Odr ni bil "izpostava" Perspektiv; bil je z njimi enakovredno notranje povezan, ker je uprizarjal drame perspektivovskih avtorjev; ker smo ga vodili in usmerjali Kozak, Kos, Smole, jaz, kasneje pa Taufer, Rožanc; in ker smo taisti sodelovali pri uprizoritvah kot dramaturgi in celo kot režiserji. (Kozak je bil dramaturg pri Zupanovem **Aleksandru**,

jaz režiser **Otrok reke** in **Dialogov**.) To sodelovanje - ki je praktično uresničevalo in potrjevalo našo zamisel o svetu sodelavskega občevanja - se je začelo prav pri **Antigoni** in doseglo vrh pri **Aferi**. Recimo: **Afere** nisem mogel spremljati v Sarajevu, zvil sem si gležnja, imel sem ju v gipsu. (Pač posledica enega najinih divjih popivanj in blodenj po travniško gozdni slovenski deželi. Smole je zmerom previdno stopical in jo drobil, jaz pa sem širokoustno skakal. Kolikokrat sem zato na ovinkih, ker nisem uporabljal zavor, s kolesom odletel; Smole pa je med vožnjo zaspal celo na mopedu. Tako sva prišla navsezadnje na isto: v stalne nezgode.) Kot spremljevalec ekipe na sarajevski festival Malih in eksperimentalnih scen spomladi 1961 me je pri priči nadomestil Smole. Kot je Kozak spremljal **Antigono** in skrbel za predstavo, je Smole sodeloval pri predstavi **Afere**. Bilo je tako idealno, da se zdi danes komaj res - danes, ko je vsak od nas, ki še živimo, sam. (Prvi je umrl scenograf **Afere** Savinšek; še istega leta. Kasneje Uлага. Pa Rohaček in Kosmač iz predstave **Dialogov**.)

V uprizoritvi **Afere** smo izdelali tipični model Odra. Ne le da smo trdo analitično delali za mizo. Kajti eden od namenov perspektivovstva je bil tudi ta, da naredimo igravce za intelektualce; da razširimo našo kritično vednost o družbi, v kateri živimo, tudi nanje. (**Greda** je bila naslednja stopnja: prenos angažiranega kultiviranja od igravcev na gledavce predstave.) A ne kot na rezervno armado za politične cilje, v duhu, v katerem so delovali ideologi in politkomisarji v partizanskih teatrirh. Če ves čas ponavljam, da smo na eni strani izražali duha prvotnega meščanstva, mislim tudi na razsvetljske in romantične ideje kulture, recimo nemške Bildung od Lessinga do Goetheja in Schillerja, od Kanta do bratov Schleglov: ljudi (pre)vzgojiti v duhu mišljenja, tj. umske avtorefleksivne predelave socialnih in osebnih izkušenj ter povezave te predelave s "socializacijo" tipa sodelavskega občevanja kot uresničevanja transcendirajoče biti; poleg kulturnega je bil v tem močan moralen, eksistencialen, družben in verski moment. V gledališču smo videli prvo stopnjo tega uresničevanja v družbi. Ni naključje, da so se prav Lessing, Goethe in Schiller toliko ukvarjali z gledališčem, bili obenem filozofi in praktiki, dramatik in vodje teatrov, kritiki in ideologi. Name je nemalo vplival celo Lukacs, prevedel sem dve njegovi knjigi, kot zveza med nekonvencionalnim marksizmom in nemško klasiko, nemško klasično filozofijo - v meni je vpliv Hegla trajen - in nemško klasično literaturo.

Ker je to našo usmeritev, čeprav po svoje, čutil, je Vidmar z Odrom v prvi fazi simpatiziral. Ga je pa, razumljivo, odbijal Božič; že uprizoritev **Zasilnega izhoda** in **Križišča**. Kaotizem, absurdizem, anarhizem pač z Goethejem in Schillerjem nista šla vkup. Odpovedal se nam je, ko je uvidel, da na nas ne more vplivati. Bil je edini od starejših, ki je hodil z nami po krstni predstavi posedet v klub kulturnikov; v današnjo "Mikijevo" restavracijo; ki smo mu to dovolili. Dovolili smo mu polemiko, ne pa avtoritarnosti. Tudi zato smo se v letu 1963/64 z njim razšli. Vidmar ni razumel, da so Perspektive (Oder) tudi Božič, Zajc, Strniša, Rožanc, Taufer, Šeligo. Hotel bi, da bi se omejili le na **Antigono** in **Afero**, čeprav je tudi njiju razumel zelo drugače kot mi. A bili sta kot drami pièces bien faites, medtem ko so Božičev asociativizem, Zajčev lirski subjektivizem, Rožančev publicizem prebijali te meje in nas, po Vidmarjevem mnenju, estetsko in človeško degradirali. Vidmar ni razumel drže Nemoči; kdaj že je zato Maksu vrednostno vsaj priredil, če ne nadredil Kantorja! Ni razumel avtodestruktivizma kot pozitivnega počela. In ne absurdizma kot radikalnega iskanja smisla. Takšen umetniški svet mu je bil iz tira. Obenem pa je hotel "politično" kritiko v **Antigoni** in **Aferi** zadržati v okviru salonske retorike. Ta pač le blaži nraí, kot je želel

Schiller. A ne spreminja sveta. - Vidmarjevih načel se ni držal v Goethejevo grozo niti Kleist, posebno s **Penthesilejo** ne. Zame pa je bila ravno Kleistova dramatika vrhunška. Zato sem se odločal za Geneta, ne za Cirila Kosmača. Občudoval sem **Balkon**, film **Tistega lepega dne** pa se mi je zdela abotna narodnjaško ruralna prisrčnost.

Kaj je pomenilo pod mešanico stalinizma in avtoritarizma blažiti nravi? Bežati pred kruto, surovo, strašno resnico Golega otoka, političnega terorja in izgube smiselnega sveta v liberalni hipermoderno postmoderni družbi, ki je bila na pomolu. Oboje smo kar najmočneje čutili, medtem ko Vidmar obojega ni priznal; svet so po njegovem izgubljali le slabiči, Grum in Zajc, le zmedenci, Božič, Ionesco, Beckett, le razkrojenci. Za nas je bil Goethe en pol: estetsko moralno obvladovanje sveta kot tragedije v Smoletovi **Antigoni**. Enako pomembni so nam bili tudi drugi poli. (Poznali smo jih, alogiki, več, ne le dva.) Predvsem pa smo razumeli, da sta šla tako stari meščanski kot komunistični svet na kose; to je bilo sporočilo Božičeve dramatike. Zajc, Smole, Šeligo, Rožanc, jaz smo se istili tudi z Božičevim Cunjarjem. Celó Rus in Kozak kot razredno in po vzgoji - meščanski - višje stoječa Cunjarja nista znikala; Rus je posebej močno vplival na Božičevo filozofijo, kot sem jaz participiral na njegovem ekstremnem kaotizmu in absurdizmu. Tudi zato me Vidmar ni mogel trpeti. V meni je zrl nekaj poudarjeno neavtentičnega, saj sem družil, kar zanj ni bilo združljivo. (Kar tako moti še današnje konvencionalce, recimo Gorana Schmidta: moja "kontradiktornost". Pričujoča razprava o Perspektivah je ena sama kaotično kontradiktorna avtoanaliza kontradiktornosti perspektivovstva.) Nazadnje se je Vidmar odpovedal vsem nam. Morda le Kozaku in Kosu ne; tudi zato ne, ker sta se leta 1964 postavila v distanco do - po njunem mnenju - prepolitiziranih Perspektiv. Vidmarjeva zvestoba Partiji (svoji partizanski osebni zgodovini in razumevanju obče Zgodovine) in nepripravljenost odpovedati se izjemnim - tudi gmotnim - ugodnostim položaja državne veličine sta le utrdila njegov vsebinski odpor do "deformiranosti" Perspektiv.

Na Odru - perspektivovci - torej nismo vzgajali h kulturniški izobrazbi ali etiketi, v kar se je praktično iztekel Vidmarjev projekt, in ne k narodnjaštvu, kar je bil slovenski model od Bleiweisa in čitalnic do Bučarja in slovenske Pomladi. Tudi k revoluciji ne, ne k stari partijski ne k novolevičarski. Odpirali smo se eksistencialni problematiki, kaosu, niču, občestveni družbi, dialogu, poeziji, analizi - o čemer ves čas pišem. Slovenska "publika" pa je na naše početje različno reagirala. Uprizoritvi **Antigone** in **Afere** sta bila uspeha. Doma le potihem ali pri nekaterih (Vidmarju, očitno tudi Kraigherju). Nagrad seveda ni bilo. Ni edina sramota slovenske kulturne politike, da je dobil v letu izida oz. uprizoritve **Antigone** Prešernovo nagrado za književnost Klopčič za - amuzične - prevode. Perspektivovci niso bili v domovini niti enkrat nagrajeni. Pač pa smo poleg Sterijine nagrade za **Antigono** dobili na že omenjenem sarajevskem festivalu skoraj vse nagrade za **Afero**: od zlate maske naprej. (Tudi tu je eden od vzrokov našega sodelovanja s kulturno Jugoslavijo; razumela nas je, spoštovala naše delo.) "Kolektivno" delo, ki pa je bilo vse prej kot kolektivizem, je obrodilo sad. Vendar ne tistega generalnega, ki smo ga načrtovali. Napisali smo nekaj dobrih dram (literature, razprav). Naredili smo nekaj dobrih predstav. V slovensko gledališče in s tem v slovensko zavest smo vnesli vrsto novih vrednot, življenjskih obrazcev, kulturnih modelov, načinov dela, nova obzorja (do tematizacije biti in nič do teoretične analize avtodestruktivizma). Odprli smo novo epoko slovenst-

va, čeprav nismo razmišljali v okviru slovenstva, ampak problematike in sveta. Skratka, naša ustvarjalnost je bila zgledna.

Občestvenega sveta uresničevanja pa nismo udeleženi. Veliki projekt je ostal ne le nezaključen, ampak se je sam v sebi nalomil. Ne dokončno zlomil. Človekova vera v smisel ostaja trajna; če je nimata, naredita človek in družba (kultura) samomor, se razkrojita. Naj imenujemo to vero kakor koli - vero v Boga, v lepše življenje itn. -, ostaja nosilka utopizmov in milenarizmov, od fanatično totalitarnih in celo deformativno zaostalih, kot pri današnji slovenski Desnici, do idealnih, do Platonovega, Goethejevega, Heglovega, našega videnja. Ta naša vera ostaja trajen zgled; kot veri Kidriča in Ehrlicha, čeprav sta hudo različni. A ta vera je le en moment perspektivovstva. Drugi mu je nasproten. Leta 1964 smo se sesedli. (In leta 1972 - tisti, ki smo ostali v igri - še bolj. V letu 1990-91 pa sploh najbolj, čeprav se tega nihče še ne zaveda. - Le da mene tedaj že ni bilo več zraven.) Radikalno smo izkusili dogajanja nič in nemoči. Danes vem, vsaj jaz, in tudi to védenje je posledica preiščenih izkušenj življenja, ki ga popisujem: da je človek razpet med nič in Smisel (Boga). Tudi med nemoč in najrazličnejše akcije, osebne in socialne, empirične in absolutne, zgodovinske in privatne. V teh akcijah nastopa - se kaže, izraža, meša - vse: Bog, nič, nemoč in hrepenenje po odrešenju. Perspektivovstvo je bilo ena takšnih misli in - za slovenske razmere - velikih akcij. Trdno sem prepričan, da največja po medvojni revolucionarni.

Perspektivovstvo je zajemalo - prav v **Antigoni** in **Aferi** - revolucijo in novi funkcionalizem; v **Joštu** postmoderno. Da ni bilo eksplicitno politično, kot sta bili akciji od 1941 do 1945 oz. od 1989 do 1991 (zato je danes komaj znano, saj šteje le, kar je oblastniško, pa naj to simbolizira Kidrič ali Janša), je njegova prednost. Sam pač mislim, da je zgodovina dogajanja kulture, če ga razumem globalno - kot v tej razpravi -, pomembnejša od historično politične; Heglova **Fenomenologija duha** od Napoleona oz. bitke pri Jeni. Politično socialna zgodovina je zame le pozunanjenje človekovega iskanja smisla - njegove verske razsežnosti -, s tem tudi alieniranje, saj se v nji smisel vse preveč veže na polaščanje, na gone in strasti, na pohlep in teror. Vse preveč je - kot tudi današnji liberalno kapitalistični ideologizem ekonomizma kot projekta preseganja politične zgodovine - podvržena samoslepilom. Sama na sebi je samoslepilo. Zgodovine rodov, razredov, držav so lahko veličastne. Vsekakor so krvave, zajemajo večino ljudi, ker ti pač morajo graditi družbe in se vojskovati; vodje in oblastniške skupine, tem pa gre predvsem za polaščanje, jih - nas - v to prisilijo.

Današnja Slovenija se še ne more izkupati iz samoslepile let 1989-91, katerega so - kot deformativno, "pučnikovsko" realizacijo perspektivovstva - iniciirali ravno udje Nove revije, ki so se imeli za pristne dediče Perspektiv: Šeligo, Taufer, Blažič, Zajc, Urbančič. V tem je notranji konflikt današnjih slovenskih "razumnikov", ki dezorientirano podpisujejo apele za - v težnji celo skrajno in fašistoidno - janševsko Desnico. Smisel, ki so ga Perspektive rešile z vlaka komunizma že leta 1963, ko je Božič to drvenje v prazno popisal v **Kaznjencih**, so nerazsodni filozofi, kot Hribar in Urbančič, zaslepljene vizionarke, kot Hribarjeva in Puharjeva, reduktivni new ageovski novi narodnjaški revolucionarji, kot Bučar in Šeligo, znova zapravili. Ni pa to nič posebnega in pod soncem novega. Takšno zapravljanje je trajno, ker se ljudje nis(m)o zmožni trajno zavedati nič v konstruktu biti; ker nas zaslepi naša sla po tosvetni Zmagi, Uspehu, socialno državni - politični - udejanitvi naših projektov. Ker utopizma ne razumemo kot sekularni, s tem že temeljno spačeni odsev odreševanja; ker pozabljamo, da je

odreševanje mogoče le v razmerju do smrti, kot uči Sveto pismo, tj. - zame - božja Beseda, ne pa v odnosu do tosvetnega življenja. Točneje: le do smrti, ki ji sledi takšno Novo življenje, ki je onkraj transformacij kozmosa, onkraj kroga večnega vračanja enakega. Še točneje: le razmerje do takšne smrti, ki vodi v transcendenco, človeku že za časa življenja odpira pogled v onstranost, mu daje moč vere, upanja; ki je milost.

To razmerje, ki ga heroično-utilitarno prizadevanje za liberalno družbo in za nacionalno državo ne more dojeti in vsebovati, pa je bistvo perspektivovstva; velja tudi za tiste robove perspektivovstva, kjer se zdi, da sta zmagala obup, **Otroka reke**, in absurd, **Križišče**. Na teh robovih se zaostruje radikalna zavest o resnici nič. In se zato poraja nujna zavest o Smislu, ki ni v socialno empiričnem - političnem, ekonomskem, niti ne v socialno moralnem -, ampak v veri v svet onkraj nič. Onkraj nič pa je (lahko) le Bog. Bit je le konstrukt nič; da ne govorim o zgodovini in družbi. Antigona, Kristijan, Grbavi, Uršula kontemplirajo - vidijo - že za časa tega življenja oni drugi svet. Zato uravnavajo svoja življenja - od tedaj, ko ugledajo transcendenco - po svojih transcendentalnih vizijah. Vendar niso ločeni od tega sveta. Tako so z njim povezani - so vsestransko resnični -, da jih postavi ta svet (nič v njem) v skrajne preizkušnje: na natezalnico, v mučilnico, ker terja od njih, da se svoji viziji transcendence odpovejo ali da jo priznajo za zgolj igro-simulacijo. Ker tega ne store - so v navzočnosti Boga kot čudeža med nami -, so v glavnem ubiti.

Perspektivovci smo razumeli bistvo Tragedije in Pasijona.

Vendar še nis(m)o bili zmožni živeti brez grupe. V naslednjih desetletjih smo se na to vse bolj navajali. A vsi, ki pri tem niso našli absolutnega občestva - z Bogom -, so se vračali v dobo prve polovice 50. let, k drži osamljenega posameznika. Ker te - popolne ločenosti od vsega, logika Zajčeve umetnosti - ni mogoče vzdržati, vodi v samomor, so osamljenci posegali po starem sredstvu, zdravilnem letu 1957: z ustanavljanjem - politizirajoče se - grupe. Vendar je bila v drugi polovici 80. let situacija bistveno drugačna, in je še danes, kot v 50. letih. V dobi liberalne simulacije je politizacija vse kaj drugega kot v dobi stalinizma-avtokratizma; je boj za oblast in ne za osebno in grupno svobodo. Kolikor je tega boja za svobodo bilo v letih od 1989 do 1991, je izgubil moralno, eksistencialno in zgodovinsko upravičenost leta 1994. Da bi se zdelo, da jo ima, morajo tako politizirajoči se razumniki in drugi razglášati današnjo družbo in oblast za dediča stalinizma, za komunistično. Kar ni le nerazumna demagogija, ampak predvsem samoprevara, ki bo tako poceni varajoče se še pošteno udarila. Grupe in solidarnosti, ki jih danes tvorijo zoper dano oblast kot tako, niso le antikomunistične, ampak zaradi nujne psihološke avtofascinacije in kolektivne histerije fašistoidne. Tako se ostanki perspektivovstva končujejo v groteski in slepariji.

Edina prava pot - z mojega stališča, ki pa ga analitično utemeljujem - je prehod iz modela tropa in kolektivnosti v model individualne osebe, v radikalno personalizacijo. Pristen stik z Bogom ne more biti kolektiven. Je le individualno osebno, čeprav v družbi, skupnosti in ustanovi. A takšne skupnosti - recimo verska občestva - ne morejo biti usmerjene tosvetno politično; če so, že zavajajo. V tem pomenu je bil tudi kolektivism - grupnost - perspektivovstva do neke mere zavajajoč. V najboljšem primeru je bil pomoč posameznim osebam, da so zmogle obstati, ker niso bile dovolj odprte Bogu. Merilo za pristen stik z Bogom je ravno v tem: da lahko človek mirno živi le iz Njega. Bolj ko živi iz tosvetno kolektivnih idej, da ne govorim o politiki, bolj je njegova vera v Boga simulacija; ali kot direktna cinična laž ali kot samoprevara. - Je pa res, da traja, preden človek to

spozna; preden pride do Boga, ki ni bog - malik - vladar zemlje, konvencije, varnosti, družbe, ampak Bog onkraj soočanja z ničem. To trajanje je človekovo zorenje. Zato se nenehoma ponavlja, v zgodovinah oseb in grup. Zato je mogoče spoznanje o perspektivovstvu vzeti kot resnico; vendar postane ta resnica (sam sem jo prvič поблиže spoznal med leti 1947 in 1951, ko sem bral Avgušтина in Jaspersa, Tolstoja in Dostojevskega) polna, vsebinska in smiselna skozi dolgo in trpljenjsko življenjsko izkustvo, skozi zmede, iskanja, zmote in padce - skozi relativiteto, ki jo opisujem v tej razpravi.

10

Eno je vera; drugo je krivda. Običajna vera (ki ni vera v transcendenco, v odrešenje, v višji smisel) je povezana s praznimi verami; z zanašanji na zgodovino, na lasten kolektiv, na maso, na srečo; je samoumevno zaupanje v - moje, naše - življenje. Takšna bežna vera utemeljuje - alibizira - človekove gone, polaščevalnost, pohlep, samopotrjevalnost, napolnjenost - izpolnjenost - s sabo; ne pa odprtosti za druge in drugo in Drugega (Boga). To je svet (samo)slepil, svet, ki ga večina ljudi (tudi jaz) živi večino časa in ki počasi šele tedaj, ko doživi človek neuspeh, nesrečo; ko se mu pričakovanja ne izpolnijo; ko zbolijo, se pos-tara, je izdan; ko izgubi samoumevno zanašanje nase in na prihodnost. Šele tedaj se mu odpreta oba svetova: svet tragičnega in svet verskega.

Realizem ni po naključju slog in svetovni nazor 19. stoletja, novega veka, kapitalizma, liberalne družbe. Realizem se ukvarja z uspešnim ali vsaj samoumevnim empiričnim življenjem kot noben umetnostni slog dozdej. Klasična resnica umetnosti je v bistvenem: v tragičnem, v soočanju s trpljenjem in smrtjo. V grški tragediji je empirizma komaj kaj, pri Racinu je vse bistveno, medtem ko radikalni realizem - naturalizem - posveča veliko pozornosti zgolj časnemu, zunanjemu, videzu, snovi. Novi roman, ki sta ga v Perspektivah gojila predvsem Šeligo in Kovačič, naredi iz obravnavanja ne-umne, empirične, nepomembne, zunanje, zunajsmiselne snovi program. Tako se rodi reizem: religija Reči. Reizem kmalu zaide v težave, saj ne more prepričati, da bi bile nesmiselne reči oz. nesmiselnost - le estetska uporabnost - reči nekaj trajno lepega. Takšne reči uporabimo, uživamo, použijemo in zavržemo, sodijo v produkcijo in potrošnjo, komaj v estetiko in na paradoksen način v religijo. Reizem je zato izločal pojem ustvarjanje ali ustvarjalnost. A pri tem ni zmožni vzdržati predolgo. Kdo bo večkrat prebiral Pogačnikove in Hanžkove permutacije in kombinacije zunaj - smiselnih stavkov? Takšen slog je mogoče občudovati nekaj trenutkov kot radikalizacijo hipermoderne, kot eksperiment, kot to, da si je nekdo upal doseči mejo človeškega in človeka ukiniti kot presežno - v transcendenco usmerjeno - bitje, ga poistiti z računalnikom ali robotom, ga gledati kot reč. A fascinativnost trenutka kmalu zbledi. Kajti v takšni mejni poeziji, ki ni več poezija, ni vsebine, ni več tistega, kar je vložil v človeka Bog. Je le vse bolj izpraznjena in nesmiselna lupina. Ta se skaže kot odvečnost. V skrajni točki je to, kar je odvečno, smet, odpadek, cunja - Božičev Cunjar. Kar je zgolj zato, da bi bilo uporabljeno - reistični "artikel", ne stvaritev -, je kaj hitro, ko je uporabljeno, odpadek. Umetnost lahko nekaj časa ta odpadek opisuje kot lepoto; to je počel na začetku - leta 1964 - Marko Pogačnik. Ideja je dadaistična. Duchampova. To je ideja straniščne školjke kot "umetniškega" artikla.

Marko Pogačnik je sodil med najbolj inovativne, osvežilne avtorje nove, mlajše generacije, ki je vstopila v Perspektive v letniku 1963/64, jih prevzela, a ji Partija ni dala, da bi Perspektive tudi izdajala in nanovo oblikovala. Partija jih je

hotela ločiti od nas, nas na eni in nje na drugi strani osamiti, desocializirati v odvečno(st). S tem je storila - paradoks vlada - ravno to, kar je od nje terjala zgodovina: izdelavo sveta odvečnosti-odpadkov, sveta kot odvečnega. Tendencia, s katero so začeli Božič, Zajc, Šeligo, Kovačič, je Partija še s svoje strani nehote podprla. Tako je nastal reizem. Da so morali Pogačnik, Geister, Zagoričnik, Aleš Kermauner, ker so ostali brez Perspektiv, izdajati v samozaložbah obrobne publikacije - OHO, EVO, bilo jih je veliko vmes med literaturo in likovnostjo -, je bilo le v prid njihovem duhovnemu svetu. - Boljka je že na prelomu 50. v 60. leta sestavljal kipe iz železnih odpadkov z grobišča jeseniške železarne, iz opilkov, matic, traverzic, nato iz odsluženega orožja; Tone Svetina ga je le - nespretno, brez likovnega daru - posnemal. O tem Boljkovem kiparstvu sem napisal scenarij; s snemalcem Kališnikom in s samim kiparjem smo ga v drugi polovici 60. let tudi posneli kot kratek eksperimentalen film **Železno mesto**.

Reč je tedaj v sebi že našla dvoje. Prvič: lepoto biti, ki je zunaj človeka in neuporabna; lepota sledi iz neuporabnosti - le navidezne, simulirane, igrajoče se uporabnosti - artikla. V tem se reč razlikuje od tehničnega, banalnega sveta: je stol iz gipsa, ki ga Pogačnik razstavi na živilskem trgu v Kranju. Drugič: ker tak stol ni uporaben, a je - značilno - zgolj privid uporabnega stola, zares uporabi iz čvrstih materialov, iz lesa ali kovine, in ker je umetniški - lep - le v okviru določene umetnostne (antitranscendentne) ideologije (ideologije, ki Boga stvarnika in odrešenika, človeka kot vest in notrino nadomesti s Produkti tega sveta, ki so zgolj produkti, sama snov in forma, duh, zreduciran na simulacijo zunanosti in lupine, torej bit, ki je zgolj nič), postane kmalu odveč. Nekaj primerkov je mogoče dati v muzej moderne umetnosti; še več jih lahko postane unikatov (spet paradoks, ker so blagovni artikli načeloma neunikatni, so le obrtniška simulacija izdelkov tekočega traka, recimo vžigaličnih škatlic) kot nova moda notranje arhitekture namesto Jakopičevih ali Sternenovih slik. A ko se moda čez leto ali dve zamenja, se zamenjajo tudi ti artikli, recimo nočna posoda ali falus iz gipsa, saj nimajo - razen prvega artikla kot nove ideje, a še ta je zanimiva le za strokovnjake - tiste trajne tržne cene, kot jo ima Jakopič. Odkrije se, da je šlo za muho enodnevnico. Da so zavrgljivi ravno tisti artikli, ki so jih reisti imeli za popolno lepoto, za bit kot tako; verovali so, da so dosegli radikalno stopnjo biti kot reči, ki je očiščena vsega odvečnega. Takšna postane reč - paradoks, zdaj smo v svetu samih paradoksov - ravno tedaj, ko radikalno izgubi vse, kar je v nji drugega, "višjega" (če uporabim ta izraz iz **Antigone**, ki je bil Vidmarju kulturniški estetsko hedonistični alibi - alibizacija njegovega banalnega in utilitarnega političnega življenja -, perspektivovcem pa znamenje, da ima človekovo življenje smisel zunaj sebe, v transcendentno absolutnem). - S to rečjo opisujem Božičevo dramo **Vojaka Jošta** ni.

Reizem obračunava z obojim. Razkrinkuje vidmarjansko laž, laž etabliranih kulturnikov, a obenem odpravlja ne le transcendenco, ampak vse, kar ni lepota čiste gole reči, kamna kot zgolj kamna. (Šeligo je dognal reizem že leta 1959 v noveli **Kamen**.) Ker pa se nemudoma skaže (le razvije se, kar je v takšni reči vsebovano), da sta reč in njena bit-lepota odvečni - da sta le simulacija potrošnih artiklov in ne izraz transcendence -, se v hipu Lepota kot taka razkrije kot Odpadek, kot odpadna Cunja, bit pa se preokrene v nič. (Že v prehodu od **Zasilnega izhoda** do **Križišča**.) Mine kar se da malo časa, da Pogačnikova ali Kermaunerjeva Črka, ki je kot grafični znak (vizualna poezija) bit, preskoči v Zagoričnikovo knjigo **Opus nič**, knjigo samih praznih strani, le z nekaj oštevilčenimi. Sicer je pa to paradokсно enoto (radikalna bit-radikalni nič) že

leta 1966 udejanjil Aleš Kermauner s samomorom, v katerem je, po lastnem prepričanju, s totalnim izničenjem dosegel totalno bit. Vendar je storil pri tem - glede na estete in ideologe - nekaj nedopustnega; zgodbo je osmisllil. Ni šlo več za postmoderno, za simulacijo, za igro s črkami in artikli, linijami in besedami, ki izključuje smrt; smrt je v okviru reizma neobstoječ pojem. (Kar eksplicitno pokaže Jesih v **Sadežih**.) Smrt je osnovna za klasične religije; posebej za krščanstvo, ki temelji na vstalem Bogu.

Smrt je tudi osnova vse umetnosti; od grške tragedije, od etruščanskih skel, od egipčanskih grobnic. Šele v reizmu - oz. v vsakem manirizmu, formalizmu - je odstranjena. A pod Pogačnikovo izjemno estetsko lepoto, gladkostjo, harmoničnostjo, čutno ugodnostjo - zapeljivostjo - se skriva tisto, kar pozna vsa-ka umetnost in česar se je posebno dobro zavedela moja generacija: umazanija, gnus, grdota. O tem govori Tone iz Smoletove prve drame **Potovanje v Koromandijo**. Ti izrazi gnusa - v duhu Céline in Sartra - so tako vznemirili in odbili kritika Marjana Javornika in novega "partijskega" ideologa Antona Ocvirka, da sta Smoleta, Božiča in vso našo grupo-generacijo leta 1956 politično moralno preklela. Gnus oz. prikaz grdote je odkritje odvečnosti, zanemarjenosti, spre-menjenosti v odpadnost. Odpadek kot snov - cunje, smeti - in Odpadnik kot moralno politična kategorija (že znotraj poganke zunanje katoliške Cerkve in konvencionalne meščanske družbe - pri Cankarju, Ščuka, Maks, izrabljeni in odvečni ljudje iz **Vide**, nato Grumovi -, kaj šele v komunizmu) se poistita. Smoletov Tone je takšen odpadnik. Leto dni za tem pa Božičev Cunjar, **Zasilni izhod**, človek, katerega poklic ni več ne ustvarjanje, ne proizvodnje, ne trgovanje, ne vojaštvo, ne kar koli koristnega, ampak zbiranje (in odmetavanje) cunj. Cunjar postane sam Cunja. Kot osvetljevalec resnice nastopa v tem slovenskem obdobju Beckett. Beremo njegovega **Molloya**. Nastopa **Konec igre**: ljudje kot odvečni starci v kantah za smeti.

V smetnjakih človek admira. Postopoma se spreminja v prah (prek resnice lepe Pogačnikove Reči); tj. zgodba konca **Otrok reke**.

Božičev Cunjar ne umre; kaj šele, da bi bil ubit. Enostavno izgine. Ni ga več. Polagoma usiha celo spomin (nanj, na vse, na bit). To je nič, ki se je iznebil celo biti kot konstrukta, nastalega iz nič. Prazna - nepopisana - stena. Tabula rasa na začetku in na koncu. Vmes pa slepilo "družbenega delovanja", na katero je vse stavil Pučnik; Božičeva literatura je resnica Pučnikovih podvzetij. Praznina je brezno nič, katero opeva Zagoričnik. Medtem ko **Antigona** in **Afera** dokazujeta, da smrt je; in da je nekaj onkraj smrti. To onkrajnost sluti vest (vera), zato verujoči organizira že svoje tosvetno življenje glede na verovano onkrajsvetnost. Jesih kot ultraimanentist nadaljuje Božiča v eno smer: v igrivo zakrivanje gnusa in groze in nič in spremembe sveta v cunje (v fragmentarnost plus onesnaženost). Jesih je znova in zapeljivo ugoden, lep. Jovanović je v sredini procesa. Naslov njegove drame je **Igrajte tumor v glavi ali onesnaženje zraka**. V naslovu je vse združeno: igra-simulacija, umazanija-odpadki, ki onesnažujejo svet, in norost vsega skupaj, kaos **Norcev**. Aleš Kermauner pa pritira simulacijo tako daleč, da neha biti igra. Tega Pogačnik ni zmogel. Zato si je izmislil skrivnost, misticizem, globlje tosvetne pomene, zmajeve črte pod površino zemlje, srečne smotrne skladne socialne grupne komune nad zemljo, strog sistem ritualov, ki vzame svobodo in prepreči radikalno mišljenje, tj. odkritje tega početja kot simulacije odpadkov. Pogačnik je ideolog new agea, veliki - izjemno nadarjeni, šarmantni, fascinantni, duhovno pustolovski, močni - guru, mistifikator, ki ukinja bistvo krščanstva: človekovo, svetovno, božjo smrt v večnem

krogotoku - ravnotežju - Kozmosa. Zato predeluje ta svet v večno Ječo, ki pa jo znotraj neznansko (p)olepšuje. (Tu mu sledi Ivo Svetina.) Človekovo življenje v zaporu olajšuje. To je svet duhovne droge, svet, ki ga je razkrinkal že Kozak z **Dialogi** in Božič z **Izhodom - Križiščem**. To je nova milenaristična ideologija postmoderne.

Vanjo je vstopil tudi Šeligo - od **Triptiha Agate Schwarzkobler** do **Čarovnice iz Zgornje Davče**; le da je nazadnje prešel iz pogačnikovskega harmoničnega mysticizma prek kaotičnega energetizma k mistificiranemu politizmu. Če danes razglša, da smo Slovenci še zmerom v postkomunizmu, kar mu pomeni, da zanj še daleč nismo v liberalni družbi in da ni liberalne stranke, da so vsi le preoblečeni komunisti in da tiči za vsem "mrak in zlo", potem ne prenaša na Slovensko le srbske teorije o zaroti, le paranoične zgodbe o udbomafiji kot vladarici slovenske družbe, ampak analitiku omogoča, da njegove zadnje drame, posebno **Ano in Volčji čas ljubezni**, pogleda s tega, prej nevidnega ali ne dovolj vidnega vidika: da ne nadaljujeta več **Dialogov** in **Afere**, tj. avtokritične refleksije, analize tega, od koder izhaja(mo), ampak v **Ani** in **Času** že predvsem obsoja, prikazuje kot zlo tisto, kar je zunaj mene in nas; kar je prišlo iz tujine, iz Sovjetske zveze; kar je zlo samo na sebi; kar je treba le razkrinkati, uničiti, vrniti tja, odkoder je prišlo (vrniti drugim). Če se zlo kot sovražna sila upira, ga je treba s silo pokončati. Model je antikomunizem kot sveta vojna. Šeligove današnje opredelitve za Desnico torej ni treba razlagati le kot trenutno dezorientacijo ali kot zasebni interes. Izhaja iz bistva njegove dramatike, iz tiste njegove dramatike, ki je - to je njena nova stopnja - pokazala, da je vera v new age magičnosti mrtva; da čarovniški rituali nimajo več obnovitvene, oživitvene moči. To se je razkrilo v **Svatbi in Slovenski savni**: nemoč Lenke, da bi čarala; nevera Muta kot posnetka križanega Kristusa, da bo vstal od mrtvih. V radikalni dilemi ob nič se Šeligo - sredi 80. let - ne zmore odpreti božji transcendenci, kot Strniša v **Samorogu**, ampak se odloči za drugo dvojčico, za Margarito, za njenega varuha sodnika Bertrama, za silo tega sveta, za uspeh, le da to prikrije s sakralizirano magijo moralizma, z novo sveto vojno zoper zlo tujčevstva in komunizma. S tem zoper vse slovenstvo, ki ni tradicionalno predliberalno. Torej za fašizem.

Dejanje Aleša Kermaunerja je pot v fašizem blokiralo. Kermauner je uporabil skrajno nasilje - umor - zoper sebe; drugih se ni dotaknil. Po eni strani pelje samomor v avtizem. Po drugi pa razkrinka postopek mistificiranja, ki vodi bodisi v Pogačnikov samovšečni kolektivni igrivi kozmocentrizem, bodisi v Šeligov končni magični - fašistoidni - politizem, v katerem je nabita - investirana - vsa sila kataklizmičnega kozmičnega destruktivnega energetizma, ki ga skuša Pogačnik zaman obrzdati v lepoto zunajutilitarnega estetskega artikla, popolne čarovniške krogle. Kermauner vrača neposredno smrt, ki jo skuša vsa hipermoderna in postmoderna (od Smoletovega **Potovanja**, Božičevega **Človeka v šipi** itn.) odstraniti, skriti. Na eni strani - ideološko, v duhu reizma - sicer trdi in veruje, da s tem, ko zapusti življenje empiričnega tipa, preide v bistvo: v obliko Reči kot take, takšne reči, ki je ne obremenjuje več ne domišljija ne vest ne projektiranje, nobeno poželenje več. To se da doseči s prakso in mislijo zenbudizma; Kermauner in reisti so zen natančno preučevali; tudi Suzukijevo knjigo. A še radikalneje s samomorom, tj. z enkratnim preskokom iz empirije v bistvo, iz naključnosti in obremenjenosti z odvečnim v tisto, kar se zdi le poželjivim in pohlepno odvečno. Truplo, organska in fizična snov, je v resnici šele edino pravo. Prav to ima tudi drugo stran: odločitev za radikalni preskok iz konvencionalne človeške tosvetnosti v bistveno. (Husserl tu ni bil brez pomena - bistvogledje.)

Pogačnik se seli na deželo, stran od banalne civilizacije, v deviški svet, kjer bo sam organiziral nov tip življenja. Zagoričnik ostaja na robu med deželo in mestom v praznini, poželju, diaboličnem; v demonični igri izmenjavanja med vitalizmom in avtodestrukcijo. Bernik si kot najbolj uspešni kolekcionar post-modernih inovacij, Simulator kot tak, vse omenjeno sposodi, a preoblikuje v estetsko, namenjeno tržišču, kupoprodaji, kulturništvu kot elitnemu užitku, imidžu in učinku. Prvi razume, kaj je performanca: deležiti na tržiščnem in simuliranem. Bernik pristne inovacije vnovči. Pripelje jih v center - izbrane - Družbe. Hanžek se poisti z računalnikom in avtistično živi sebe kot kibernetično reč; izpraznjuje se do roba življivosti. Šalamun uživa v magični fantastiki besed, svoje življenje jim podreja, sam se naredi za eksperiment. Vsi omenjeni (razen Bernika) naredijo sebe za eksperimentatorje in eksperimentalno snov; v tem je njihovo eksistencialno tveganje in pristnost. V tem so veliki. V tem direktno nadaljujejo tisti del Perspektiv, ki ga je najbolj točno predstavljal Božič, njegov smrtno nevarni anarhizem. Medtem ko sledi Bernik Kržišniku in Vavpotiču oz. Strnenu: prenaša eksistencialno umetnost v družbeno trgovino, čeprav pri tem - v tem je njegova umetniška pristnost in moč - pokaže tistim, ki ga imajo za Esteta, figo, jih izda, saj jim namesto prvotnih meščanskih lepotnosti (od Van Eycka do Ingresove lepote) ponudi model-modo kasnega, postmodernega meščanstva (med Dubuffetom in Francisom Baconom): grdoto sveta kot lepoto, spačenost. Postmoderna se perversno uživa v avtodestrukciji. Osnovni model Bernikovega slikarstva je Spaček. Celó ko slika heroja-vodjo Janšo, slika Spačka. (Kar kaže spet na Bernikov dar: zadeva tisto, kar je danes resnica.) Spaček je odvečno, skvarjeno, zavrgljivo. Živ, resničen, pretresljiv je le tedaj in tam, kjer kdo vidi v njem božji odsev, dušo, trpečega, ubogega; to pa je le v evangelijskem - ne v politično oblastniškem - krščanstvu. Tako Bernik kljub tistemu, kar sem povedal o njem prej, pri zadnjih vratih vendar vnaša v umetnost resnico. Spaček je nazadnje dvojček Cunjarja, ne pa herojski dvojček zoper zlega, ne Snojev **Gabrijel** zoper **Mihaela**, ne Šeligov Antikomunist zoper Komunista. Kolikor niso vse te figure spački. Perspektivovci smo se doživljali tudi kot spački.

Vsi omenjeni se igrajo: predvsem s sabo, a tudi z drugimi. V igri grejo kot pustolovci (Bartolovi in Zupanovi dediči) zelo daleč. Na rob. A ne čez rob. Aleš Kermauner naredi še en korak; ta je poslednji; onkraj meje ni korakov. Rob prestopi. Tu se neha igra in simulacija. Med človekom in rečjo je - se razkrije - tisto, na čemer vztraja krščanstvo: smrt. Smrt ni pregnana, izgubljena, zamolčana. (Kot je v tendenci od **Izhoda** do **Otrok**, de facto pa že v **Joštu**.) Smrt ni le diletantska oblika nič. (Zajc je to vedel, zato ga je silno privlačevala. Tudi Strnišo. Oba sta se intenzivno ukvarjala s samomorom.) Smrt se razkrije kot resnica zgolj empiričnega življenja in reči-niča kot iste oblike golega bistva (biti). Kermaunerjeva smrt je pol samoslepilna: ker si jo je zadal sam in veroval, da je transcendentna (tisto, kar je onkraj človeka) čista reč. Krščanstvo gre dlje: ne obračuna le z ateističnim humanizmom (kot je Kermauner), ampak človekovo območje razširi na ves ta svet, na kozmos; vse to je božja stvaritev, vse to bo umrlo, da bi se moglo roditi v transcendentni - transkozmični, transhumanistični, transreistični - obliki. Kermauner to sluti; a ga od Antigone in Uršule devira Pogačnikov in Šeligov reizem.

Magizem je v osnovi simulacija vere. Ko pride človek do meje in zagleda gnusni odpadni material kot resnico sveta in sebe - to vidi Cunjar -, se ali odpre Bogu ali pa vztraja pri samoslepile, tako da Cunje polepša. Bernik je slikal tedaj raztrgane, natrgane vreče v Burrijevem duhu, Pogačnik pa je celo skrajno zlo -

zmaje - ugledaval kot podzemne sile, ki niso sile, ampak znaki. Da se jih prebra- ti, dešifrirati, sile ukrotiti, jim zavladati: Zemljo, prostor, ljudi ozdraviti bolezni, trpljenja, smrtnosti. Gre za najvišjo, najbolj ambiciozno obliko "mazaštva", s ka- terim Čarovnik igra na ves svet, da mu ta pleše kot kača fakirjem. Hribar hoče Pogačnika filozofsko nadgraditi. Hribar ravna podobno kot Bernik. Vse, kar zas- luti kot tržno učinkovito, povzame in si podredi. Tudi magizem je zanj sredstvo manipulacije. Le da oba kot elitista-povzpeticnika sežeta čez banalno strankarsko političnost kot tržiščnost mas oz. masovnih vodij in tekmujeta na izbrani ravni Simonov magov oz. narcisov v ogledalih estetsko intelektualnega užitka.

Pogačnik, ki je izvirnejši od banalnih političnih ideologov, je zares zgrožen nad ničem sveta; zato ga odriva od sebe: s tem da ga zaklinja. Ne upa si pogle- dati resnici v obraz, kot ji pogledajo Božič, Zajc, Strniša. Strniša sezida lepoto kozmosa na božjem, na odsevu "črt" Boga, ne zmajev. Reistom je konstrukcija biti-reči izhod po sili, ki pa ga ne dojemajo kot **Zasilni izhod**. Božič gre tu veliko dlje, saj ve, da je vsaka rešitev, ki v temelju ne obračuna s polaščanjem, navi- dezna, samoslepilna. Nesmisel mora ostati v igri in jo v osnovi demantirati kot igro. Božič ve, da je igra, ki jo igrajo Trgovec, Branjevka in vsi v zasuti jami, **Križišče**, pekel. Ne dopušča namesto povsem nemočnih Cunjarjev karizmatične manekenske Čarovnike, ki bi hodili po zemlji s čudodelno paličico in blagoslav- ljali in bi bilo vse odrešeno. Božič ve, da je to pomota: v Pogačnikovem primeru avtistična, samoslepilna, benigna. Zapeljevanje tu ne povzroča večje škode, ra- zen da zakriva resnico, podaljšuje človekove iluzije; reizem kot new age milena- rizem. To je bela magija. Huje je v primeru politikov-mag(ist)ov: Hribarja, dokler je bil politik oz. mag nacionalnega politizma, Šeliga itn. v letih 90-91 in večine od teh še danes in brez sladkega alibija nacionalne obrambe. Antikomunizem - teorije o udbomafiji itn. - je črna magija. Pogačnik simulira Dobrega pastirja; je še iz časov rožnatih hipijev. Snoj, Šeligo pa so že poulični sveti Juriji, ki se borijo zoper Hudiča; zmaj jim je sočlovek, drugi, v katerem vidijo kletega sovražnika, Mihaela, Komunista, Juda. - Te zamisli in drže perspektivovska grupa ni imela. **Volčji čas ljubezni** znotraj perspektivovstva ni bil mogoč.

Volčji čas ljubezni je regres, ki soomogoča konstrukcijo novega slovenske- ga fašizma. Če bi bili Slovenci razvitejši, bi bila takšna drama mogoča že leta 1940. A so tisti liberalci, ki so - avtodestruktivno - razkrinkavali liberalizem, Bar- tol, Zupan, šli na Levico. Slovenski fašizem je ostal v glavnem klerofašizem; zato preozka platforma. Šele danes se širi na laično Desnico, na razočarane liberalce, na tisti tip ljudi, ki ne vzdrži strašne resnice gnusne smrti in praznega teka libe- ralne družbe. Šeligo meni, da je na Zahodu pravi dobri liberalizem; ne ve, da sta današnji slovenski liberalizem in današnja slovenska liberalna družba povsem prava, "pristna", malo bolj diletantska od severno ameriške sicer, a precej bolj socialna in moralna od južnoameriške ali vzhodne. Kantor in **Glembajevi** niso le pojavi **Betajnove**, ampak velikega zahodnega sveta še danes. Za formalno demokracijo enakopravne igre vseh državljanov, obdarjenih s paketom človeko- vih pravic, je skrit korupten hinavski avtoritarizem, ob katerem so Drnovškovi liberalci zaenkrat amaterji. Pred vojno je ta tip razočaranih liberalcev - skritih humanistov, ki ne prenesejo radikalne grozne resnice sveta in njenega social- nega "ukinjanja" v liberalni postmoderni kot goljufiji simulacionizma - posesala Levica; njen utopizem je bil bliže tradicionalnemu humanizmu. Danes je ostala le še fašistoidna Desnica oz. se mora porajati kot fiktivna socialno moralna alterna- tiva liberalizmu; najprej in najlaže pri tistih, ki sta jih že omehčala gentilizem in nacionalizem, kot sta razumnike Nove revije.

Perspektivovci smo se tega zavedali. Tudi zato smo bili skoz in skoz - ob " aferi " Dizdarević itn. - antinacionalisti; v tem bližji Levici kot Desnici, vendar citoyenski, ne stalinistični Levici; ta je sama rinila v nacionalizem. (Kavčič - linija, ki gre do Jelinčiča.) Podrobna analiza Perspektiv bo to odkrila v mnogih naših esejih in glosah. Kasneje smo - pri Problemih - svojo držo še zaostriili, posebno ker sta se gentilizem in nacionalizem, vezana na konservativizem, pojavila - v reviji Prostor in čas - kot jasni politično ideološki drži. Obrat večine problemovcev v Novi reviji - najprej pri Hribarjevi in Urbančiču - h gentilizmu je pomenil zanikanje linije "naše" grupe od Besede naprej. (Prva skupina nacionalistov - Menart, Pavček - je že zdavnaj zapustila linijo, ki jo opisujem.) Ko danes branim nenacionalistično držo in opozarjam - že od leta 1966 - na možnost fašizma, branim osnovnega duha Perspektiv.

Perspektivovci smo bili tudi antimagisti. Prvine magizma, ki so se kazale, niso zadoščale za jasno platformo magizma. Pri Zajcu so bile podrejene razkrinkavanju niča, nesmisla, celo krivde. **Otroka reke** kombinirata kritično avtoanalizo človeške - naše, moje, avtorjeve - krivde in prehajanje človeka v prahnič. To prehajanje, v katerem človek izgublja zavest o smrti, je ravno kazen za greh; Božič to dobesedno pove. Vidi ga pisatelj in bravci, ne pa zničujoči se (Dan, Reka). Strnišev magizem odkriva drugost - drugo stran - sveta, druge svetove, ki so onkraj tega in so že s tem predstopnja transcendence. Zato lahko naredi Strniša v drugi polovici 60. let prehod in skok od **Samoroga** prek **Žab** k **Ljudožercem** kot eksplicitno krščanski drami. Strniša veruje v moč ljubezni do drugega oz. v žrtev zanj, **Ljudožerci**; Šeligo v **Savni**, v **Svatbi**, v **Čarovnici**, v **Vidi** ne. V tem pogledu je Šeligova dramatika direktna negacija Strniševe. V **Ani** in **Času** tematizira Šeligo najhujšo manipulacijo z ljudmi - stalinizem kot kanibalizem brez sakralne komponente -, ki pa nima druge plati. Ostane le groza zločina, ki je vse manj pretresljiva, saj se razkrije kot tehnika zločina; ni moči - niti nastavka - za odreševanje drugega, za versko držo. Kot da je stalinizem Šeligu preblizu; ne zmore ga gledati z višjega vidika. Le prebarva ga lahko: v simpatični fašizem.

Medtem ko je za **Ljudožerce** bistveno, da je v njih uravnoteženo dvoje: kanibalizem in evangelijska žrtev, radikalna manipulacija s človekom in odprtost k Bogu. **Ljudožerci** so hkrati Bogoljubci. Strniša ne potrebuje sakralizirane kontra-reakcije zoper zločin, zoper komuniste. Poisti jih s fašisti kot teroristi. Osnovno kritiko uperi zoper cinike in manipulante, ne zoper samozaslepljene. Cinikov in morivcev pa niti ne preganja. Ve, da jih bo s tem le posnemal. Prestopi na drugo raven: na versko. Prior in Komtur se ne upirata zlu. Ker verujeta v onkrajno življenje; in ker vesta, da je to tu nerazrešljivo s socialnimi akcijami. Če odmislimo Pučnika, je to Strniševo prepričanje značilno tudi za perspektivovce. Pokazal sem, da niti **Greda** ne vodi v direktno politično akcijo, ne **Afera**; **Norci** pa jo - samoposmehljivo - razkrinkajo. In Smole v **Krstu**, ki dobi svetovno psevdoreligiozno potezo. Nova slovenska Desnica se v ničemer ne more sklicevati na Perspektive. Pač pa na cinizem Bartolovega Hasana, **Alamut**, in Zupanovega **Trajbasa**. A Bartol in Zupan sta razkrinkavala cinizem in cinike, prestopila sta k razsvetljski plati revolucije, medtem ko današnji fašistoidneži kostumirajo Bešnarje - Bešnar je varianta Kantorja in Trajbasa v Mrakovi drami **Razsulo Rimljanovine** - v moraliste, v milenariste. To je najhujši paradoks - notranje protislovje - in grotesknost fašizma: nerazločljiv spoj ultracinizma, ultramanipulacije z ultramoralizmom, s sakralizmom. Sinteza **Trajbasa** in **Tugomerja**. Perspektive so to zmes strogo odklanjale.

Fašizem, ki ni zgolj historično empiričen pojav, ampak človeško socialni arhetip, preprečujemo z odkrivanjem nemoči in s pristajanjem na nemoč. Fašizem temelji na zavesti (o) moči, na potrebi po moči. Fašizem napada komuniste, a jih posnema; enako Jude oz. tisto, kar vidi v Judih (rasizem, svetovno nadvlado, teorijo zarote). Fašizem se uči pri komunizmu; in narobe. Medtem ko Strniša razkrinka kanibale, a se ne vmešuje v to svetno boje, ker ve, da se vsi radikalizirajo v sveto vojno med dvojčkoma - kanibaloma (Jovanovičeva **Antigona**). Tega pa očitno kasni Šeligo ne ve. Kaže - od 80. let, od **Ane** - le eno plat kot zlo: komuniste. Pozablja, da je ravno enostranost največja nevarnost; Snój se jo je zavedal še leta 1986, ko je napisal **Gabrijela in Mihaela**. Šeligo pozablja, da "našostna" stran, če hoče premagati sovražnika, uporabi ista sredstva kot sovražnik. Medtem ko uči krščanstvo drugače: uporabiti je treba božje sredstvo, tj. božji zgled: socialno, telesno, to svetno nemoč - to Božič odkrije že v Cunjarju pa Kozak v Kristijanu -, obenem pa pričevanje edine moči, ki je absolutna: ljubezni do (in ne napadanja) drugega. Če je treba to ljubezen potrditi s smrtjo, gre tako ravnati - po Jezusovem zgledu (**Antigona**). Ne pa organizirati to svetno kolektivno moč, kot to prakticira Desnica. Ta moč je model fašizma. Perspektive so odklanjale takšno kolektivno akcijo. Nova revija pa jo je utemeljila najprej kot nacionalno - vojaško zoper unitaristično Jugoslavijo -, zdaj pa jo oblikuje kot socialno (nacionalno socialno) zoper notranje sovražnike, zoper izrojence, spačke. Da so to spački - neljudje -, sta prepričevali že drami **Ana** in **Čas**. Kanibala ni mogoče tolerirati. Če so kanibali na oblasti, oblečeni v ovčjo kožo psevdoliberalizma, jih je treba sleči, kaznovati in odpraviti; Ku-kluks-klan je to vedel in počel že pred več kot sto leti. Da bi se družba očistila, je potreben trajni linč. S čiščenjem zla je treba doseči pravo družbo, pravo občestvo. Skrajna Desnica ne prizna, da je natančno to hotela skrajna Levica: Komisar. Zato Levice in marksističnih revolucionarjev fašist ne sme gledati odznotraj; potem bi odkril v njih sebe. Ampak le od zunaj. Sebe ne sme avtoreflektirati. Le magizirati: prenesti v kozmično veličino, **Čarovnica**, v politiko. Vodja postane Čarovnik, družba se v celoti magizira. Na "naši" strani je kozmična - porajevalna - Energija (Junak v Jeločnikovi drami **Vstajenje kralja Matjaža**, ki s politizacijo nastaja iz Šeligove Darinke, **Čarovnica**); na sovražnikovi le planetarno historična (Komisarjeva). Zmagala bo večja posvetna Moč. Povrh vsega še pravična - poštena, dobra - moč. Da ne bi prišlo do ustanovitve takšnega - fašističnega - modela, smo se perspektivci zavedali, da je treba tematizirati predvsem človekovo nemoč. Ampak ne kot nekaj enosmiselno slabega; tako gledata na nemoč komunizem in fašizem. Nemoč smo večstransko analizirali, osvetljevali. Tudi kot negativno; in tudi je takšna, ko je slabiška, nemoč iz strahu, nesolidarnosti, ničnosti. A tudi kot pozitivno. Celó človekovo krivdo se da ugledati kot pozitivno: kot opozorilo, da je človek kriv in zel; a da zato ne sme le drugega obtožiti za krivost in zlo. (Ta tema je bistvo Zajčevih **Otrok**.) Da sta krivda in nemoč trajni človekovi potezi; celo Bog ju je navzel - vse krivde vseh ljudi, "izvirni greh" - in se ne upiral nasilnikom, zločincem. - Oglejmo si še ti dve potezi kot konstituensa perspektivovstva.

Tako z načelnega kot z metodološkega stališča je zgodba, ki jo pripovedujem o Reviji 57 in o Perspektivah oz. o naši grupi, prelepa. Izraz naša, naše sem ohranjal iz več razlogov: ker smo bili grupa in kolektiv, čeprav vsak zase samobitna osebnost. A drug brez drugega nismo mogli, ker smo bili zelo ogroženi. Imeli smo zelo intenzivno, bogato skupno zgodovino, zgodovino tistega, kar nas je

vezalo; vezi. To je bilo drugo od vsakega posameznika, ki je tvoril našo grupo. To drugo - revija - je bilo tako institucija kot pristno občestvo. Na modelu revije smo razvijali svoje sodelavsko občestvo in ga skušali narediti za zgledni model vsega sveta, vseh institucij, organizacij, kolektivov in občestev. V tem smo bili naivni, romantični in zato ne dovolj odgovorni. Tudi premalo analitični. Mnoge - najbrž večina - institucije sveta so po bistvu drugače strukturirane kot literarna revija. Reducirali smo, ker smo vse zvajali le na en, na naš model. Ta je bil sicer izjemen, lep spoj individualnega in splošnega, osebne volje in praktikovnosti, ki se jo je dalo - tisk, prodaja, finance, knjigovodstvo - brez velikih težav podrežati osnovni ideji; čeprav recimo finance niso bile odvisne od nas, dobili smo jih od oblasti ali ne. (Kar je že poseben primer neodvisnosti od tržišča, vnaprejšnje varnosti, subvencioniranosti od Države - tu se skriva materialno jedro naše problematičnosti.) A tudi če bi prodali toliko izvodov revije, da bi se vzdrževali sami, bi bili odvisni: od tržišča. To - kupci, bravci - pa narekuje svoje zahteve, potrebe, pričakovanja. Kdor jim ne ustreže, bo ostal z neprodano naklado; sam, avtonomen, a brez financ. Če bo hotel fizično preživeti, bo moral upoštevati drugo: banalno drugo in svojo vizijo omejiti ali preoblikovati - prilagoditi - okolju. Kot v območju telesnosti, kjer neznansko veliko število dejavnikov pogaja človekov obstoj: hrana, pijača, obleka, krov nad glavo, spanec, zaslužek, zdravje, informacije, varnost, spolni partner. Ta moment se pri človeku, ki je socialno bitje, v družbi vse bolj širi: izobrazba, služba, poznanstva, upoštevanje socialnih, kulturnih in moralnih norm itn.

Trudili smo se, da bi bili od okolja čim manj odvisni. Prilagajanje je bilo za nas - posebno v moji filozofiji - eden najbolj negativnih pojmov. Vsevpred - druge - smo napadali, ker se - preveč - prilagajajo, tj. da so amoralni in neustvarjalni, ker ponavljajo, propagirajo že znane ideje, namesto da bi se trudili izumiti, si domisliti, izražati, širiti nove, presenetljive, sveže, nekonvencionalne; da bi bili svobodni in suvereni, ne pa hlapci in celo sužnji. Po eni strani smo bili izjemno samozavestni. V privatnosti marsikdaj in v marsičem oholi, prevzetni. Eni v obnašanju. (Kako je pesnik Menart - upravičeno? - zameril Tauferju in drugim obnašanje na skupnem literarnem večeru, ko so revijevci, vsi nastopajoči so sedeli skupaj na odru, med Menartovim recitiranjem prižigali cigarete, se na glas pogovarjali ali pa vstajali in zapuščali oder.) Nekateri v občutku samoveljčja (tudi jaz). Po drugi strani pa smo svojo nemoč natančno opazovali in se je zavedali. Izzivanja policije je bilo precej manj kot izzivanja pesniških tekmecev. Čeprav je mogoče videti Perspektive tudi kot en sam véliki izziv Partiji. (In je bilo natezanje s pesniškimi tekmeči komaj omembe vredno, gostilniška folklor.) Ostro smo doživljali ta izredni razpon med našo nenavadno močjo (za razmere avtoritarizma in poststalinizma) in našo siceršnjo skupno - pa posamezno osebno - nemočjo.

Razpon smo posebej silovito dojemali, ker smo ga tudi sami ustvarjali. Skušali smo biti čim močnejši, čim bolj avtonomni. Vsi smo bili tudi Nietzschejevi učenci in dediči Revolucije; v duhu Marxa smo človeka - smo se - gledali kot bitje, ki se samo ustvarja, prometejsko, kot Homo faber. V naslednjem - problemovskem - obdobju, ko smo še v večji meri opazovali svojo nemoč, smo se reševali s strukturalizmom in funkcionalizmom - tudi z reizmom -, s tem, da dajejo svetu in človeku moč objektivni sistemi, v katere človek kot posameznik in kot grupa-kolektiv vstopa in jih ne kreira. Ti sistemi nastajajo kar nekako sami od sebe - kot Foucaultove generalne episteme; zato niso Partija. (Sam sem ta model izdelal kot pomenske megastrukture in makrostrukture v literaturi, v

dramatiki.) V tem obdobju smo omenjeni razpon zmanjševali. Posta(ja)li smo prilagodljivci, po svoje celo zajedavci, kar je bistveno za liberalce, za igravce na tržišču. S tem smo odprli pot vsesplošnemu prilagajanju, torej tudi mladini v 70. letih, ki se je pač prilagajala okviru Kardeljevega samoupravljanja kot splošni strukturi-sistemu. Hipiji so zajedavci kot taki. Kapitalizem zajeda zemljo. Meščan je prilagodljivec družbeni konvenciji. Revolucionar je hotel konvencijo streti in svet ustvarjati sam (po tej plati je bila revolucija blizu perspektivovcem, ne pa problemovcem) oz. kot osvobodeno človeštvo, kot razred delavcev. To velja za slovenske marksistične revolucionarje od Cankarja, od Ščuke prek mojega očeta Dušana Kermavnerja, ki je zavestno raztrgal svoje meščansko poreklo in postal v začetku 20. let komunist, in Krefta (glej Pravdača v **Celjskih grofi**h), do Kidriča in enobejcev, do Krima in Nine iz Zupanovega **Rojstva v nevihti**.

Šele postmoderno meščanstvo zapiše na prapor nekonvencionalizem. Kar pomeni, da je nekonvencionalizem nova konvencija: sproščenost v obnašanju, ki gre do surove neposrednosti (v Vošnjakovih dramah je še nepredstavljiva), v izražanju, posebno pri Jovanoviću, je poulična, v slangu zavestno barbarska, s kletvicami kot prepoznavno značko že v **Norcih**; v oblačenju, ki je izzivalno, cirkuško, svobodno, barvito, ne več zapeto, ni več v funkciji resnobne Države, moralnih vrednot, disciplinske idealne Družbe, ampak izraža nov tip meščanske družbe, eklektičen, sproščen, v vseh pozah tržiščen, zato v ničemer več "pristen", povsod simulacijski; s svojo svobodnostjo povrh vsega še alibizatorsko maskira resnico tržišča, dela (produkcije) in družbe, prikriva njen terorizem, disciplinskost, sistemskost, nečloveško monotonost in reficiranost z barvitostjo designa, z raznovrstnostjo imidžev. Pluralizem v politiki (strank) in v načinu življenja - libertinizem, seksizem, različnost okusov, individualizacija mode - je morda v odločilni meri videz oz. v funkciji čim večje potrošnje, ne pa, kot se slepijo liberalni ideologi, posledica človekove osebne in individualne avtonomizacije. Oz. ta, ni je mogoče povsem zanikati, je v funkciji kot samovolja strukturiranega - splošno potrošnega - sistema. Tako bi sodil s stališča kasnega - današnjega - meščanstva ali postmoderne, že strukturalizma.

Katera razlaga je pravilnejša? Zgodnja meščanska, podaljšana v marksizem in fašizem, že Levstikova v **Tugomerju**? Kasna, strukturalistična, glej **Pegama** in **Lambergarja** ali Lužanove **Srebrne nitke**? Nista obe le dva različna konstrukta biti nad ničem? Oba enako veljavna, če sta le dovolj analitična in sistemsko prepričljiva? Kdor izhaja iz transcendence, ve, da po poti konstruktov ni mogoče priti do resnice. Da so v tem okviru enakopravne in enakovredne vse razlage sveta, tudi slovenske dramatike in perspektivovstva. Zato s spoštovanjem in radovednostjo pričakujem od moje kar se da različne razlage téme, ki jo obravnavam. V tem območju vlada relativnost. Uspela bo tista razlaga, ki bo prepričljivejša, tj. ki bo prepričala več ljudi; ki bo uspešnejša na - elitnem, strokovnem - tržišču; skratka, ki bo v tekmi za tosvetno moč v območju kulture in zavesti - v polaščanju - močnejša.

Prav tej resnici kot očitni fakticiteti - danosti (tako sem jo imenoval predvsem jaz, glej tudi **Antigono**) - smo nasprotovali. Priznavali smo jo (Partijo) le de facto; če smo hoteli preživeti. Ne pa moralno in ontološko. Prav to problematiko upodobita drami **Dialogi** in **Afera**: Simona Komisar ubije, Kristijana bo dal verjetno ubiti, vse ljudi zapirajo in izpuščajo, tlačijo in osvobajajo, kakor se jim zazdi, a vendar ne morejo vzeti Sigismundu, Simonu, Kristijanu ne notranje svobode ne moralne drže. Lahko dvigujejo v vrh fanatične primitivce in lumpenproletarce, kot je Marcel, a moralno intelektualna vrednost Marcelov je nična.

Lahko bodo vladali - in zmerom vladajo - Vipotniki, Popiti, Leskoški, Mački, Albrehti. (Malenški, Grosi, Marjani Vidmarji vladajo zaenkrat na lokalnih nivojih, a ne nepomembnih; Marjan Vidmar je le dedič Ivana Hribarja. Ni to hud padec pod župana à la Fran Albreht in Jaka Avšič? Mislite, da Marjan Vidmar ne more postati slovenski notranji minister?) Vsi ti zapuščajo za sabo le kaos, saj niso na ravni terjatev časa. Zaradi njih slovenska družba zaostaja. Nekoč bo prišel trenutek, ko bo sistem počil in ga bo nadomestil drug sistem. (To se je dogodilo leta 1990.) Kozak tega še ne verjame. Opazuje le, kako padajo eni oblastniki (Mender, Vincent) in jih zamenjujejo drugi (novi načelnik policije v **Dialogih**, v **Kongresu Just**), (stalinistični) sistem pa ostaja isti. - Božič je tudi tu najgloblji: že vnaprej vidi zamenjave sistemov. V **Joštu** je Jošt - človek - enkrat vojak, enkrat mizar, enkrat miza in stol in njune noge. Sistem vojščaštva je rodovno-plemenski in revolucijski, sistem mizarstva je sistem različnih artiklov, reči, postmoderne: ni načelne razlike med človeško organsko in leseno in mehansko in elektronsko nogo (Deleuzovi aparati kot proteze, kibernetični svet s kibernetično umetnostjo - tisti svet, nad katerim se tako navdušuje Strehovec). Božič je tako radikalen, da je že v prvi drami, **Človek v šipi**, leta 1955, izstopal iz okvira revolucije in prvotnega meščanstva, iz njune kombinacije v predvojni Levici, ki jo Kozak vsaj deloma nadaljuje, čeprav jo obenem pokaže kot nemožno, nemočno in izgubljeno (Haymann, Bernard, Samson); enako spodbije tudi novolevičarsko obnovo te Levice (Che). Božič pa se ne zadovolji le s kritiko. Poda novi model sveta: prehod v fantazmatiko, v svobodo sanj, prividov, prikazni, izmišljij, norosti. (Zajc od **Potohodca** do **Grmač** izhaja iz **Človeka v šipi**.) Prehod v svet reči, igre in simulacij (**Jošt**). Perspektive - tudi njihova dramatika - vsebujejo vse omenjene sisteme. Zato so ključna - središčna - točka slovenske zavesti za naprej in za nazaj.

Enako kot to, o čemer sem pravkar pisal, veljajo naša treznost, široko-poteznost, realnost, relativizem, umnost, če hočete tudi prilagodljivost danosti, saj smo spoznali, da so vse to dejstva; da jih ne moremo ukiniti ali odpraviti; da je torej treba nanje pristati; tudi na to, da ne bomo udejanili "idealne" družbe - "popolne" Stavbe - sodelavskega občevarja avtonomnih posameznih oseb (**Stavba**), ampak se bodo vsa tako lepa in moralna in umna pričakovanja podrla in jih bo zamenjal sistem cinizma, seksizma, ludizma, lingvizma, libertinizma, simulacije itn. (To spoznanje in pristanek nanj je podano v **Joštu** na abstrakten način, v **Norcih** pa kar se da socialno konkretno.) Živeli smo torej dvojnost, dvoumnost, paradoks: prilagodljivi realizem in romantični idealizem. Oboje obenem. Ni ta dvojnost značilna za človeka kot takšnega? Ni človek kontradiktorno bitje, ki v načelu ni življivo? Ki živi predvsem lastno smrt?

Nismo bili na ravni svojih projektov. Ker smo se tega zavedali, smo se čutili s sabo nezadovoljni. Še več: krivi. Krivda je naša tema od začetka. Nismo je le dedovali iz našega trpnega osebnega izkustva iz prvega povojnega desetletja. To krivdo - prilagajanje sistemu, s tem tudi stalinizmu, ki smo ga odklanjali, pa čeprav je bilo to prilagajanje še tako zunanje - smo odpravljali, ko smo premagovali svojo strahopetnost, koristoljubnost, skrb za varnost in telo; že od Smoletovega **Potovanja v Koromandijo**, leta 1955, pa prek kolektivne moralne zmage v koncu Besede. A rojevale so se nove krivde. Tisto s Pučnikom, ki se je je treba lotiti kar se da diferencirano, krivda je bila pri vseh, tudi pri Pučniku, bom še opisal. Bila ni le zasebno osebna; bila je strukturalna. Zdaj mislim na temeljno krivdo, ki smo jo čutili v perspektivovstvu, v tem ko smo živeli na dveh ravneh: v prihodnosti in zdajšnjosti. Ko smo svoja dejanja presojali glede na naše

ideje, na naš program, na naše - izvrstno - mišljenje o samih sebi, smo se že videli, kako udejanjamo nov svet; s tem smo se ekskulpirali. Bili smo idealni. Vendar: se niso natančno tako gledali komunisti? (In se današnja slovenska Desnica?) Niso vseh svojih zločinov opravičevali in upravičevali s stališča čudovitega projekta in cilja, ki so ga - via facti - brezobzirno udejanjali, ker drugače ni bil udejanljiv? In so šele po desetletjih spoznali, da ni udejanljiv po nobeni poti. Ravno zato, ker smo pri partijcih opazovali to dvojnost in se nam je upirala in ker smo sami izdelovali nov projekt, ki naj bi bil zares pravi, "idealen" - te besede nismo nikdar uporabljali, idealizem smo zavračali, prisegali smo na stvarnostno Resnico, hoteli smo biti resnični in moralni in stvarni obenem, vpliv Hegla in Heideggerja -, brez surovosti in nasilja, smo bili neprijetno presenečeni, ko smo opazali, da padamo v isto past kot komunisti. In kot danes Desnica, ki se prav tako gleda s stališča svojih vrednot - Poštenja, Pravice itn -, a v stvarnosti kohabitira s tistimi, ki jih odklanja (mislim na "nenačelno" vladno koalicijo), in/ali pa po goebbelsovski laži, poenostavlja, demagogizira in se pripravlja na "moralni" - Komisarjev - teror. Mislim na tisto desnico, ki je v opoziciji, od še "milega" Podobnika, ki kot amater verjame v svoje ideološke torte, do povsem neobrzdanega in radikalno ciničnega Janše in slepo strastnega Vidmarja, da ne govorim o poulični različici obeh v likih kranjskih liberalcev.

Nekoliko kasnejša revija Prostor in čas, ki je bila - z našega vidika, od zunaj, tudi objektivno, po dejstvih - sestavljena iz še mnogo bolj heterogenih, iz naravnost nasprotujočih si sodelavcev (Debenjak - Blažič, če personaliziram osnovno nasprotje, radikalna partijska levica - že nemajhne poteze pristne Desnice, tudi pri Rebuli itn.), je ravnala drugače kot mi; vračala se je k monolitni Levici in je obenem oblikovala Desnico kot tipično neavtorrefleksivno. Zato je dajala v prvi plan kolektiv(istič)ne socialne (Narod, Slovenstvo, Zemljo, Izročilo) in moralno ideološke vrednote (Poštenje, Antinihilizem, ki je bil uvod v Antikomunizem). Perspektivovska bit, dogajanje, uresničevanje so bili tudi zato tako "abstraktni" pojmi, ker nismo hoteli pasti v past Levice in Desnice, Partije in konservativne Cerkve. A abstraktnost ni bila slaba le pri sentimentalnih humanistih, ki jih je Partija - Ziherl - deloma upravičeno imenovala abstraktne humaniste. Vprašljiva je bila tudi pri nas. (V naslednjem - problemovskem - obdobju smo se konkretizirali, a s tem reducirali: v kozmopolitizmu, v funkcionalizmu.) Ker smo to čutili, smo obenem z idealno avtoprojekcijo naše vizije v prihodnost gojili tudi avtokritiko in jo izražali v literaturi ter esejih. Najbrž celo več v literaturi; esejistika je vse bolj služila ideologizaciji, polemikam, politizaciji, tj. idealizaciji naše države. Do avtorefleksije je prišlo šele v Problemih. Sam sem sicer nemalo(krat) poizkušal z avtokritično analizo; glej esej **Svet krvnikov in žrtev**. A so drugi to mojo usmeritev blokirali; rajši so me videli kot polemika-ideologa. V celoti revije pa je prihajalo do ravnotežja med bolj ideološko esejistiko in bolj avtokritično literaturo. Naravna prednost literature je ta, da je v temelju pluralna, avtokritična, kompleksna, "kontradiktorna".

Kar opisujem, je obče človeško. Nobena človekova drža ne more biti trajno monolitna. Svetniki so na robu ideološkega, edini realni in obenem monolitni, ker se docela predajajo le Drugemu, le sočloveku in Bogu. Kolikor pa so udje katere koli ustanove, vse te pa so tosvetno dvoumne - tudi vse Cerkve -, so grešni, sokrivi za zločine in slepote teh ustanov. Torej zares idealnih svetnikov ni. Idealni so le v neposrednem osebnem razmerju z drugim in Bogom, v nesebični karitativnosti in v mistiki. S heroji je še veliko slabše. Prav moja generacija-grupa jih je gledala od blizu, v stvarnosti in jih razkrinka(va)la. Če niso

med vojno padli - a še ti so se postopoma kazali v večstranski osvetljavi, tudi kot zločinci -, so iz idealnih Krima in Nine postajali Komisarji, Vincenti, Stari. Snežna, **Zgodaj dopolnjena mladost**, je idealna in brez krivde, ker je bila ubita kot otrok. Antigona je že enostranska. Avtor je iz nje sčrtal vse negativno, empirično, drugačno; je tip(izacija). Realni Pučnik je bil precej drugačna oseba.

Smole ponotranji krivdo. Torkar kot ud prejšnje generacije in pomenske strukture izdela lik človeka, ki je brez krivde kriv; pomembna inovacija glede na nekrive in idealne v enobejevski dramatik, nekrive, pa čeprav ubijajo (Špelca, Matjaž Jeriša - Borova **Težka ura**, Krim). Smole je Torkarjev lik razcepil v tri modele: nekriv (Antigona), kriv (Teirezijas, Kreon) in srednji, ki je veljal za nas: Paž. Paž v Kreonovi službi ubija, nato pa se očisti, se odloči za Antigono; ve, da bo dal Kreon tudi njega ubiti, a vztraja na poti očiščenja. Smole, kot je v visoki tragediji pravilo, vse drže okrepi: Antigona je povsem nedolžna; je ideal.

Mi smo bili realni ljudje poveljne generacije: nismo sicer ubijali, kot Paž, a tudi ne bili ubiti, kot bo Paž; kot je bil Simon in bo Kristijan. Smo pa sodelovali s Partijo, najprej iz vere in nato iz računa, in bili, ko smo se vsaj deloma uprli, kaznovani, preganjani. Vendar smo preživeli; in se celo kompleksno razvili. V tem je bilo naše odisejstvo, heglovstvo: hote smo sprejeli banalnost in krivdo, le da smo ohranili zavest, da se z našimi pravilnimi dejanji očiščujemo. Na radikalni ravni smo vse gledali sub specie mortis. Na realno živeči smo sledili Heglovi dialektiki: da je treba pozitiviteto - program - uresničevati, torej vztrajati na poti, ne pa se pustiti ubiti, ne postati heroj ali svetnik, ob tem, ko bo program oz. pravi svet ostal le lepa zamisel. Prav ta model smo odklanjali. Deloma zato, ker smo v njem čutili provokacijo s strani naših sovražnikov. Z moralno kritiko, češ saj ste strahopetci, Pučnik v zaporu, vi pa na svobodi, so nas skušali oznovci in zavistneži pripraviti do nerazumnih dejanj, ki bi nas pokopala, ničesar pa ne bi dosegli. Sledili naj bi modelu kominformovcev in Golega otoka, ki se je skazal za skrajni absurd, za trpljenje brez smisla, za sizifovstvo. Ta model smo razumeli in odklanjali; najbolje ga je podal Božič s svojim absurdizmom. Pokazal je, da tu ni rešitve. Vsi izginemo v zasuti jami v nič. Tak zapor ne proizvaja ne herojev ne revolucije, nobenega upora; je le diletantizem. Nismo se pustili izzvati.

Koruptnost in strahopetnost so nam očitale tudi ti. lepe duše, malomeščani, ki se niso hoteli umazati v udejanjanju pravih idej, v tveganju, ki je nujno polno taktiziranj, kompromisov, če hočeš svojo zamisel vsaj do neke mere realizirati. Ti kritiki niso sledili Antigoni - ali Pučniku - realno, tako da bi jih zadela Kreonova roka. Umaknili so se iz socialno političnega življenja. Najbrž zato, ker so bili takoj po vojni - kot Desnica - hudo potolčeni ali pa so videli, kako je Partija potolkla tiste, ki so si kaj upali. Zdaj so kot privatniki videli v Antigoni lepo dušo, pozabili pa so (predvsem katoličani tedanjega časa - vse do leta 1991), da ji je treba slediti, kot ji je Paž. Sledili so ji le v duhu, s simpatijo, ki je niso javno razglašali ali pa zelo previdno. Medtem ko smo ostajali mi vmes: med radikalno idealno Antigono in lepimi dušami, ki so v stvarnosti kar naprej kolaborirale z oblastmi (z okupatorsko italijansko in nemško in komunistično), v svoji intimi pa so se imele za čiste; in se morda celo občudovala kot edino prave. V takšnem početju smo videli goljufijo. Tudi zato smo intimizem odklanjali in vračali kriterij družbe ter zgodovine. Seveda kot odprte, ne kot razredne, ne kot narodne in ne kot državne.

Tretja skupina očitkov, doživel sem vse tri, je prihajala od mladih romantičkov, cheguevarcev. Spomnim se, kako neprijetno me je (pri)zadel zadevni incident z Jašem Zlobcem, sredi 70. let. Bilo je v Škofji Loki, na nekem simpoziju

mladih; tudi zaradi tega incidenta sem še komaj kdaj sodeloval z mladimi. Sam sem se za okroglo mizo trudil stvarno analizirati neko temo, bilo je dopoldne, ko sta vdrla v prostor Kleč in Zlobec, napol pijana, po neprespani noči mladostne boheemske romantike. Zlobec je seveda pri priči oporekal vsemu, kar koli sem rekel. Ker je čutil, da intelektualno ni dovolj prepričljiv, je dodal še moralno obsodbo: Pučnika ste izdali! Pustili ste ga, da je ostal sam v zaporu, vi pa ste spregleli za nagrado revijo iz rok oblasti. Prodali ste se! (Isto, le da še mnogo huje, nam je očital desetletje prej in desetletje kasneje Pavček.) Zlobec je bil nadut in samovšečen mladenič, ki se je le deloma zavedal, kaj govori. Živel je šele iz pričakovanj, ni se še preizkusil. Takšna žaljiva retorika je privilegij mladosti. (Priznam, da sem se nekoč tudi sam podobno napihoval.) Pavček pa je izrekal laži, ki so bile obrekovanja, zavestno, da bi opral svoje nečastno ravnanje in sodelovanje pri likvidaciji Perspektiv.

Vrhunec Zlobčevega napada je sledil. (Pavček česa takšnega ni rekel in ne bi mogel reči.) "Če bi bil Pučnik moj prijatelj, bi mu nemudoma iz solidarnosti sledil v zapor." Tako se je izprsil mladi pesnik (današnji politik in veleposlanik, ud najbolj realistične, prilagodljive, razumne, neherojsko razpoložene stranke).

Vemo, da so že revolucionarji prepovedali take geste, kot jo je terjal - od drugih, ne od sebe - Zlobec. Vsaka resna grupa, ki je bila usmerjena v udejanjanje svojih idej, je vedela, da nima nič od tega, če so njeni ljudje po zaporih, namesto da bi si prizadevali na "svobodi" za skupni cilj. Razen kolikor so zaprti - ali celo žrtveniško ubiti - ljudje delovali kot simbol in moralna sila. Pučnik pa je med leti 1958 in 1963 deloval kot moralni zgled le na nas. Partiji se je posrečilo s totalno blokado informacij preprečiti, da bi drugi ljudje sploh vedeli o njem. Tisti, ki so kaj vedeli - sredinsko levi kulturniki od Sodobnosti in Razgledov, da ne govorim o štirih pesnikih -, pa so molčali in sodelovali v ohranjanju Orwellovega sveta. A molčali so celo mladi (Jaša Zlobec, Janša itn.), kasneje, v 70. letih. Raje so oboževali Che Guevaro in Mao Zedonga, kot pa da bi se zastavili - vsaj javno besedo - za Pučnika. Prvi sem širšo javnost informiral o njegovi usodi jaz v Novi reviji sredi 80. let; celo tam sem moral premagovati odpor, ko sem "vsiljeval" svoj intervju s Pučnikom. Ko sem bil glavni urednik zbirke Znamenja, sem izdal Pučniku že omenjeno znanstveno knjigo, prej pa v posebni knjigi omenjeni intervju in nadaljevanje intervjuja. Pučnik ve, koliko sem si moral prizadevati, da sem ga pripravil do tega, da je odgovoril na moja vprašanja. V knjigo sem uvrstil tudi Pučnikov članek, ki je sprožil Pučnikov zapor oz. celotno preganjanje. Za dovoljenje objave nisem nikogar vprašal, čeprav je bil članek uradno še prepovedan. Vse to se je dogajalo v 80. letih, pod komunizmom. Za solidarnost sem prosil le Tauferja; da knjigo sopodpiše kot moj sourednik. Takoj je na moj predlog pristal. A ko je knjiga izšla, je naletela bolj ali manj na molk. Kje so bili današnji klepetavo časnikarsko strankarski heroji, ki danes tako obsojajo komunizem in se potegujejo za njegove žrtve? Za Pučnika se publika ni zanimala tako dolgo, dokler ni postal politik, tj. človek socialno oblastne moči, recimo kot predsednik Demosa in kandidat za predsednika države.

Zakaj se nismo odločili, da gremo za Pučnikom v zapor, razlagam na drugih mestih; tudi osnovno razliko med Pučnikom in preostalimi, med našo in njegovo politično in kulturno (ontološko, versko) koncepcijo. Možnost, da bi nas zaprli, smo seveda imeli. Rus, Taufer in jaz smo bili novembra 1958 uradno od preiskovalnega sodnika obdolženi, da smo sodelovali pri pisanju omenjenega Pučnikovega članka; čeprav nismo. Meni je bil članek v marsičem všeč, v drugem ne; nisem se pa strinjal, da ga skuša Pučnik izdati ilegalno. Ker je to

vedel, ga je dal natisniti na svojo roko. Rus pa je bil do članka izrazito in skoraj v celoti kritičen. Njegova kritika je temeljila na utemeljenih razlogih; prav nič na partijskih ali na strahu. (Zadevo bom podrobno opisal na drugem mestu.) To je zvedela celo policija, ker je prebrala v mojem zaplenjenem dnevniku natančen opis sestanka med Pučnikom, Kozakom, Kosom, Rusom in mano, na katerem smo podrobno razpravljali o članku. Pa se je delala, kot da o Rusovem nestrinjanju s člankom nič ne ve; če bi pokazala, da ve, bi morala takoj ukiniti obdolžnico zoper njega. Da bi nas držala v šahu, je ostala obdolžnica v veljavi leto in pol, še več kot leto dni po obsodbi Pučnika! Namen je bil jasan: to je bilo Partiji potrebno, da bi Rusa lahko kazensko vrgla z Univerze, iz službe, kot so pisca obsojenega članka. Pravna morala tedanjega sodstva res ni bila na višini.

Zato dobro razumem tiste, ki nasprotujejo, da bi ostali v službah sodniki, ki so se tako pregrešili zoper pravo in moralo. Ne enkrat - a zmerom v svojo škodo - sem imel opravka z njimi. Bili so cinični ali uradniški; hlapci. (Pravkar je umrl eden od njih, Dobravec.) Da bomo dosegli v Sloveniji staro avstrijsko pravno moralno raven, bo trajalo še dolgo. Če bo zmagala Desnica, bo najprej ona udeležila svoje pristrano - maščevalno - razumevanje Pravice. Šele ko so bodo poleglasti in maščevanja, bodo sodniki neodvisni - vsaj do neke mere, v manjših zadevah, v velikih in odločilnih niso nikoli. Neodvisni tudi od svojih čustveno eksistencialnih poškodb in fanatizmov; ti jih ne bodo več vezali na vnaprej subjektivne omejitve. Bodo ostale pa druge omejitve, splošno socialne. Sicer si pa ne delajmo iluzij niti o avstrijskem sodstvu. Cankar kaže v *Kralju*, kako je za sodnika samoumevno, da morivec ni Kantor. Celo Kantorjevo priznanje, da je on ubil Maksa, ima sodnik za slabo šalo. Aretiran je nedolžni, Bernot, ker ima manj socialno politične moči kot Kantor. Na poštenost sistema in prava dam malo. Pravo zmerom zlorabljam: bolj brutalno pod stalinizmom in nacizmom, manj v liberalni družbi, ki ima tradicijo ideologije prvotnega meščanstva kot v Angliji. V osnovi pa služi ne le sistemu, ampak močnejšim grupam - korporacijam in posameznikom. Literatura - film itn. - današnje in polpretekle angloameriške sfere navaja brez števila dokazov za pristranost sodstva, od odnosa v južnih ameriških državah do črncev oz. do človeških pravic in državljanskih svoboščin do direktne koruptnosti. (Celo v optimalnih primerih zmaga ponavadi boljši - tj. bolje plačani, bolj profesionalni, oboje se sklada - pravnik kot resnica. Kdor ima denar in nabavi sposobnejšega jurista - odvetnika -, je že v začetku bistveno na boljšem. Iluzije o idealni liberalni družbi in pravni državi, ki jih goji laični del današnje slovenske Desnice, so infantilne; enako kot iluzije o idealni katoliški državi-družbi, v katero zaupajo udje zunanje katoliške Cerkve. Zato se sam ne udeležujem gonje zoper "komunistično" sodstvo, čeprav bi imel razloge za pravičništvo oz. za maščevanje. Kot se ne udeležujem gonje zoper nekdanjo Partijo in zoper njene današnje dediče. Skušam razumeti, analizirati; iščem resnico. Ker vem, da Pravice v tosvetnem - kaj šele v družbeno politično državnem - ni, o tem me uči predvsem Kristus, iščem Resnico v drugem območju: v neposrednem odnosu do drugega: v ljubezni kot Charitas oz. Charité, a tudi kot Eros ali Amor; in celo skoz strasti in sovraštvo. Človek - jaz - je tudi iz blata.)

Kdo razen provokatorjev, hinavskih lepih duš in neodgovornih samozavernih mladeničev bi mogel zahtevati od nas, da bi se sami priglasili za zapor, če pa se nismo strinjali bodisi s Pučnikovimi idejami ali postopki (v zvezi z inkriminiranim člankom, kaj šele s Pučnikovim političnim delovanjem zunaj revije in grupe)? Očitke, ki so jih na nas naslavljali tisti, ki se sami niso izpostavljali

(Jaša Zlobec je imel v mladosti kot eden redkih svoje generacije kar nekaj težav, vzeli so mu potni list, kazal je nemalo poguma, velika večina drugih pa je le retorizirala, moralizirala in/ali ideologizirala oz. simulirala in se pri tem zabavala), smo upravičeno zavračali; še danes jih. Komaj kdo ve za protislovni položaj, v katerega je prišel Rus, v notranje dileme, ko so ga zasliševalci postavljali pred izbiro, ali naj govori resnico, pove svoje nestrinjanje s Pučnikovim člankom, s tem pa naredi nekaj, kar bi Pučniku škodilo; večina bi trdila, da ga je izdal, Partija bi spretno to uporabila tudi za to, da bi Rusa in nas moralno umazala, nas razdvojila, odtegnila od Pučnika. Ali pa naj molči, se dela, kot da nima nič zoper članek oz. izjavlja le to, da ni njegov soavtor. S tem pa si (Rus je Pučnika branil, bil je z njim solidaren) - zaradi partijske manipulacije in sodniške kriminalnosti - podpisuje obsodbo: ne more preprečiti, da ga ne bi kazensko odpustili z Univerze, ker se ne more sklicevati na resnico; ta bi namreč Pučniku škodila. - Rusovo dilemo jemljem za zgled, ker je bila najnazornejša. A je imel vsak podobno. Tudi jaz. Pučnik nas je porinil v življenje, a tudi v težave. Prav zaradi te njegove moči - in "moči" - smo ga spoštovali; tudi zaradi njegove prostodušne brezobzirnosti. In se ga rahlo bali, saj je bil zaradi svoje radikalnosti nepredvidljiv. Od vseh je pričakoval isto radikalnost, iste ideje in isto pot. Ker pa je bil vsak od nas svoj, smo morali pač vsak po svoji poti.

Dilema je dramatična, trajno značilna za človeka. Mnogo je njenih variant ali empiričnih oblik; bistvo je eno sólo. Je sploh rešljiva? V perspektivskem idealnem - utopičnem - projektu, v katerem smo predpostavljali, da je mogoče - da more vsak sam, samovzgojno, z askezo, s samoomejevanjem - odpraviti človekovo polaščevalnost (gnanost k (ob)lasti in (s)lasti, to so moji tedanji izrazi, a so bili v grupi vsaj po vsebini splošno sprejeti, čeprav hkrati tudi spremljani s skeptično kritičnimi pripombami), v tem smo bili sorodniki nekdanje razsvetljenske Levice, le da utopije nismo hoteli uresničevati na političen način, kaj šele s silo, smo si umišljali udejanjanje absolutne prihodnosti; v tem smo bili milenaristi in v možnosti celo totalitaristi - če bi se odločili za uporabo sile, za politiko. In v zgodovini so se ideologi nenasilja pod presijo dogodkov vse prevečkrat odločili za prakso nasilja. (Zato je bil perspektivovski ideji tako nevaren Pučnikov politizem.) Obenem s tem idealizmom (ki je deformirano znamenje človekove božje, transcendentne narave, težnje po prehajanju danosti - to sta moja tedanja izraza) pa smo gojili zelo trdo, stvarno, radikalno (avto)analizo protislovnosti - celo paradoksalnosti in tragičnosti - sveta, pač učenci Hegla, Kierkegaarda, Shakespeara. Spoznali smo, da dileme, kot je omenjena Rusova, še v radikalnejši meri veljajo od začetka človeštva.

Že v 50. letih smo brali **Orestejo** (posebno jaz, Mrak me je opozarjal nanjo, zanj je bil največji, poleg Shakespeara in Calderona, ravno Ajshilos) in doganjali Orestovo dilemo: biti zvest materi ali očetu? Vsaka od teh odločitev ima svoj prav; in vsak od njiju - mati in oče - je zločinec. Agamemnon je ubil hčer Ifigenijo. Točneje: verovalo se je, da jo je ubil. Sam je tako mislil, v tem ko jo je žrtvoval za dobro skupnosti. Če bi se slovenski katoličani le malo zavedali, kako vprašljiva je vrednota zvestobe. Ne da se jo spodbijati le kot krinko samopašne korupcije, glej Cankarjevo kritiko v komediji **Za narodov blagor**. Mnogo hujša so njena notranja protislovja, paradoksi Skupnosti in Dobrega, posebno javnega, družbenega kot takega. Korupcijo razkrinkuje komedija. Globlja protislovja pa tragedija, **Kralj Ojdipos** itn.) Ajshilos najde rešitev. Orest, ki vnaša Pravico, s tem da ubije morivko očeta, ta pa je njegova lastna mati Klitamnestra, in postane tako v imenu Pravice sam strahoten zločinec (te narave svojih postopkov -

revolucije - Levica še ni uvidela, Desnica pa se pripravlja nanje in jih bo priklic(ev)ala, če ne bo ostala le simulacijsko retorična, to pa pomeni z njenega lastnega vidika lažn(iv)a, mizerna, zgolj demagoška in samopridna), dobi za svojo krivdo odvezo. Sodniki mu odvzamejo krivdo. (Gre za prehod poganke božje pravice v roke ljudi, na raven relativnosti, volitev, v liberalno družbo. Sredi petega stoletja v Atenah se dogodi pravo rojstvo pravne države in liberalne družbe.) Dejansko mu odpustijo. Utemeljeno je tisto, kar postane temeljno za krščanstvo: odpuščanje, usmiljenje. - In česar današnja katoliška repoganizirana, predgrška, rodovno talionska, "judovska" Desnica noče storiti in razumeti. Desnica terja Pravico in ne Odpuščanje ter ljubezen. O odpuščanju govori le retorično.

To je tudi moje današnje stališče. Perspektivovstvo še ni seglo do njega; niti problemovstvo. Ni se sicer zavzemalo za vrnitev poganke pravice; preveč smo videli, kam je (za)peljalo komunizem. A se nismo bili še sposobni odpreti odpuščanju. Ostajali smo pri radikalni (avto)kritični analizi; s tem pa pri svojevredni kombinaciji strpnosti in nestrpnosti. Prihajali smo z njo do roba nič - Božič, **Zasilni izhod, Križišče** - in z vero v čut za transcendenco - **Antigona**, **Uršula**. Za usmiljenje pa smo bili še pretrdi. Celó Strniša v **Ljudožercih** in **Žabah**, Smole v **Antigoni**. Celó Mrak. V **Procesu** podaja kazen za izdajavce (Judeža iz Kariota), za konfesionalne (Hannana) in državne (Pilata) oblastnike. Zato je bila tako veliko in odrešujoče odkritje zame slovenska politična emigracija v Argentini leta 1989, ker sem bil prepričan - sem se prepričeval, nepopoljšljiv naivnež in idealist -, da ni več politična in sploh ne oblastniška; da je dosegla stopnjo evangelijske krščanskosti, odpuščanje svojim rabljem, ljubezen do drugega kot drugega, torej tudi do komunistov. Tako so mi udje slovenske politične emigracije govorili; doma zatrjevali udje slovenske katoliške skupnosti. To njihovo zmago nad sabo, nad svojo preteklostjo - Domobranstvom kot politično socialno oblastniško opcijo -, zmago pristne krščanske vere nad politikó, sem razb(i)ral iz njihove dramatike, od Kremzarjevih **Živih in mrtvih bratov** do Jeločnikove **Simfonije iz novega sveta** in posebej Simčičeve **Zgodaj dopolnjene mladosti**. Zabil sem si v glavo, da so v teh zglednih krščanskih dramah, o **Mladosti** sem napisal leta 1991 in izdal leta 1992 celo knjigo, premagali svoj (klero)fašizem, Jeločnik platformo **Vstajenja kralja Matjaža**, v Debeljakovi **Veliki črni maši za pobite Slovence** in v Vombergarjevem **Napadu** pa sem videl avtorefleksivno zavestno dvojnost med opredelitvijo za politično Pravico na eni in krščanskim odpuščanjem ter ljubeznijo do drugega kot drugega na drugi strani. Kakšno razočaranje, ko sem v letih 1991 in 1992 - še pred svojim drugim obiskom Argentine - začel odkrivati, da sem se - celo zelo hudo - zmotil. Točneje: da so ti - vsaj v moji optiki - tako krščanski ljudje (isto se je obenem dogajalo domačim katoličanom) kmalu po tem, ko se jim je ponudila priložnost, da bi znova prišli na oblast, vse bolj pozabljali na odpuščanje in na ljubezen do drugega in se vse bolj repoganizirali, rebarbarizirali, reekonomizirali, repolitizirali; tako rekoč celotna slovenska zunanja katoliška Cerkev. In prehajali v današnjo filofašistoidno Desnico. V dveh treh letih.

Kar ni posebna slovenska slabost, ampak zakon človeštva, v katerem se najvišji cilji in najpomembnejša dejanja - tudi pri komunistih - v hipu preobračajo v umazanijo, v samopridnost, v pohlep. Človek je nagnjen k samo-slepljenju, ker je svet sestavljen iz božje volje in nič; ker je nič kar naprej obnavljan, močan. Ker se zato človek ne more odreči polasčanju, sli, oblastništvu, gmotnim dobrinam, videzu, najrazličnejšim oblikam neizmerne strasti. Zmerom znova sicer poizkuša preseči svojo ničnost in tosvetnost; deloma tudi v levi re-

voluciji, še intenzivneje v perspektivovstvu. A zaman. Bolj ko svojo krščansko - božjo - naravo politizira in socializira, bolj se bliža niču in - v tendenci - zločinu. V Perspektivah smo to vedeli. Nismo se pa še znali do kraja odreči socialno zgodovinskemu utopizmu, pa čeprav smo ga razumeli zunaj polaščanja. (Tudi polaščanje je bil naš - posebno moj - tedanji izraz.) Nismo še dozoreli do usmiljenja in ljubezni do drugega. Ko se je moja grupa - Nova revija - okrog leta 1986 začela repolitizirati, sem izstopil iz nje in bil blažen, ker sem veroval, da sem našel končno v katoliški Cerkvi tisto občestvo, ki sem ga izdeloval v Perspektivah, a se mi ni posrečilo. Danes vem, da se na tem svetu - do Prenove časov - ne more nič zares posrečiti. Vendar zato ne odklanjam človeških poizkusov uresničevanja nebeškega kraljestva na zemlji kot goljufije. Zmerom se bodo obnavljali. Manj ko bodo polaščevalni, bližji bodo odrešenju, kakor ga razume evangelijsko in ne klerikalno krščanstvo. Bog deluje v tem svetu; tudi prek Cerkev, celo prek milenarizmov, celo liberalizma oz. liberalne družbe. V vsaki od teh ustanov ali gibanj je nekaj božjega in nekaj ničnega (hudičevskega). (Kaj, o tem govorim podrobno na drugih mestih.) Nobena pa ni božja kot taka. Zato nobena nima absolutne pravice nad človekom: ne Partija ne Cerkev ne liberalna Svoboda. - S tega vidika je bilo perspektivovstvo nemalo krščansko, čeprav je ostalo - kot vse na tem svetu - na pol pota.

Izdajavstvo, nemoč, samoslepljenje - kako genialno je vse to opisano v romanu **Slepitev** pravkar umrlega Canettija! - tičijo v bistvu človeka. Ali predreti, kakor sem pravkar opisal, v dobro - iz nacistoidnega **Vstajenja** k **Simfoniji**, pisani pod vplivom Claudelovega **Marijinega oznanjenja**, nenadno spreobrnjenje, med nastankom **Vstajenja** in **Simfonije** je komaj kako leto razlike. Ali regredirati v slabo, recimo od zgledno krščanskih dram Branka Rozmana, pisanih pod Fabrijevim vplivom, **Roka za steno**, **Obsodili so Kristusa**, k današnji Rozmanovi duhovnika nevredni politični žurnalistiki v antikomunistično pamfletarskem "verskem" tedniku Družina. Zmerom konflikti-dileme, kot v **Oresteji**. Oboje je v tem svetu neodpravljlivo. Od novorevijejstva sem se napolil h katolištvu, doživel nekaj let vrhunske lepote, notranjega miru, skladnosti z idealnim verskim občestvom. A vse prehitro - zakon sveta - je sledila iztreznitev, grd padec v umazano banalnost - kot se je dogodil Ojdipu, ki je odstranil Sfingo, njen teror v Tebah, osnoval mirno in lepo družbo, naenkrat pa je vdrla vanjo kuga in najstrahotnejše nesreče. Bi se jih dalo preprečiti? Ne pomeni usoda ravno tega, da jih ni mogoče preprečiti, še Bogu ne? Bolj ko se jim - usodi - umikaš, bolj lezeš vanje kot v past. (Tema še neprebrane drame Goljevščkove iz začetka 80. let: **Srečanje na Osojah**.) Ojdip je kriv. Človek je kriv. Rozman je kriv zaradi svojega "vojnega" hujskaštva. (Tako so hujskali srbski intelektualci in kaj so dosegli?) Kociper je imel celo več faz v sinusoidni krivulji. Tik po nacistoidni drami **Zasad** je napisal zgledno krščanskega **Šentjurjevskega provizorja**; obe sta predvojni. Med vojno se je politiziral in militariziral. Po vojni - v trpljenju emigracije - spet omilil; bil je leta 1989, ko sem ga prvič obiskal, razumevajoč in na strani ubogih, prevaranih. Po 1990 se je spet reaktiviral v smer **Zasada** in **Vstajenja**. A ker ni spreten politik, ampak neposreden - meni simpatičen - borec, so mu ideje pobrali politični trgovci, njega pa zaradi njegove jasnosti in direktnosti izolirali, osamili. Njim gre za oblast, njemu predvsem za Idejo. Čeprav je vprašljiva, je danes mišljena bistveno čisteje kot pri tistih, ki s "Poštenjem" tržijo. To je človeška pot: iz krivde in samoslepil prek nemoči k odrešenjskosti pa nazaj pa spet naprej v krogu človeške usode, iz katerega je mogoče izstopati le v transcendenco, to je izven časa. Dokler in kolikor smo v času, smo podvrženi opisani neblagi zakonitosti: blodnji.

Za perspektivovce so bile, kot za vsako posamezno osebo in vsako grupo, značilne vse tri osnovne točke: vitalno in celo uspešno življenje v tosvetnosti, nemoč in težnja k odrešenju v onkrajnem. Posebnost perspektivovstva je bila ta, da smo vse tri točke doživljali in izražali zavestno in nenavadno silovito, kot jih je veliko močnih osebnosti in gibanj, recimo Prešeren, Cankar, nemška romantika. Gotovo, Prešerna, Cankarja in nemške romantike po veličini in izvirnosti nismo dosegali. Sodi pa perspektivovstvo z revijevstvom med osnovne pojave in vire slovenstva, ne le družbe in kulture, v niz, ki ga začenja protestantski krog, nadaljuje krog okrog Pisanic, Zoisa, Kranjske čbelice, trojke iz dolenskih Aten, Moderne itn. Ves čas poudarjam: avtokritično odkrivanje nemoči; tudi usmerjenost k transcendenci. Naj dodam še eno značilnost naše strastne tosvetnosti.

Tosvetnost se da površno označiti kot dvojno: pozitivno in negativno. Negativno je vse, kar je v zvezi s polaščanjem; tako smo tedaj gledali. Da so bivši člani Perspektiv danes ali da so bili kadar koli po 1964 direktorji (tudi jaz), predsedniki, ugledni člani političnih strank ali visokih institucij, po našem tedanjem mnenju ni v redu. Morda bi bilo deloma v redu, če bi na teh mestih udejanjali perspektivovski program; presoja o tem, koliko ga še zmerom kdo udejanja, ne sodi v pričujočo razpravo. Če sem ugotovil, da smo perspektivovci v nekaterih točkah dosegli kar največjo bližino s transcendenco zunaj vsega socialnega (Uršula), še ni rečeno, da smo videli le v teh mejnih položajih največjo resnico. Milenarizem nas je silil v družbenost in bili smo družbeni; če ne bi bili, bi Pučnika ne zanimali ne leta 1958 ne leta 1963.

Pučnik se leta 1957 Reviji v začetku ni hotel preveč tesno približati; sodeloval je, a ni bil član uredniškega odbora. Revija mu je bila preveč pesniška, premalo tosvetno usmerjena, skratka premalo politična. Oz. njena tosvetnost - recimo moj uvodni esej v 1. številki - mu je bila tuja, prepatetična, premoralistična, premalo mu je bilo v nji fakticitetno organizacijskega duha; premalo hladnega uma. O tem sva imela dolge debate. Sele ko je odkril, da smo učljivi in da se nas da potiskati od poezije h konkretno manipulativnemu, se je angažiral, in to do konca. V začetku je imel do meščanov in intelektualcev hude zadržke; posebej do Kozaka. Kozak je bil sploh simbol našega meščanstva, primerna tarča vsem socialno nezadovoljenim. V Pučniku je bilo tedaj še posebej veliko strastnega odpora, morda celo sovraštva do mesta. Čustveno in miselno mu je ves čas nasproti postavljal kmetstvo, kar se je pokazalo tudi v njegovih političnih spisih o kmečki problematiki v letih 1963-64, in delavstvo. Medtem ko je Zajc sicer ravno tako sovražil meščane - tudi Strniša, Božič je kot bohem trgal meščanstvo, Šeligo se mu je posmehoval, še do Savne, Rožanc je meščane napadal v **Jutru polpreteklega včeraj** -, pa se ni vnel za kmete in za proletariat. Vsak od nas je po svoje kombiniral strasti in ideje. Vsak od nas je imel lastno zopermeščansko izkustvo in zgodbo; tudi jaz. (Moj oče se je šel v pohujšanje njegove matere in meščanskega sorodstva načrtno ženit v družino delavcev.) Kozak je bil meščan po obnašanju in poreklu, a z zopermeščansko ideologijo; že njegov oče se je - s predvojnim bližanjem komunizmu - odpovedoval meščanstvu. - Izraz meščan jemljem tu predvsem v pomenu buržuj ali malomeščan, zasebni pohlepnež in spodobnež.

Naša družbenost - tosvetnost - ni hotela biti meščanska. Celó čim manj družbena. Kot milenaristi smo hoteli spojiti transcendenco z odlikovano imanenco, tj. absolutni smisel najti v medsebojnem človeškem občevanju. (To je četrto stoletje kasneje posnemala Hribarjeva, a v zelo drugačnem okviru narodne

sprave, enotnega rodovnega telesa, gentilizma. S tem je našo intencijo vidno zreducirala in deformirala iz univerzalne v nacionalistično.) Čeprav le na poti uresničevanja, ne kot fiksni sistem, kot ga je hotel udejanjiti v socialistični državi stalinizem oz. kot ga vsaj do neke mere opredeljuje v svojem socialnem nauku katoliška Cerkev. Fiksne so ji le moralne cerkvene norme, ne empirična izvedba sistema; a so te socialno moralne norme tako ozke, da vodijo v izgubo osebnih svobode, recimo v predvojnem filofašističnem korporativizmu, ki pa se obnavlja tudi danes na Slovenskem, v posnemanju Krekovega kolektivizma in konservativizma. Mi se nismo hoteli vezati na določnejše sisteme. Samoupravljanje smo razumeli predvsem kot drugo ime za človekovo avtonomno, svobodno, suvereno, odgovorno upravljanje s sabo in družbo, torej v duhu libertarnega liberalizma, čeprav socialnega. (Izraz liberalizem pa smo zaničevali ne manj od izraza socializem.) Le Rus si je prizadeval za več konkretne državno pravno ekonomske operacionalizacije.

Tosvetnost kot vitalna, kot praksa moči, samopotrjevanja, osvajanja, produkcije, iznajdevanja, duševnega zdravja, "normalnih" užitkov itn. je izjemno široko območje. Danes se ukvarja z njim na tisoče znanstvenih panog in družbenih dejavnosti. Politika je le ena med njimi; enako civilna družba, mnogo širša od politike, žal bistveno manj močna in uspešna, ker je dlje od oblasti. V tosvetnosti se kaže tudi odnos do nemoči, ker je tosvetnost potrditev moči; in odnos do transcendence, ker tosvetnost nenehoma reaktivira milenarizme-utopizme. V tosvetnosti se srečuje in izraža vse; tudi stik z božjim. Vendar vse z vidika osnovne vrednote: preživeti, ohraniti se, potrditi se, uveljaviti se, proizvesti (se), zmagati. To je območje Darwinovega boja za obstanek, Machiavellijeve socialne politične filozofije; nazadnje celo Heglove. Hegel nemoč in religioznost vključi v svoj dialektični sistem duhovnega premočevanja; zato se v njem prava - "absolutna" - nemoč in prava - absolutna - vera izgubita. Kar nemudoma pokažeja Heglovi prvi kritiki: Schopenhauer s sistemom nihilizma, "budizma", načelne socialne nemoči, življenja na robu družbe; Kierkegaard s "sistemom" - z odprtostjo - personalne paradoksalne vere, prav tako onkraj socialnosti, oziroma kot Schopenhauer, osebno psihološko na njenem robu.

Perspektivci smo sledili Schopenhauerju (Zajc, Strniša, **Potohodec**, **Mavrična krila**) in Kierkegaardu (Kristijan, Uršula). A tudi Heglu (Rus, Kozak). Hoteli smo tudi zmagovati. (Kot Cankar in Prešeren in nemški romantiki.) Trdim, da smo v marsičem tudi dejansko zmagali; opredelili smo zgodovino oz. tip slovenskega človeka. Za dokaz svoje trditve si bom izbral le en primer; a je bistven in aktualen. Stalinizem je namreč razkrajal družbo in psiho ljudi - poleg drugega - tudi tako, da je na eni strani koncentriral neverjetno moč, na drugi radikalno nemoč; tudi v posamezni osebi, ki je lahko v hipu padla z vrha hierarhije v zapor (Mender, **Dialogi**). Ne le, da je postajala družba shizofrena. Človek se je notranje identificiral vse bolj le z despotom (s Komisarjem, **Afera**) ali s sužnjem, popolnoma nemočnim, ujetnikom (s Haymanom). Z rabljem in z žrtvijo. Model je trajen. Pozna ga že grška tragedija, Ajshilos. (V **Okovanem Prometeju** je Zevs despot in rabelj, ki muči, Prometej nemočna mučena žrtev.) O njem poje Prešeren. Obnavlja ga Cankar, Kantor-Maks. A Maks se še upira, čeprav bo ubit. Damjan, **Vida**, pa se ne več. V **Vidi** doseže nemoč maksimum, a v istem hipu prehaja na mističen način iz umirajočega bolnika, Poljanca, v maksimalno utopično sanjo, v transcendentalno revolucijo, torej tudi v tosvetno dejavnost, ki hoče zmagati; glej lik mladeniča otroka Dioniza.

Božič uprizori ta model že na začetku v Reviji. V **Izhodu** in v **Križišču** je Trgovec despot in Cunjar nemočni. A Božič ugotovi še dvoje: da rabelj in žrtev (za)menjujeta položaja; skaže se, da je Trgovec tudi žrtev. To spoznanje je veljavno v **Otrokih reke**: Dan in Reka sta drug drugemu rablja in žrtvi. S tem je stalinistični (ali nacistični) sistem sicer notranje - duhovno - spodkopan (žrtve so Trocki, Röhm itn.), a ne nadomeščen s čim pozitivnim, življivim. Zajc in Božič ugotovita le neživljivost človeka, sveta: Dan in Reka sprhnita v prah, Cunjar se izgubi, Trgovec in njegovi so večno zasuti. Zajc ne najde rešitve. Razen v prehodu v fantazmagoričnost (**Potohodec**, vse do **Grmač**), v sanje, ki so prividi-prikazni, ne odprta pot v transcendenco, kot je v **Samorogu**, Uršula. To je en moment "rešitve" iz stalinizma (fašizma), ki se že razkrije(ta) kot zlo in neživljivost; en moment postmoderne. Drugi je Božičev; Božič ga je najbolj čutil, razumel in izrazil: ljudje niso več rablja in žrtve, ampak si to igrajo (predstavljajo - Schopenhauer). Če se posreči enoumno stvarnost (rabelj je rabelj, žrtev je žrtev, oba sta ujeta v pekel negativne fakticite, vpliv Sartra, **Za zaprtimi vrati**, **Gnus**), pa čeprav je še tako kaotična, zamenjati z dvoumno, z večumno, nato pa s predstavo te stvarnosti, s simulacijo, z igro, se najprej zazdi, da je zadeva rešena. Človek ni več v ječi, ampak je svoboden; Sigismund, **Dialogi**, je prišel na koncu de facto iz ječe, v **Sadežih** ni več niti razlike med ječo in prostostjo oz. le toliko, kolikor je razlike zgolj med tema dvema besedama. - Zgodbo je poznal že barok, vključno z rokokojem. Bistvo je povedano že v drami, v kateri natopa neki drug Sigismund, v Calderonovem **Življenju snu**.

Perspektivnost je poznalo in uprizarjalo vse tri točke: nemoč, transcendenco in tosvetnost. A tudi prehod iz prvotne meščanske filozofije-ideologije kot pozitivitetno identitetne v današnjo postmoderno igrivo simulacijsko. Simulacijskost pomeni radikalen prenos (zaigrane) transcendence v (nadomestno) imanenco, notranjo podvojitvev. Ker ta transcendenca ni prava - imanenca jo ujame v svoj sistem -, nastane model odseva odsevov (Božičeve škatle z nalepkami, na katerih so naslikane te škatle - odsevanje teče v brezkrainost, **Jošt**), predstave o predstavah, človekovega samoizgubljanja v prividih (**Jošt**, **Potohodec**). Ta - postmoderna - model, v katerem ni nič več resnično in vse virtualno (resničnost in resnica morata priti le iz transcendence, od Boga; če pa sta ta dva razumljena zgolj kot konstrukta v hipotezi, postane vse le označevanje in znaki), je na eni strani skrajno močen - nikoli še ni bilo tako učinkovite planetarne imperialnosti, kot je današnja informacijska kapitalistična družba. A vemo, da je to slepilo (odsev odseva, **Sadeži**, beg v prikazni, **Grmače**), ker je na drugi strani tudi skrajno nemočna. (Njen rob - spodnja tretjina neprilagojenih, ubogih, odvečnih, Cunjarjev -, ki beži v drogo, v sanjarjenje-privide, ne da bi bežeči ugledali božje. Zato so ti prividi maligni: môre; **Potohodec**, a že **Otroka**.) Tosvetnost torej tudi v novi obliki - postmoderne - ni rešitev. S simulacionizmom človek prevari predvsem sebe. Simulacija kot objektivni svetovni sistem - episteme - se skaže kot preprosta laž. Zato se je treba vrniti k preproščini razodete božje besede - k temu, kar je Bog povedal Mojzesu in prerokom že predjudovskih ver. Prva zapoved: Ne taji Boga! (To ni prepoved.) (Za)tajitev Boga pomeni osnovo vseh laži, tj. konstruktov samoslepi nad ničem. Perspektivnost je ta samoslepila trgalo kot laži in kot sistem. Iskalo in že zapopadalo je absolutnost.

Ko smo ugotovili fiktivnost simulacijske postmoderne in še prej nihilizem-nemožnost totalitarizma, smo ob odprtosti za transcendenco v določenih najvišjih legah (Antigona, Kristijan...) in ob idealnem nenasilnem utopizmu (**Stavba**) izdelovali tudi držo, ki je tosvetna, a pozitivna. Posebej za Slovence.

Nasploh za človeka. In ki izhaja iz prvotne meščanske episteme. Po svojem bistvu ni meščanska. Meščanska - pozitivno liberalna - je postala zato, ker se je katoliška Cerkev oddaljila od krščanstva in človeka ni obravnavala kot tosvetno suvereno bitje, "podrejeno" le Bogu, ne pa kateri koli grupi, ki nastopa v božjem imenu, ne despotom. (Realna zgodovinska Cerkev je v preveliki meri nadomestila Boga s sabo.) Mislim na premag(ov)anje modela: rabelj-žrtev. Danes vem, perspektivnost pa je o tem le slutilo (Antigona se ravna po absolutnih "višjih zakonih", ki so vest v nji, ne ravna se po nekem zgolj človeškem ali zgolj tosvetnem zakonu) oz. to je že odkrilo, a še ne ustrezno predelalo (**Samorog** še ne pozna osebnega razodetega Boga, **Ljudožerci** že), da zgolj socialno in moralno, eksistencialno in zgodovinsko utemeljeno sodelavsko občevanje med ljudmi ne zadošča. Ker še nismo odkrili osebnega Boga, sodelavskega občestva nismo mogli prenesti na ustrezno transcendentno raven. Bit (v duhu Heideggerja, kakor smo ga razumeli) se dogaja, na nji lahko temeljimo in celo deležimo (z našo pesniško "političnostjo"), jo razumemo in literariziramo, je pa preveč nedoločna in skrivnostna in premalo osebna, da bi mogla terjati od človeka konkretno ljubezen do drugega. Kot bit ne daje zgleda; zgled daje le oseba, Jezus. Kot bit sili v umetniško mišljenje, ne omogoča pa odreševanja ljudi in sveta. **Antigona** že odrešuje; v **Ljudožercih** je žrtev kot odreševalna v prvem planu. A v **Antigoni** višji zakoni še niso dovolj izdelani, konkretno jasni. Osvetljena je le njihova subjektivna plat v Antigonini vesti, ne še Bog, ki se sporoča, daje in prikazuje - kot se v Majcnovih dramah **Dediči nebeškega kraljestva**, **Bogar Meho in Marija**.

Po evangelijskem krščanstvu, kakršno uči recimo von Balthasar, Bog ni izčrpal vsega ustvarjanja sam; človek, ki je delan po Njegovi podobi, z Njim skupaj ustvarja - in odrešuje - naprej. Se pravi, da človek ni le hlapec, le izvajavec Boga, tega pa zastopa katoliška Cerkev, kot opisuje Cankar v **Hlapcih** (ali Govekar v **Grči**). Duh drugega vatikanskega koncila odklanja ali omejuje pojmovanje človeka kot - božjega in cerkvenega - "hlapca". Katoliška Cerkev je, da ne bi ostal človek le hlapec-izvajavec, človeku omogočila dve drugi drži. Kolikor človek služi Cerkvi kot instituciji, dobi od Boga posebno - posvečeno - moč; a meja med tosvetno institucijo, koristmi cerkvene organizacije in grupe, njeno polaščevalnostjo in oblastništvom na eni ter božjim v Cerkvi na drugi strani je zabrisana. Človekova posvečena moč postane problematična. (Tega katoliška Cerkev ponavadi ne prenese. Tudi ne današnja - večinska - Desnica v slovenski katoliški Cerkvi. Zato Rebula ne dovoli - mojega - razločevanja zunanje tosvetne in notranje božje Cerkve.) Tako pride prej ko prej do despotov v katoliški Cerkvi: do Župnika iz **Hlapcev**. Celo do krvnikov v katoliški Cerkvi; nemški katoliški škof Hildebert v Levstikovem **Tugomerju**, domobranski župnik Klavora v Miheličevem **Operaciji** in fašistični duhovnik v Miheličevem **Ognju in pepelu**. Ker bi se takšna katoliška Cerkev hitro razkrinkala in razpadla, saj bi bilo očitno, da je zgolj človeška tvorba, kot takšna pa nosivka samoslepil (Levstik misli, da celo hotene prevare), terja tudi drugo držo: žrtveništvu. (Čeprav tudi ta še ne dosega Boga; človek se lahko žrtvuje v povsem napačni smeri: fašistično za svoj Narod.) Požrtvovalnost nemočnega - hlapca - ne predeluje in ne spreminja v despota oz. v najvišje bivačo, v patriarhalno paternalističnega Vernika in Gospodarja, v oblike, ki so povsem tuje duhu Jezusa, a so v skladu z imanentistično pogansko pojmovanim Bogom očetom. Človeka kot hlapca preoblikuje v žrtev - v tosvetnosti, v fevdalizmu, na Slovenskem ne le do konca stare Avstrije, ampak še med leti 1941-45 v odnosu do italijanskih in nemških okupatorjev, le odtod gre razlagati psihosocialno komponento kolaboracionizma, nesmiselno hlapčevsko

ponižnost škofa Rožmana do okupatorjev aprila 1941 in aprila 1945 ipd. V žrtev tosvetnih, Cerkvi in Bogu sovražnih hudičevskih sil že v Calderonovem **Stanovitem princu**, v slovenski dramatiki v Vombergarjevem **Napadu**, Stotnik in Vera, v Jeločnikovi **Simfoniji**, Brat, pomorjeni domobranci v Debeljakovi **Črni maši** itn. Vse to so hotene, zavestne žrtve za katoliško Cerkev, za Narod in obenem za Boga; razlike, ponavljam, med politično Cerkvijo in transcendentnim Bogom tu ni. A ker je ni, postane transcendentni Bog vprašljiv. Kociper poda obe varianti: v **Zasadu** človekovo socialno moralno moč, a tudi žrtev (Križan uspešno organizira vas zoper liberalce, a ga sin liberalnega gostilničarja, ničvredni postopač, v obrambi liberalnih kapitalističnih pozicij na vasi - smrtno? - rani); v **Provizorju** človekovo socialno nemoč, čeprav tudi duhovno moč. Moč imajo kmečki bogatini, da z obrekovanjem pritiskajo telesno nežnega, a duhovno stanovitnega Trpina. Ta se ne brani; je antipod Križanu. Križan je ranjen v boju: model domobranske kontrarevolucije oz. narodne (ne pa še nacionalne) revolucije. Izbere vlogo v družbi, v okolju. Medtem ko je Trpin radikalno trpna žrtev. Vsa njena dejavnost in vitalnost je uporabljena za to, da bo provizor vzdržal v vlogi žrtve, na poti, po kateri, v to je prepričan, posnema Jezusa.

Antigono bi le deloma lahko razlagali na ta način. Kar jo razlikuje od Trpina, je njena samozavest, ostrina, trdost, moč v direktnem soočanju z državnim despotom, z avtoriteto. Problem drame ni zgolj oseben. (Trpin noče povedati, kdo je nezakonski oče, okolica pripisuje očetovstvo njemu, ubogo dekletu, ki se ji je od bolečine zmedlo, vzame celo na svoj dom, v župnišče. S tem dokazuje vrhunsko karitativnost v nasprotju s skrbjo za svoj interes in s konvencionalizmom realne Cerkve, do katerega je Kociper kritičen. Tu nadaljuje Majcen z dramo **Brez sveče**.) Dvignjen je v družbeno državni problem prve vrste. Poudarek je jasen: perspektivovci se dojemamo tudi na državni ravni. Ne le Pučnika, ampak vso našo dejavnost. Hočemo predelati vso družbo, začeniši na eni strani s kralji, tj. revolucijskimi vodji, Kreon in Komisar, na drugi pa z delavci, **Stavba**, **Greda**, s študenti, **Norci**, z vsemi plastmi in poklici. Čutimo se na isti ravni, kot se je dogajala medvojna revolucija: v središču zgodovine. Na osnovi Antigonega ravnanja nastopa nova ljubezensko sodelavska grupa, ki je poleg transcendentne tudi socialno zgodovinska. Paž kliče k vstajenju ponižanih, ubogih, nesrečnih, zatrtih, hlapcev in sužnjev. Trpin ne. A Paž vendar ne kliče tako, da bi uboge organiziral v politično moč, kar je bistvo Križana (torej tako desnih kot levih, Deževnik iz **Trajbasa**, junakov). Križan vodi v Junaka, Jeločnikovo **Vstajenje**, tj. v karizmatičnega mitsko magičnega vojaškega vodjo, v odreševalca Naroda (model danes za Janšo, tedaj je simboliziral Rupnika), medtem ko ostaja Antigona med transcendenco in sodelavsko ljubezenskim občestvom, čeprav je tudi žrtev. Antigona ni socialno politično realizirana.

Perspektivovstvo - upoštevati je treba tudi Sigismunda, Kristijana, Grbavega itn. - skuša najti srednjo pot med modelom despota in hlapca, krvnika in žrtve, junaka in svetnika. Biti vse to; perspektivovstvo sprejema realiteto sveta kot polnost fenomenov, ne le kot banalno danost, z utopičnim uresničevanjem le usmerja, osmišlja, nadgrajuje dane obrazce, arhetipe, pluralnost sveta, junaka, žrtev itn. Jih ne ukinja, ne odpravlja, kot bi jih fanatično reduktivni totalitarizem, ki hoče le en model človeka. (Recimo kot Pol Pot: le sužnja-vojaka, ki je obenem delavec. Model je zelo podoben nacističnemu; glej Jüngerjev program.) V perspektivski dramatiki je mogoče najti kot pozitivne najrazličnejše tipe: Simona, Antigono, Grbavega, Cunjarja itn. Šele vsi skupaj tvorijo diferencirano celoto perspektivovske usmeritve. Ta pa je, in to hočem poudariti, v temelju sodelavs-

ka. Junak(inja), svetnica, upornik, vizionarka, mislec itn. sicer lahko sodelujejo - perspektivovstvo jih ponavadi kaže v tragični luči, kot osamljene, ko še ne pridejo do sodelovanja -, a kot taki, kot tipi, niso lik Sodelavca. - Najbližji so sodelavstvu v **Stavbi** in **Gredi**. Leta 1959 sem svojo analizo Zajčeve poezije naslovil **Svet krvnikov in žrtev**. Ravno z ozavestitvijo tega modela sem omogočal prehajanje tega modela. Meni osebno je bila drža žrtve blizu; v tem duhu sem vplival tudi na Smoleta in **Antigono**. Pa vendar se nisem prepustil viktimizmu, samopomilovanju - kot Torkar v **Pozabljenih ljudeh** -, užitku v mazohizmu. **Antigona** ne kaže v to smer. Ravno tu je temeljna razlika med perspektivovci in udi slovenske katoliške skupnosti. Ti so po 1941 nihali - in še nihajo - med Župnikom iz **Hlapcev** oz. Junakom iz **Vstajenja** na eni in Trpinom iz **Provizorja** oz. Stotnikom iz **Napada** na drugi strani. Ali so povsem na tleh in izločeni iz družbe; ko pa zaslutijo možnost uspešnega socialno političnega življenja, svojih apetitov ne zmorejo obrzdati. (Kar je povsem nekrščansko ravnanje, tudi zoper socialno moralo ubogljivosti, razen če tokrat ideologi socialnega moralizma, današnji odločilni slovenski teologi, ki utemeljujejo vrnitev katoličanov na oblast, ne razlagajo poslušnosti tako, da mora ves hlapčevski trop udov slovenske katoliške skupnosti v sveto vojno zoper komuniste in liberalce, ker se morajo polno uveljavljati kot podjetniki, politiki, direktorji, osvajavci družbe, seveda osvajavci za Cerkev.) Takšni niso sposobni za kompromise, ki so bistveni za liberalno družbo. Oziroma zanje so kompromisi le začasni, taktični - današnja nenačelna koalicija na slovenski vladni ravni -, niso pa bistvo, kot so za liberalce. Zato niso pluralisti in dejansko ne pristajajo na liberalno družbo. Ostajajo monopolisti in totalitaristi. (Kot kažeta slovenska zgodovina in dramatika: od začasnega kompromisa z liberalci, Župnik s Kantorjem v **Kralju**, do monopolnega avtokratizma, župniki iz **Hlapcev**, **Grče** in Mrakovega **Antona Aškerca**. Ti župniki so direktni despoti. V tej točki se katoliška Cerkev radikalno dekristjanizira.) Ko pa zaradi tega načina gospodovanja spodbodejo odpor, Maksa in Kalandra, in ko se ta upor po pravilu mimezisa spremeni sam iz razsvetljesko liberalnega, Jerman, Gorjanc iz Kristanove drame **Zvestoba**, v revolucionarnega in nazadnje v totalitarnega, v leninizmu, Marcel in Komisar, ko pridejo revolucionarji na oblast in še huje zatirajo vse drugačne, kot jih je, vsaj v zadnjih stoletjih, avtoritarna Cerkev, **Dialogi**, **Vstajenje**, in ko se poskusi upora Partiji (kontrarevolucija) končajo s hudim porazom katoliške politične stranke, med vojno domobranstva, **Črna maša**, po vojni ilegalcev, Matjaževe vojske, izberejo udje slovenske katoliške skupnosti ravno nasprotno plat: lik trpne žrtve. Ta izstopa iz družbenega življenja, ker ga ne more obvladati.

Partija vsako drugačnost ali ubija ali odriva na rob, v anonimnost, v privatnost. Perspektivovci smo hoteli biti na robu, da nas ne bi potegnili v polaščanje. A smo aktivno težili v družbo, da bi v nji sodelovali; tudi če je avtokratsko monopolna. V čistem stalinizmu se to ne da. V njem sta, poenostavljeno rečeno, le despot in Gulag oz. Goli otok. V avtokratski družbi, v kateri se začenja stalinizem tehnokratizirati in liberalizirati - slovenska družba od srede 50. let naprej -, pa je sodelovanje v minimalni in paradoksnih oblikah mogoče. Le veliko truda, tveganja, muk je treba, da kritični človek in grupa zdržita v držbi sodelovanja, seveda s pogojem, da gre res za enakopravno sodelovanje, za to, da drugačna - od oblasti neodvisna - grupa udejanja svoj, od Partije različen projekt-program-svet. Tudi za ceno, da pri tem sodelujoči človek ne more ohraniti absolutno čistih rok. Le lepa duša misli, da ima čiste roke, ker ne sodeluje, ob tem pa v svoji duši, ki ostaja povsem privatna, oblast obsoja. Ne opazi, da prav ona - kot tiha množica -

omogoča oblasti, da funkcionira. - Perspektivovci smo sprejeli nase krivdo, da aktivno sodelujemo s komunisti - pač tako, da sprejemamo od oblasti denar za funkcioniranje revije in Odra; da tudi s tem oblast priznamo. Da sodelujemo tudi v času, ko je Pučnik še v zaporu.

Med vojno in v prvih letih po vojni so bili mnogi katoličani neposredne žrtve stalinizma; glej tudi zažig škofa Vovka v Remčevi drami **Škofovski kres**. Dramatika politične emigracije je upravičeno izdelala model - množične - žrtve; v **Črni maši**, v **Napadu**, v **Roki za steno** itn. Poraz domobranske strani je bil strahovit. Ker se je ta stran gledala v luči Pasijona - ne da bi opazila, da je bilo Domobranstvo vse do maja 1945 vitalno, bojovito, vojaško, prepričano v svojo tosvetno zmago na Slovenskem -, se je doživljala kot sveta žrtev. Prav zato, ker ni avtokritično analizirala svoje preteklosti in narave - svoje tosvetne militarizacije, oblastništva, celo despotstva -, in še danes je ni (nima dedičev, ki bi to storili, kot smo storili za partizansko stran ravno perspektivovci, **Dialogi**, **Afera**, a že prejšnja generacija, Zupan z **Aleksandrom praznih rok**, Torkar s **Pisano žogo**), pada danes v regres, obnavlja stari model Zgoljžrtve in Zgoljdespota, torej družbene akcije, ki ne prenese partnerja (Drugačnega, kot ga ni Partija), ki zmerom znova vodi k odpovedi sleherni družbeni akciji, v objektivno hlapčevstvo in v subjektivni viktimizem.

Vendar pride tu do nečesa novega: do (samo)prevare. Katoličani od srede 50. let naprej (datum je približen) niso več direktne žrtve oz. toliko kot vsi drugi državljani in skupine. Komunisti postanejo mnogo hujše žrtve že od let 1947-48: dva dachavska in buchenwaldski proces, Goli otok ... To dokumentira tudi slovenska dramatika: **Dialogi**, **Job**, **Noč do jutra**, **Prevzgoja srca**, **Ana** itn. Dram o povojnem preganjanju katoličanov na Slovenskem ni; v slovenski politični emigraciji le nekaj: **Simfonija**, **Roka**. Ne le proces zoper Pučnika, tudi zoper Blažiča in Miklavčiča poldrugo desetletje kasneje, nima nobene zveze s preganjanjem katoličanov; zadnja dva sta bila partizana. Z univerze mečejo nepokorne bivše levičarje, ne katoliških profesorjev; ti kolaborirajo s komunistično oblastjo. Rebula in Capuder celo aktivno sodelujeta z obnovitelji skojevstva zoper perspektivovce v prvih Problemih. Resda z nepomembnimi teksti, a sta zastavila svoji imeni za kolaboriranje, tj. za podpiranje oblasti, celo za podrejanje, ne pa za enakopravno kritično sodelovanje. Odločitev - gre za ustanovitev revije *Prostor* in čas -, da Rebula in sorodni sodelujejo rajši z Debenjakom, ki je partijski ideolog, kot pa z nami, z Rusom, Šeligom, Urbančičem, Rožancem itn., je na tej liniji. Namen je, kot tri desetletja kasneje Peterletov, priti do - zunanje - koalicije s partijsko oblastjo, da bi polagoma Partijo izrinili in sami prevzeli oblast. Namen perspektivovcev je bil povsem drugačen: oblast od znotraj predelovati, vnašati v slovenski miselni prostor avtorefleksijo, s tem predelovati tudi Partijo iz stalinistične v socialdemokratsko, kar je bila na začetku in kar je spet danes. (Kolikokrat se ne bodo v nji danes krepile stalinistične tendence kot posnemanje krepitve desnih fašistoidnih.) Zato sam z današnjo obliko nekdanje Partije nisem nezadovoljen. Perspektivovci smo si prizadevali, da bi postala takšna, sposobna sodelovati v procesu iskanja ustrežnejših socialno političnih in gospodarskih rešitev.

Da bi danes imeli moralno utemeljenost - alibi -, morajo desničarski katoličani zidati mit o svoji preganjanosti v 60., 70., 80. letih. Ne pravim, da niso bili omejevani, stiskani, zastraševani; to smo bili vsi. Treba je le pogledati biografije; kolikokrat in zakaj je nekdo izgubil službo, bil policijsko preganjan itn. Duhovniških likov, kot je bil tik po vojni Sodja, v 60. letih in kasneje ni več. Partija je preganjala najbolj tiste katoličane, ki so to postali iz levičarjev, celo iz

maoistov, in ki so katoliško Cerkev vzeli resno kot krščansko, ne kot oblastniško; recimo Ošlaka. Ali pa emigrante - kot politično nevarnost za oblast. Gril in drugi, ki danes najbolj retorizirajo, so molčali vse do zadnjega; bili so kar se da previdni. Le redki so se vidneje eksponirali: Koncilija, Krašovec ...

Kaj hočem reči v zvezi s perspektivovstvom? Da se nam je posrečilo nekaj izjemnega, nekaj na liniji Kocbeka, ki ni nikdar postal antikomunist, niti se ni gledal čezmerno kot žrtev; in ni težil k oblasti kot njegovi krščansko socialistični kolegi, Breclj, Fajfar. Kocbek je bil kot malokdo suveren, emancipiran, samozavesten, v sebi trden in zaokrožen, skladen s svetom in s sabo; to kaže posebej njegova medvojna poezija v **Pentagramu** in v prvi polovici **Groze** (ki - v primerjavi z Zajčevo in Strniševo - sploh ni "prava" groza). Celo ko smo bili leta 1964 zatrti, ko smo se notranje razkrajali in je bila zato potreba po avtomitizaciji tem večja, smo preizkušnjo dobro prestali in se vabi ognili. Nadaljevali smo z avto-refleksijo in jo še stopnjevali (**Kongres**, **Krst pri Savici**, **Kdor skak**, **tisti hlap**). Stopnjevali smo tudi točko nemoči - Smoletove drame (**Cvetje zla**, **Zlata čevljička**, **Igra za igro**), Zajčeve (**Voranc** itn.), do Tauferjeve **Odisej in sin**. Le kolikor je bilo po 1964 stopnjevanja nemoči, ki ni vodila ob radikalizaciji ekistencialne stiske pred breznom niča v skok vere, smo tudi mi popuščali avtomagizaciji v liku Žrtve. (To omogoča Tauferju, Zajcu, Šeligi - popolna nemoč žrtev v **Ani**, **Času**, **Savni** - da prehajajo v Desnico.) To je notranji zlom - samozanikanje - perspektivovstva.

Kolikor pa ostaja nemoč - in "nihilizem" - pogoj za odpiranje k transcenden- ci, in kolikor smo vzdržali pred vabo družbeno državnega uspeha, političnega angažmana, ki vodi k uspehu (k mestom direktorjev, predsednikov, ministrov itn.), torej vzdržali v samozavesti, ki ne teži k premoči, k despotizmu, v kritični skeptični distanci tako do despota kot do žrtve v vsakem od nas, smo nadaljevalci tiste linije, ki so jo udejanjali Trubar, Linhart, Prešeren, Cankar, Kocbek, Mrak; tudi Pirjevec zadnjega desetletja pred smrtjo: ne se predati samo-slepilo tosvetne čezmernosti, češ da more in mora človek obvladati in podrediti ves svet. A prav tako ne se pustiti določiti za hlapca, za sužnja, za žrtev. Jezus je bil žrtev. A je njegova žrtev v funkciji odreševanja drugih, ljudi, sveta. Kot Odrešenik pa ne popusti pred ničem; vztraja v boju z ničem - hudičem. To je temeljni zgled za ljudi: nič odreševati, ne pa ga ubijati, kot počnejo heroji in des- poti. Struktura žrtve je primerna, boljša od strukture despota in krvnika, če pomeni žrtev nemoč, s katero človek po božjem - Jezusovem - zgledu nič (zlo) odrešuje tako, da ga sprejema na svoje rame; da z njim obremeni celo svoje srce. Če ljubi ne le nemočne, ampak tudi zle in nične, z namenom, da bi jih soiz- vlekel iz niča. Če dobi do niča notranje razmerje. Ne kot antinihil; ne kot an- tikomunist. Ampak kot tisti, ki z ljubeznijo do drugega - Bogu je najbolj drugi nič, enako človeku kot božjemu bitju, kot tistemu v človeku, kar je božje - nič ponotranja, posvaja (kenozis: Bog sam se izničuje), da bi bilo niča manj, ker ga ljubezen v človekovem srcu stopi - v mejnem primeru - kot sonce roso. To je mistični paradoks ljubezni do drugega (ne do našega), ki je v mejni točki ljube- zen do niča in zla in zločincev; tudi do komunistov. - Model Simčičeve Snežne, **Mladost**.

Najtežja človekova dejavnost; s stališča poganke in muslimanske Pravice je pohujšljiva, perverzna, absurdna, grešna, je samoslepilo. S stališča krščan- stva, kakor ga razumem jaz, pa je navsezadnje edina, ki more pripeljati do Pre- nove časov, do ukinitve predzačetne pozicije, ko je bil razen Boga navzoč le še nič in je "moral", tako učijo že prvi koncili, posebno tisti, ki potrjuje Atanazija, Bog ustvariti svet iz niča. Dodajam: da bi se lahko niču približal, ga ponotranjil,

se je moral - skoz svojo drugo osebo, skoz bogočloveka Jezusa - z njim "poistiiti". Vse z namenom, da bi nič odrešil. Da bi bil nič v Bogu in ne zunaj njega. Nič v Bogu pa je odrešeni nič. To je skrivnost krščanskega Boga, ki je tudi bogočlovek, tj. žrtev in nemoč in (kot človek, ki je iz niča) nič. Paradokсно je ustvaril najvišji vrh tega, o čemer govorim in kar izhaja iz perspektivovstva, iz Cunjarja, Kristijana, Antigone, Uršule itn., domobranski emigrant Simčič v drami **Zgodaj dopolnjena mladost**, v liku Snežne. Tudi Majcen v liku kaplana Sergeja, **Brez sveče**. Ali Mrak v likih patra Ambrozija in Fedje v **Rdeči maši**. Celo Miheličeva v Špelci, **Svet brez sovraštva**, ki je sicer likvidatorka, a se izničuje, da bi se uresničil absolutno polni, smiselni, lepi, odrešeni svet, kakor ga pač pojmuje. Špelca se sicer zmoti, ko izbere kot sredstvo odreševanja nasilje; kot se zmotijo Delbjakovi domobranci v **Črni maši** in Stotnik v **Napadu**. Človeške variante odreševanja so nemalo potopljene v samoslepila: ker je človek tudi iz niča. A če znamo analizirati in razločevati božje od niča - vsaj do neke mere, upajmo pri tem početju v božjo milost -, lahko opozarjamo na božji moment in na hudičevski v istem človeku in celo v istem dejanju. Do kraja obojega človek ni zmožen razlikovati.

Ravno lika Fedje in Ambrozija kažeta, kako odrešujoča žrtev ne pelje v prazen nič, kamor vodijo Zajčevi liki, ampak v večno ekstazo blaženosti, skladnosti z vsem, v smiselno lepoto, ki napoveduje "svet" onkraj Prenove časov, onkraj eshatona, ki je navzoč že zdaj in tu na mističen način, ponavadi v trenutkih smrti; glej tudi Majcnovega **Meha**. V teh trenutkih ali prostorih so združene osnovne tri točke, ki sem jih omenil na začetku poglavja: nemoč (nič), moč (zmaga) in odrešenje v transcendenci. Tu je povzet ves svet - onkraj Prenove časov bomo odrešeni ljudje s telesi, čeprav novimi, torej vsak s svojo že zdajšnjo eksistencialno identiteto - v svoji konstrukcijskosti, ustvarjenosti in ustvarjalnosti. Ves nič. In Bog. Perspektivovstvo ni bilo le utopičen milenarizem ali le nihilizem ali le odprtost za transcendenco. Bilo je vse troje skupaj v perspektivi uresničevanja Prenove časov. Da sem sam spoznal - ali sem na poti spoznavanja - tako razumljeno odrešensko "Zgodovino", je bilo rezultat tudi avtoanalize perspektivovstva, posebno njegove dramatike.

13

Perspektivovske ideje večkrat primerjam z drugimi idejami, z idejami iz časov pred revijo, a tudi takšnimi iz kasnejših časov, da bi dobili iz primerjave jasnejšo, bolj diferencirano sliko. Naj omenim še idejo, ki je ob osamosvojitvi oz. že v 80. letih igrala na Slovenskem veliko vlogo, ni pa bila značilna ne za Perspektive ne za Revijo 57. Mislim na pojem sprave, kakor ga je razvila Hribarjeva. Pojem je sicer obstajal v več različicah, a med sabo ne bistveno različnih. Ker mi ideja že sredi 80. let ni bila blizu, le deloma sem jo podpiral, v kontekstu - razlog, zakaj ne, je razlog, ki pojasnjuje moje razmerje do osamosvojitvenih ideologij -, a ker je bila ideja sprave temeljna tako za Novo revijo v drugi polovici 80. let kot za Demos, sem ostajal do obeh političnih grupacij v distanci. Demos sem sicer volil, obenem pa izražal svoj drugačen pogled na liberalno družbo in nacionalno državo. Menim, da je - bil - moj pogled bližji perspektivovskemu, medtem ko je bil pogled Demosa in Nove revije bližji duhu Prostora in časa. Nova revija je začela prav na osnovi ideje sprave objavljati intervjuje s Pahorjem, to je bilo na liniji Ruplovega nacionalizma, Pahor je hvalil Hribarjevo vsevprek, neokusno, pobožanstvil jo je kot mnogi. Danes je Pahor najhujši kritik Rupla, kritik z desne,

in soutemeljitelj demagoško populističnega antikorupcijskega gibanja, ki ima v sebi fašistoidne tendence. Kot jih ima ideja sprave kot narodne.

Na tem mestu te ideje ne bom podrobneje analiziral; in ne gentilizma. To sem storil že na več mestih, že v kritiki Hribarjeve leta 1986, objavljeni deloma v Novi reviji, deloma v reviji Dialogi; tam je - v več številkah - izšla tudi moja obsežna razprava o gentilizmu, tj. zoper gentilizem. V pričujočih vrsticah bom osvetlil le razmerje med perspektivovstvom in novorevijejstvom glede sprave; prav v tem razmerju se kaže bistvena različnost obeh platform. Še podrobneje: v razmerju do Antigone. Smoletova **Antigona**, ki je ena izmed temeljnih točk perspektivovstva in moje osebne drže in se zato v pričujoči razpravi ves čas vračam k nji, je bila tudi glede sprave jasna. Antigona sicer umre zaradi odnosa do bratov - posebej do enega izmed njiju, do Polinejka, do poraženca, do tistega, ki ga je Kreon razglasil za izdajavca -, a vprašati se je treba, kakšen je ta njen odnos do bratov. Marsikaj, se zdi, je Hribarjeva povzela dobesedno po Smoletu; leta 1979 je sodelovala na ljubljanskem komparativističnem simpoziju na témo Smoletove **Antigone**. Smole res govori o Antigonini notranji solidarnosti z obema bratoma, ne le z enim, državno priznanim; Antigona dobesedno izjavlja, da sta oba njena brata. To je vzela Hribarjeva za izhodišče: bratovstvo zoper državo. To pa je baza gentilizma in ne nacionalizma. Tudi ko je nastalo konec 80. let gibanje za slovensko nacionalno državo, je bila za Hribarjevo - za ves Demos - država predvsem gentilistično utemeljena: bratovska - sestrinska - država, pristna človeška rodovno družinska skupnost, in ne odtujena institucija. Vse po Heideggerju (zoper nemško razsvetlensko liberalno linijo), kar je nazadnje pripeljalo do nacizma; ta je temeljil na rodovnem ljudstvu kot razširjeni družini, ne pa na civilizirani posredni Naciji. Hribarjeva sledi Smoletu - in Sofoklu -, religiozni in humanistični ideji, da je treba vse mrtve - brez ozira na to, na kateri strani so padli - dostojno, spoštljivo pokopati, jim s tem priznati človeško dostojanstvo. (To je povsem sprejemljiva humanistična pozicija.) Ker tega Partija z domobranci ni storila, je bilo vsakomur jasno, kakšne konkretne implikacije nosi sprava. Ni čudno, da se je zanjo navdušila najbolj Desnica kot dedič poraženega Domobranstva.

Danes je vsakomur jasna notranja logika (ideje) sprave. V prvi fazi Desnici zadošča, da je priznana kot enakopraven partner s Partijo oz. domobranci s partizani; le desni ekstremisti so bili do sprave odklonilni, ker partizanov niso priznavali ne kot enakopravnega partnerja ne kot del pozitivnega bratovstva-slovenstva. Hribarjeva sama je te desne skrajneže v marsičem podpirala, ko je poudarjala, kako je bil komunizem uvožen iz tujine, iz Sovjetske zveze. Pa vendar Hribarjeva ni hotela komunistov izločiti; le komunizem; kar je bila tedaj krščanska ideja. S tovariši iz Nove revije je ustanavljala Demokratično zvezo, ki bi bila podobna Tudjmanovi HDZ; ta naj bi podredila ali priredila (spreobrnjeno) levico in desnico, ateiste in katoličane, vodili pa bi jih moralni in umni razumniki, oba Hribarja, Urbančič, Bučar in sploh Nova revija. Ker se je skazalo, da je Slovenija razvitejša družba, kot je menil čezmerno rearhaizirajoči Demos; da je odrasla gentilizmu; da je primerna že za zahodno strankarsko družbo, in ta je danes na Slovenskem v veljavi, je Demos, kar je normalno, razpadel; začela se je običajna strankarska igra-tekma. Strankarsko liberalna družba-država pa ni utemeljena na (idealiziranem) Bratovstvu, ampak na banalnem kompromisar-skem in tržnem dogovarjanju med interesi, med - ciničnimi, pohlepniimi, amoralnimi, oblastijelnimi, koruptnimi - subjekti, posamezniki in grupami. Pravna država nastane kot prostor za optimalno doseganje teh interesov. Je omejevanje

enega interesa po drugem; odtod nastanek formalnih pravil, ki skrbijo, da ostane tekma interesna igra in ne preide v sveto - moralno - vojno. Kdor se zna znotraj dogovorjenih pravil - praznega sistema - bolje znajti, bolje uspe. Poštenje pomeni tu le upoštevanje zunanjih pravnih pravil.

V takšnem - današnjem slovenskem in zahodnem - svetu je zavladala sekularizacija, družba je izgubila sakralnost, kot jo ima v plemenskih skupnostih, ponotranjenost, duhovnost, solidarnost itn. Ni več bratovstva-sestrinstva. Ko smo perspektivci to opažali in nas je to bolelo, prvič, oblastnika takšne družbe, Kreona, nismo imeli več za stalinista - to je bistven premik med Komisarjem in Kreonom, za ta premik sva zaslužna predvsem midva z Rusom -, ampak za tehokrata, ki postane via facti avtokrat; in drugič, Kreonu - tehokratizmu - in Komisarju nismo zoperstavljali kot okrog leta 1990 Hribarjeva in današnja slovenska Desnica bratovske skupnosti in vrnivših se Polinejka in Eteokla, ampak tisto občestvo, ki nastaja iz končnega Paža, sicer nemalo utopično, pa vendar ne gentilistično; Paž ni Antigonin brat ali sorodnik. Smoletova Antigonina ve in pove, da sta oba brata enako zločinca in ničvredna. Nič ne utemeljuje na njiju kot bratih. Antigonina hoče enega od bratov pokopati le zato, ker ga je Kreon prepovedal zagrebsti; sicer ji je tuj. Tako hoče, ker tako terjajo "višji zakoni"; odprta je tem - božjim -, ne državnim, kaj šele družbenim (trgu-tržišču). Antigonina zastopa radikalni humanizem - vsi smo ljudje -, ki je utemeljen na transcendenci, na osebni vesti, na brezpogojnih terjatvah - kot jih postavlja Mrak v **Procesu** -, ne pa na interesih in ne na bratovstvu (narodenemu kolektivu). Bistveno je, da med Antigono in Pažem ni bratovsko-sestrinskega razmerja. Paž ni le obtežen s krivdo; ubijal je. Staž birokratizma in tehokratizma je že absolviral; bil je roka, s katero je manipuliral sistem. Ko to spozna in se hoče očistiti, se ne vrne v prejšnjo, predpolisno stanje plemensosti, bratovstva, za katero - kot vsi perspektivci - ve, da zmerom znova iz "naravnega" totalitarizma, integralizma prehaja v bratomornost; ampak išče v novo smer, naprej. Se ne dezindividualizira, kot bi se moral v bratovstvu in kot se današnja slovenska Desnica. (Med vojno celo romantični in vsaj deloma rearhaizirajoči Kocbek ni govoril o bratovstvu, čeprav sem in tja o bratovščini, ampak o **Tovarišiji**.) Ohrani svojo osebno singularno avtonomijo. (Razvije jo Kristijan. Izhaja iz Sigismunda.) Celo osamljenost. Perspektivci vemo, da je mogoče doseči stik s transcendenco le individualno osebno, Uršula, ne kolektivno, ne v emfazah bratovstva, kot so mitingi, procesije, vsakršna fanatična zborovanja, ki imajo kot bratovstva eno skupno dušo, voljo, odgovornost, usmerjenost. (Skrito ostane, da moderna bratovstva usmerjajo Vodje.) - Takšna so bila slovenska zborovanja okrog leta 1990. Niti enega se nisem udeležil; ne na odprtem, ne v zaprtih prostorih. Menda še nisem imel v rokah niti videl od blizu slovenske zastave. Če kaj, me odbijajo kolektivni simboli in masovne manifestacije. Po ljubezni do njih se sodi (ne)razvitost družbe. Prepričan sem, da lahko rečem isto za Smoleta.

Okrog Paža bo nastala grupa. Človek ne more živeti povsem zunaj občestvenosti; Adam je singular in plural. Človek se rojeva; ni umetno narejen. Prvina narodenosti, kolektivnosti, celo bratovstva - družinskosti - bo ostala zmerom. Nesmiselno, zopernaravno in večstransko škodljivo je, če se, kot v radikalni tehokratski postmoderni, skuša vse, kar je v zvezi z rodом, odstraniti; in človeka narediti za kompjutersko sredstvo, za digitalno igračko. V to teži današnja slovenska - mlada, futuristična, tehnofilka - Levica. A vsaj toliko neprimerno je ravnanje - predvsem stare, ostarele, regresivne - slovenske Desnice. Njena "vrojena" ji fašistoidnost se je lepo začela kazati tik po slovenski osamos-

vojitvi ali že ob nji. V tej drugi fazi pa Demokratska zveza, ki jo vodijo deloma liberalni nacionalisti, ni več potrebna. Svoje nagnjenje do bratovstva je radikalizirala: iz bratovstva - slovenstva - je začela izrivati najprej Levico, nato še sredino, kolikor je ta paktirala z Levico oz. ni služila za paravan Desnici. Bratovstvo je pokazalo zobe: tendenco v državljansko vojno, v obnovljeni ekskluzivizmu, v bratomornost. (Kar vse podrobno analiziram v treh knjigah, ki bodo izšle letos pod naslovom **Od bratovstva k bratomoru II.**) Človek je za Desnico le tisti, ki je brat; tako mislijo današnji - plemenski - Srbi in Hrvatje. Kdor ni brat, je izdajavec, izrojen, tujec. Tega je treba ali pokončati ali izločiti. Ni naključno, da se Desnica (Juhant itn.) vrača h Kreku. Krek je manipulativno določil Jude kot take tujce, ki jih je treba izločiti. Pronemštvo (celo rasizem) Domobranstva (njegovega pomembnega odločilnega rupnikovskega dela) ni naključno; je model za slovenski nacizem. Današnja kampanja Desnice zoper južnjake, splav, vse bolj zoper liberalni Zahod je operacionalizacija bratovstva. Hribarjeva je v tej fazi odpadla, ker je bilo v nji ob gentilizmu vseeno še mnogo preveč humanizma, tj. pristanka na religiozno univerzalnost človekove narave. Hribarjeva je kot marksistka vsaj deloma izhajala iz razsvetljenstva. Ko je Urbančič - že v drugi polovici 60. let - začel s trajno kampanjo zoper razsvetljenstvo (Urbančič ni bil nikoli marksist, začel je kot učenec Schopenhauerja, zato ga razsvetljenstvo ni pogajalo, direktno se je lahko rearhaiziral v gentilizem), Hribarjeva ni šla povsem z(a) njim. Ohranjala je poudarek na človeku kot človeku, na univerzalizmu. Danes skuša oboje poudarjeno združiti, a ji ne gre; ni več prepričljiva, ne ustreza zahtevam trga. Fascinantna je bila kot ideolog bratovstva v duhu gentilizma. Danes se vrača k medvojnemu Kocbeku, k slovenstvu kot enotnemu kolektivu, v katerem vlada ljubezen med brati. Rada bi obnovila položaj iz let 1990-91; težave s Hrvaško, Italijo, morda kmalu tudi z Avstrijo in z Evropsko skupnostjo bi morda lahko naredile njen projekt realen, čeprav upam, da te težave ne bodo tolikšne, da bi terjale enako notranjo integralnost Slovencev kot v letih 1990-91. Hribarjeva spodkopuje sama sebe, saj terja vojno stanje, okupacijo, ogroženost naroda - le tedaj je bratovstvo bolj funkcionalno -, obenem pa militarizacije kot humanistka ne mara. Očitno je njen čas prešel. Na politični sceni se magi in ideologi zamenjujejo. Zdaj je čas Janše. Upajmo, da bo tudi Janšev čas kmalu prešel. Kučan in Rupel sta bolj skladna z Zahodno Evropo.

Pokazal sem, do kod je prišla kolektivizacija perspektivovcev in kakšna je bila; v **Stavbi**, v **Gredi**; nazadnje - samospodbita - v **Norcih**. Ni sledu o rodovnem bratovstvu. Rožanc zastopa sodelavsko občestvo, izhajajoč iz proletariata, ker je bliže Levici. Tudi na koncu je Rožanc kritik Cerkve; drami **Prizori s hudičem** in **Lectio divina**. - Šele danes postaja jasno, zakaj je prodor humanizma v katoliški Cerkvi tako pomemben. Vrača tisto, kar je najbolj bistveno krščansko - univerzalnost Boga, ki je Bog vseh ljudi, univerzalnost ljudi -, a kar je katoliška Cerkev kot repoganizirajoča se izgubila in po tridentinskem koncilu še huje padla v konfesionalno ekskluzivnost, pristranost, v nekrščansko podmeno, da je odrešenje mogoče le znotraj katoliške Cerkve; a vse to je značilno že za srednjeveške verske vojne. Kasneje pa se katoliška Cerkev še nacionalizira, ko se veže na vse bolj nacionalne države (danes na hrvaško itn.). S humanizmom Bog korigira oddaljevanje Cerkve od krščanstva. Stres, Ocvirk in drugi učenci francoske teologije so imeli v 80. letih možnost, da prek "krščanskega humanizma" rekristjanizirajo "partijsko", lokalno, etnocentrično, gentilistično predvojno ali medvojno slovensko katoliško Cerkev. A so v letih 1990-91 popustili. Kar so se naučili v Franciji in Avstriji, Juhant, je odpadlo. Vrnili so se h Kreku in pod njega. Gen-

tilizem jim daje ideološki alibi za oblastniški pragmatizem župnikov iz **Kralja, Hlapcev in Aškerca**.

Smole obnovo totalitarizma in integralizma kar najostreje obsodi - v **Krstu**; slovenska država naj bo po njegovem interesna, pragmatična, ne bratovska. Kozak si bratovstva niti zamišljati ne more. Božič in Zajc ga spodkopujeta na vsej črti. Božič ga v drami, napisani tik po koncu Perspektiv, smeši: v **Dveh bratih**. Bratovstvo in bratomornost pokaže kot komedijo; s tem uvaja Rudolfa in Jesiha. Groteskizacija je izvrstno odpravljanje bratovstva. Zajc že na začetku Perspektiv - **Otroka reke** sta večstransko dopolnilo **Antigone** - vzame za temo prav bratovstvo-sestrinstvo in ga pokaže s tragične plati. Brat in sestra - Dan in Reka - se "nujno" izdajata, zapuščata, čeprav se ljubita; Sestra gre s Tujcem. Zajca boli razpad mitskega (družinskega) občestva, a ne vidi, kako bi se dalo razkroj preprečiti. Norma, s katero kritično presoja propadajoča brata in sestro, ni bratovstvo, kot ga je hotel doseči Levstik v **Tugomerju** in hotela obnoviti Hribarjeva (vsaj deloma je želja po tej obnovi skrita v Snojevi drami **Gabrijel in Mihael**). Kamnita ptica terja evangelijsko krščanstvo: dajanje sebe drugemu. Zajc je imel izjemen ressentiment do - uničenega - doma in družine. Temo kar naprej obnavlja: v **Vorancu, Mladi Bredi, Medeji, Grmačah**: nemogočnost družine in doma, njun nujni notranji razkroj, sinomor, družinomor, očetomor, rodomor. V **Grmačah** se zdi, da Zajc prvič izrazi neko eksplicitno pozitiviteto. Zave se, da mora razpetost na liniji dom - uničenje doma (izgubljenost otrok, bratov in sester, ki morajo na cesto) preseči. Ker že ves čas ve, da dom ni obnovljiv, a ne najde prave alternative arhaični totaliteti, je nujno ves čas v samospodbijanju, v avtodestrukciji. Pot iz nje se pokaže v **Grmačah**: iskanje absolutnega, odprtost transcendenca na osebno ontološko verski ravni, ne na sakralizaciji domačije (in Domovine, kot bi nadaljevala Urbančič in Desnica). **Grmače** so predstopnja **Samoroga**.

Samoroga ne smemo razumeti kot vrnitve v stalinistični ali desničarski ali pragmatični - Kreonov - svet, čeprav se skaže ena sestra dvojčica, Margarita, za zlo in druga, Uršula, za dobro. Problematika je namreč iz socialno državno univerzalne v **Antigoni** prestavljena na moralno ontološko versko raven. Dvojčici se ne pobijata med sabo kot v političnem bratovstvu Eteokles in Polinejkes, Mihael in Gabrijel. Margarita izda sestro, ker se ustraši mučenja, trpljenja, smrti; proda jo oblasti. In ker je zavistna njeni sposobnosti, da se ne grebe za cilje tega sveta. Uršula se ne brani. Še manj kot Antigona. Sledi Fedji iz **Rdeče maše**, Ješui iz **Procesa**. Dvojčici nista simbol za gentilno bratovstvo; recimo za slovenstvo. (Kot sta v projekciji Hribarjeve Eteokles in Polinejkes oz. pri Snoju Mihael in Gabrijel.) Dvojčici sta simbol za človeka, tudi in predvsem za individualno osebo. Ta se lahko odloči za zlo, če se prepusti skrbi za telo; ali za dobro, če išče absolutno, onkrajno. V vsakomer od nas sta obe figuri. Strniša ne pozna bratovstva; le državo (sodnika Bertrama). Človekova dvojnost - obraz, obrnjen k zlu, in obraz, obrnjen k dobremu - je stalna tema Strniševe dramatike; v **Žabah**, v **Ljudožercih**. Pajot in Prior sta dve možnosti istega človeka. Strniša je razvil, kar je bilo v **Antigoni**; tudi tu sta brata ena možnost in Antigona druga možnost istega človeka.

Hribarjeva tega ni razumela. Hotela je spravo med na smrt sovražočima se bratoma, med partizani in domobranci, med Levico in Desnico. Hotela je - kot je že leta 1986 razlagala ob enostransko razumljenem Kocbeku - Nedeljivo na-RODno telo, integriranje slovenskega kolektiva v duhu Levstikovega **Tugomerja**, čeprav brez njegove maščevalnosti in sovraštva do drugega. Hribarjeva je

bila zato tako učinkovita, ker je romantično idealistično prikri(va)la realiteto, to je nujno bratomornost znotraj bratovstva (trdila je, da je bratomornost mogoče odpraviti v narodno družinsko spravni Državi) in pobijavskost, sovražno nasilnost zoper vse druge, tujce; tu je ubrala staro pot in govorila le o upravičeni obrambi ogroženega. S tem je pokazala, da ne razume Smoletove Antigone. Antigona se sploh ni branila; kaj šele vojaško kot Slovenija leta 1991, kot Sloveni v **Tugomerju** pred tisoč leti, kot Špelca ali Nina leta 1941, tj. kot enobe. Hribarjeva ni hotela videti naslednje faze, ki je sveta narodna vojna, uprizorjena v domobranski **Črni maši** in v partizanski Cajnkarjevi drami **Za svobodo**; ki je klanje, kot je današnje bosansko. In ni hotela videti naslednje faze znotraj bratovstva, kjer se brata nujno spet spopadeta. Desnica danes hoče prav to; izziva obnovitev 1941. Če ji Levica ne bo nasedla, pomeni, da Slovenci nismo več v plemenski družbi. Takšna Levica bo v resnici liberalna sredina, socialdemokracija, tj. strankarska ekonomistična družba.

Medtem ko je Hribarjeva z gentilizmom rearhaizirala, pa je šla perspektivovska linija drugo pot. V **Antigoni** sta se brata poistila v zlu, a obenem kot človeka; enako v **Otrocih reke** brat in sestra. V **Dveh bratih** sta se pokazala s smešne plati. Torej: nista začela tvoriti idealnega bratovstva; nista na osnovi izkušenj z bratomornostjo ideološko magično rekonstruirala nedolžnega bratovstva, narodne družine, celo mitskega naravnega kozmosa, sakraliziranega v sintagmi svetosti življenja, kot je Hribar s kozmocentrizmom, paralelnim gentilizmu Hribarjeve, skušal rodovno bratovstvo univerzalizirati v pesniško ontološko kozmizacijo. V obnovi sveta matere Reke, ko sta njena otroka Dan in Reka še v njenem naročju, maternici; torej pred tem, ko nastopi osebna in sploh zgodovina, dogajanje, diferenciacija. (Avtizem new agea in politične Desnice. Le da new age vodi v simulacionizem postmoderne in je v tem historično naprednejša od gentilizma.) V **Samorogu** je narejen še korak naprej. Strniša naredi nov par: tako pobijavska brata kot Antigono - v duhu Smoletove **Antigone** in perspektivovstva - poveže v dvojčici, ki sta dve možnosti istega človeka. Dogaja se personalizacija in singularizacija, ne pa kolektivizacija kot pri Hribarjevi in v Novi reviji. Ta hip je dosežena nova stopnja: obe drži, ta in nasprotna, prava in neprava, dobra in zla, sta ponotranjeni v individualno osebo, v človeka kot takega.

Na začetku **Samoroga** še ne vemo, kaj je in kakšna ta ali ona dvojčica; tega še sami ne vesta. Niti ne, kaj bosta storili. Obe sta zapleteni v ljubezensko zgodbo z glažarjem - umetnikom - Dizmo. Sta tekmiči. Tekma, kdo bo zmagal, pa se ne odkrije kot v modelu **Sedmerice pred Tebami** ali **Fedre**. Cilj tekme - Dizma - propade, izgine; kot predmet ljubezni in kot tisti, ki bo določil zmagovalko. Cela tekmovalska struktura se podre. Podrta je že v **Antigoni**, kjer tekmujeta - gre za spomin na to tekmo - le brata; Antigona pa izstopi iz tekme. Kar je izjemno važno in s čimer je Strniša sijajno osvetlil **Antigono**: nastopi asimetrična struktura, ne mimetična (tradicionalna) in ne simulacijska (postmoderna). Margarita se vda danosti, socialnemu sistemu, oblasti (sodniku Bertramu, nosivcu delitve Pravice). Uršula se vse bolj odpira onkrajnosti. V prvi zmaga realizem, tehnokratizem, pragmatizem (resnica zmage Justa v **Kongresu** in Gorazda ali Kočarja v **Krstu**). V drugi zmaga "norost", posluš za radikalno in absolutno drugost. Prva se "reši", ostane živa, povzdignjena je na najvišjo tosvetno raven (k Bertramu, h kralju). Druga se odreši, v tem ko jo sežgejo na grmadi. Povzdignjena je v transcendenco, v družbi pa anonimizirana, osmešena, izločena, likvidirana. Med obema državama ni (več) tekme. Zato ne more več priti do bratomornosti; razen če se vrne struktura bratovstva. (Kot struktura, to sem pokazal, bratovstva terorja;

bratovstvo ni le teror očeta patriarha nad brati, ampak se teror dopolni z bratomornostjo, razvije se v svet vsevojne, glej **Gabrijela in Mihaela**.) Prihaja le do umorov, kot je umor - žrtvovanje - Uršule. Oblikuje se avtoritaren režim, kot se je v 60. in 70. letih na Slovenskem. (In ne vem kolikokrat v svetovni zgodovini.) Prihaja družba **Kralja na Betajnovi**; ki nato prehaja v strankarsko, glej Vombergarjevo **Vodo**, in še kasneje v postmoderno, glej Ruplovo komedijo **Kar je res, je res**.

Slovenci smo danes v križišču - "sintezi" - teh treh; kot ves Zahod.

Slovenci se nimamo kaj spravljati sami s sabo kot Slovenci, če hočemo iz rodovnega NaRODa preiti v liberalno, kaj šele v personalizirano družbo. Sprava ostaja v območju bratovstva in je ideologija Rodu, ko se ta bratomorno razcepi, poražena stran pa si želi biti integrirana nazaj v Rod, da bo znova poskušala zmagati, tj. doseči integralnost rodu pod svojim vodstvom in takrat izločiti prejšnje zmagovalce. Tako ravna današnja slovenska Desnica - v "legitimnem" skladu s strukturo bratovstva. Zato ni rešitev v premaganju gentilistične Desnice; ta se sama strukturalno nenehoma obnavlja ali pa doseže, da se obnovi rodovna Levica. Levica in Desnica sta le imeni za brata. Celo vseeno je, za kate-rega od bratov gre. Sta enojajčna dvojčka, identična. Tako zelo podobna, da ju - **Gabrijel in Mihael** - niti lastna mati ne more razločiti. Če sta ta dvojčka prenesena iz klasične rodovnosti v 20. stoletje kot rearhaizaciji, kot zavestna regresa v bratovstvo, ker prevlada v neki družbi odpor do liberalnega sistema (pri Slovincih med leti 1941 in 1945 komunizem, od 1935 naprej, posebno med 1943 in 1945 in spet danes klerofašizem, v obeh primerih gre za totalitarizem, za umetno obnovo "organske" družbe oz. družbe kot družine), se dejansko že razločujeta; ni popolne identitete. Medtem ko je rodovnost (ali vojaško vračanje rodovnosti) v Jeločnikovem **Vstajenju** popolna, gre za tipično nacistično dramo, je v dramah Levice precej manj obvezna. Preoblikuje jo razrednost, še bolj pa razsvetljenstvo. (Podrobna analiza mi je pokazala, da je v Levici - vsaj v dramah, v kulturni zavesti - bistveno več liberalno razsvetlenskega kot v Desnici. Več je kritične avto-analize. Treba je le primerjati **Vstajenje z Rojstvom v nevihti** ali **Zasad s Stvarjo Jurija Trajbasa**.) Snov v **Gabrijelu in Mihaelu** tega ni upošteval. Oziroma: če je dvojčka razločeval, ju je na škodo levega, ker je njegovi grupi dodal še barbarizem in lumpenizem. Obstajajo argumenti za to tezo; a tudi za nasprotno. Božič pripiše v **Vedomcu Krišu** lumpenbarbarizem Desnici, klerofašistom. Dejansko nastopa lumpenbarbarizacija v obeh primerih. Kajti bratovstvo-rod pojmujejo gentilisti ideal(istič)no; Hribarjeva do sentimentalnosti patetično, očiščeno vseh zlih primesi, abstraktno kot čisto bistvo. (Zloraba Husserla.) Empirija pa je pokazala že med drugo svetovno vojno, kako je bratovstvo bližje mafiji in rod bandi. - Nacisti so imenovali partizane - partizanske Slovence - banditi, današnja slovenska Desnica imenuje njihove dediče oz. vse drugačne udbomafijo. Udbomafija je nov izraz za plutokrate in sioniste.

Pokazalo se je, da je treba ali sprejeti liberalno družbo; tudi to, da je današnja slovenska politična družba normalno liberalna, in ne idealizirati zahodne, kaj šele, da bi še zahodni očitati, da ni liberalna in da jo je treba šele narediti za liberalno, tj. moralno. (To ji najbolj očitajo gentilistični stalinacistični Srbi.) Ali pa vzeti nase odgovornost rearhaiziranja, pod krinko ali samoslepilom romantičnega idealizma in moralizma uvajati levi ali desni totalitarizem. V 90. letih je glede na 30. in 40. leta novo to, da sta se totalitarizma marsikje - ne le na Vzhodu - poistila v nacistalinizem ali v levi fašizem. To se zgodi tedaj, ko se odrekata vsak svoji dotedanji ideologiji, rasizmu in razrednemu boju. Francoska Nova desnica že v 80. letih ni bila več rasistična. Bila je celo antinacionalistična,

panevropska, a antiamerikanska. Gre za dosego bratovstva na višji ravni, kot je le narod; na ravni Kulture kot versko moralne tradicije, "krščanske" nasproti muslimanstvu, Pravoslavja nasproti Zahodu ipd. Slovenska Desnica je tu - spet - zaostala. Vrača se v čas-strukturo pred Rupnika, ki je bil že germanski, germanofilski v pomenu Nove Evrope, ne omejeno zgoljslovenski. Pred Ehrlicha, ki je bil že srednjeevropski, katoliško "krščanski", v povezavi z Vatikanom kot slovenska različica avstrofašizma. Vrača se celo pred Kreka, ki je bil jugoslovansko narodno rasno usmerjen. Vrača se k modelu, ki ga je najjasneje izdelovala skupina okrog ne le argentinsko emigrantskega časopisa Sij slovenske svobode, okrog Jurčeca, Geržiniča, Finka, Dolinarja, deloma Javornika in Glavača od druge polovice 60. let naprej. Empirično ta model pred letom 1945 ni eksistiral - kot drža radikalne zgoljslovenske samobitnosti. (Po kosih pri Vidmarju, **Kulturni problem slovenstva**. Pri mlademu Novačanu, pri Udetu. Kasneje pri Jezi itn.). Kar kaže na to, kako je realnost - socialno državno vojaška nemoč - zablokirala slovensko misel; kako smo bili neradikalni. Šele leva revolucija je udejanila nezavrt radikalizem - tudi v območju slovenske samobitnosti; vsaj na začetku vojne, v letih 1941 in 1942. - Po vsem povedanem ni čudno, da platforma lastne slovenske državnosti ozemlja ideje današnje slovenske Desnice na zgoljslovensko območje, kolikor ne bo slovenska Desnica šla pod vplivom vatikanske vzhodno evropske strategije v bratovsko konfesionalno povezovanje s Hrvaško.

V liberalni družbi sprava ne funkcioniira; je brezpredmetna. Liberalna družba potrebuje pravno državo, v ekonomiji kapitalizem, v vrednostnem sistemu tekmo med ekonomskimi subjekti, tj. svobodno tržišče. Potrebna je tudi liberalna ideologija univerzalnih človekovih pravic in svoboščin. Ta določa ljudi kot pogodbene partnerje, komunicirajoče glede na interese vsakega od njih. Vsakršna določitev po - usod(nost)ni - Krvi, Rodu, Zemlji, Dedih-Prednikih, Materinem Jeziku itn. je odveč in kar se da škodljiva. (Spomnimo se, koliko je bilo znotraj Demosa govora o usodni zavezanosti svetemu slovenskemu Rodu; tudi pri Šeligu, Grafenauerju itn. To je bila pravšnja osnova za njihovo današnje desničarstvo. - Zavezanost pomeni svobodno volitivno pristajanje na determiniranost.) Ker pa interesi ne dopuščajo radikalne razvezanosti, Slovenci bi propadli v tekmi z Nemci in Italijani, če se ne bi zaščitili, Francozi v tekmi z Amerikanci itn. - model se je razvil v 19. stoletju -, se liberalizem še zmerom kombinira z nacionalno državo; ta zastopa lokalne interese neke socialne grupe, vzpostavlja okrog nje zaščitne meje. Jezik, lastna nacionalna kultura in zavest pomagajo psihosociološko utrjevati nacionalno državo, ki je prek svobodnega tržišča in kapitalizma vezana na veliki svet, prek lastne Nacije in Države pa na Narod in Rod in s tem na idejo Bratovstva. Skupine, ki znotraj nacionalne države zastopajo zvezo z bratovstvom, so lahko leve, Jelinčič, ali desne, Poljšak, Podobnik; takšne so lahko celo opredelitve razumnikov, Šeliga, Tauferja. Liberalna družba je notranje napet kompleks zelo različnih momentov; tudi postmoderne. A obvladanih, politično reduciranih na enakopravne zastopnike interesov. Kolikor postmoderna drža pristaja na interese (s simulacijo, igro in označevanjem jih le podreja, torej ostaja znotraj liberalne družbe), pa jo hočejo gentilisti ukiniti, saj je njihov cilj prav vrnitev od interesov k moralno eksistencialnim vrednotam, k Poštenju, Narodu, vsebinsko pojmovani Pravici, Tradiciji, Jeziku, Materi. Gentilizem je notranji smrtni sovražnik liberalne družbe; kot je vidno iz **Zasada**. Gentilizem nujno prikazuje liberalizem kot amoralen, zločinski. Šeligo govori povsem v njegovem duhu, ko vidi v LDS in po nji politično oblikovani slovenski družbi "mrak in zlo" oz. udbomafijo. To je Rupnikov ali Pušev govor iz leta 1944.

Perspektivovci smo prav v svojem koncu polno in zavestno razložili lastno izkustvo in držo, čeprav je bilo naše razumevanje implicirano že v začetku. Povsem jasen zastopnik liberalne družbe je Sigismund iz **Dialogov**. Partizansko oz. enobejevsko občestvo kot bratovstvo je zanj stvar neobnovljive preteklosti. Zdaj je individualna oseba z radikalnim individualizmom. Ne amoralna. Skuša obdržati svojo moralno eksistencialno integriteto, se od stalinističnega terorista ne pustiti prestrašiti, a tudi ne pristati na absurd sveta, kot svetujeta Minsky in Božič v svoji dramatik. Ker Sigismunda izpustijo in je s tem nakazana vsaj možnost notranje partijske reforme oz. prehod v liberaln(ejš)o družbo, je Sigismund - njen - idealni predstavnik. Ne zastopa interesov, ampak okus. Pravica uveljavljanja lastnega okusa - bonvivanskega življenja med telesnim užitkom in intelektualno skepso (Kozakov oče Ferdo je takšen lik - v Tomu Grantu, **Vida Grantova** - radikalno socialno in moralno odklonil) - je isto kot pravica do uveljavljanja lastnega materialnega interesa. (To se vidi najjasneje v postmoderni, s stališča katere se gmotni interes - lastništvo - poisti z užitkom, tj. z okusom, in oba se razkrijeta kot označenosti, kot znaka.) Vendar je stališče Sigismunda le eden od polov perspektivovstva: pristanek na liberalno družbo kot na pluralizem, znotraj te pa vizionarsko iskanje - uresničevanje - sodelavsko ljubezenskega občestva; kar je Sigismundu tuje. Ne: zoper liberalno družbo. Ampak: v njenem okviru. To je bil realizem perspektivovstva. Šele radikalno uresničevanje utopične zamisli terja, razširja, odpravlja okvir liberalizma v smeri absolutnosti. Empiričen pristanek na ta empirični socialno politični okvir pomeni perspektivovski civilizem, zunajtotalitarizem, medtem ko je vsakršno vračanje bratovstva nujna retotalitarizacija.

Na koncu Perspektiv pokaže Jovanović radikalno resnico liberalne družbe; a jo poznamo že prej. Medtem ko jo poda Božič v **Izhodu** in **Križišču** kot predvojno, jo Jovanović uprizori že kot tisto iz leta 1964. V tem je - čeprav ne le v tem - pomembnost **Norcev**. Mladič - prijatelj, a ne bratje - so obnovili revolucijo, tj. šli eksistencialno in praktično skozi, a niso našli idealnega sveta, pač pa moralni maček, zlom vseh idealov, tudi perspektivskega utopizma (ker so ga udeleženi s silo), solidarnosti, občestva, sodelavstva. Ostali so skupaj le kot grupa, ki omogoča, da se vsak njen član bolj zabava, uživa, ludira. S Kozakove meščansko aristokratske višine je padla liberalna družba na dno, z zakona na ulico. Visoki estetski standard, ki se je trudil - v duhu prvotnega meščanstva - ohraniti moralno integriteto, je postal lumpenstandard poceni posmehljivcev in egoistov. V njihovih srcih je le še spomin na dvoumno veličino revolucije, v katero so se nehote - že simulacijsko - zapletli, a so jo ponotranjili, ko je umrl njihov tovariš; ta spomin zdaj prikrivajo pod ludizmom. Vendar jim bo od časa do časa prišel v zavest. Jovanović ga bo kot dramatik zapisal: v **Prevzgoji srca**, v **Osvoboditvi Skopja**. To je bistvo Jovanovića, razpetega med **Znamke** in svojo **Antigono**. V **Antigoni** se vrne k analizi bratovstva, a pokaže kot njegovo srčiko umor, to že poznamo, ki je obenem govno. To pa je novo, čeprav za Jovanovića staro spoznanje: je radikalizacija sporočila **Norcev**.

Ker je govno - dobesedno drek - resnica in vsebina tako bratovstva (to kaže Snaj v dvoumnem, zato odličnem **Gabrijelu** kot gnoj iz razpadajočih trupel - čeprav so to bolj trupla domobrancev kot partizanov, Snaj teži v olajševanje ali celo v ekskulpiranje krivde domobrancev, Jelka) kot liberalne družbe, ni mogoče človeško živeti in nobeni od njiju. Človekova težnja po transcendenci prehaja ti dve socialni obliki in vsako tosvetno socialno obliko. Tudi če se kaže kot sodelavska - polutopična - občevalnost, je v nji tisto, kar je v koncu Per-

spektiv izrazil Strniša v **Samorogu**, a dejansko že na začetku Revije 57, v **Mavričnih krilih**, in Smole v **Antigoni**. Odrešitve ne dosežemo s frontalnim bojem zoper zlo tega sveta, zoper to ali ono bratovstvo, zoper komunizem (antifašizem) in zoper antikomunizem (fašizem); niti z vojno zoper klerikalno družbo. Vsak tak boj vodi strukturalno po logiki mimezis v obnovo istega. Izhod, ki ni zasilen, je v asimetriji skoka vere vstran od modelne linije; skoz kaos - micelija - v onkrajno. Uršule živijo v vseh družbah. Bistvo krščanstva živi v vseh družbah. Ko se katoliška cerkev trudi institucionalizirati krščanstvo kot socialno in moralno obliko katolicizma, se le poveže in nazadnje celo poisti z družbo, z državo, s sistemom, s konvencijo in interesom. S tem se dekristjanizira. Odrešenje ni v "pravi" institucionalni družbi, ampak v skoku stran od nje.

Sprava vrača teror družbe kot bratovstva. Človek, ki je odprt transcendenci, ne sme biti (z)vezan v Rodu, v posvečeni tosvetnosti. Sprava je veriga in nasilje. Je nivelizacija. Liberalizem je odlično sredstvo zoper spravo; razkrije njeno zadrekanost. In seveda svojo. Hribarjevo so delali za Antigono; a so se motili. Hribarjeva je vračala matriarhat oz. heroine predliberalne družbe, ki so kot ideološke maske prikrivale realiteto avtoritarnih sistemov. Svoboda je veliko boljša od sprave; čeprav ne zadošča. Ideja sprave je globoko v nesoglasju z duhom perspektivovstva.

P.S.

Tisto, o čemer bom razpravljal v nadaljevanju te knjige, v novi knjigi, sodi v dramaturgijo (sveta in dramatike); zame je - metodološko in načelno - nujno. Gre za vpeljavo duha tragedije in pasijona: Mrakove himnične tragedije. Dozdaj je teklo moje razglabljanje pregladko. Kar najrazličnejša, protislovna, med sabo tuja dejstva se mi je posrečilo, tako sodim, povezati v sicer diferenciran, a enoten sistem. V konstrukt, kakršnega ustvarja človek nad breznom ničā, v tem ko s sistematičnim umom premaguje, odpravlja naključnost; človeško življenje, ki bi bilo sicer tipanje v temi in blodnja, predeluje v smotrni projekt. Gotovo da je bilo na začetku perspektivovstva - v dneh, ko se je ustanavljala Revija 57 - več zelo trdnih projektov: moralni, več socialnih, več intelektualnih. Brez dvoma smo jih v teku sedmih let nenehoma usklajali, poglobljali. Živeli smo socialno in osebno odprto, mnogo študirali in se pogovarjali, mislili. Bilo je nevarno, napeto, živo, osredotočeno, komunikativno, polemično. Zame je bilo to socialno intelektualno osrednje, najmočnejše obdobje življenja; verjetno tudi za nekatere druge. Sam sem živel za Perspektive vsaj toliko kot za svojo družino, ženo in otroke. To velja verjetno tudi za Smoleta. Rus je morda doživljal pomembnejše reči v partizanih, Rožanc dobil silovitejše izkušnje v zaporu. Vsak po svoje. Kaj je narava uma, vemo: da vnaša v nered slučajnosti red. Razlaga, v tem ko razčlenjuje. Svet naredi pregleden. Ponavadi vnaša vanj tudi - dostikrat nezavedno - podmeno, da je umen, celo smotrni. Hegel to podmeno zavestno "dokaže"; naredi iz nje sistem; tudi Leibniz. Kant razloči um od predmetnosti oz. od snovi, ki jo um predeluje. Kant že odkrije konstrukcijskost umskega sveta; in razliko med umom in vero in moralno in estetsko sodbo. Sam menim, da človek, ki ga je Bog ustvaril iz ničā in je tako pol božji pol ničev (ničen), posnema - izraža - Boga v tem, ko vnaša v svet umni logos, zakon logike (razumevanja). Da pa Boga izraža na človeški, tj. na napol ničeni način. V tem primeru nič doseže, da postane - je - pol resnice (samo)slepilo. Ker je veliko ljudi, ljudje pa smo različni, živimo v različnih empirijah, časih, zgodovinah, prostorih, imamo različne izkušnje; različna srečanja med najrazličnejšimi - brezštevilnimi - momenti dajejo neznansko diferenciranost. Zato je ogromno ustvarjalnosti, a ne manj samo-

slepljenj. Tragedija je oblika v dialogu med ljudmi potekajočega razkrivanja teh samoslepih, a takšnega razkrivanja, ki pripelje skozi trpljenje do smrtnih ali vsaj zelo poškodujočih posledic. Ti. resna drama ne uprizarja tako hudih posledic, je bolj zgolj dialoška analiza, a v bistvu delana po istem modelu: odkriva, kako se človek zapleta v slepila, kako jih sam proizvaja, kako jih spoznava, kako ta kruta spoznanja o sebi in svetu prenaša oz. ne zmore prenesti. Nemalokrat so tragedije in drame brez dokončnega spoznanja o nerazločljivosti sveta; že od Evripida, **Bakchantke**, morda pa že od Ajshila, od **Okovanega Prometeja**.

Konstrukti uma in filozofije se kar naprej vrstijo, zamenjujejo; tvorijo velik del človeške kulture kot mreže zakonov, pravil, norm, spoznanj, ki stabilizirajo in orientirajo človeka; ta se je zaradi svobode, ki mu jo je dal Bog, znašel brez varnosti, ki jo dajejo živalim goni in instinkti, nekakšne stabilizirane harmonije prilagojenosti vsega živega okolju, nenehnemu - s stališča človeka krutemu, morilskemu, katastrofičnemu - uravnoveševanju različnih momentov. Človek skuša vrniti to harmonijo na drugi ravni, a zaman. Harmonija na osnovi smrti, krivic, slepih, zločinov, naključij je krvava, amoralna. Ko človek gleda v svet le boj za oblast, za preživetje, celo le naravni izbor, Darwin, pride na rob barbarstva, v negativno odprt - razkrojen - svet, kjer je vse mogoče in se sme vse, saj ni več absolutnih vodil, ki jim človek sledi bodisi osebno bodisi kot družba. Bolj ko spoznava odsotnost, relativnost višje veljavnih zakonov, bližji je kontemplaciji nič, ki je nesmisel sam v sebi že pred začetkom stvarjenja: je in ni hkrati; je nič (Bog in razen njega nič) in ni nič, ker je bistvo nič, da nečesa - ničesar - ni. Je paradoks, ne dialektika. Je celo že simulacija: nič, ki ga ni, je, a tako, da se posnema; posnetek pa vsebuje le podobo nečesa, je, kar ni. Ko človek po stvarjenju s svobodo uravnava svoje življenje in - se - ustvarja, se ne more rešiti omenjenega značaja nič, ki je njegov alter ego. Zato je po eni plati vsa konstrukcijskost sveta ena sama fantazmagorija (ludizem, magizem) nad ničem. Tudi bit je le okrepel nič (reč). Komunikacija med rečmi in živimi bitji pa je lingvizem: izmišljeni jeziki, ki jim človekova pripadnost živalski naravi daje značaj narodenosti, skrivnosti, globlje utemeljenosti.

Moj sistem kot tak in moja razlaga perspektivnosti sta dva od - mnogih - konstruktov. Drugi imajo druge sisteme in bodo perspektivnost razlagali drugače. Med posameznimi razlagami-sistemi bo prihajalo do dialogov in polemik. To je stvar prihodnosti; ni tema pričujoče knjige. Pričujoča knjiga je predvsem analiza in razlaga; v tem nujno konstrukt. Ker ima ambicijo, da bi bila vsaj v nekaterih točkah tudi filozofska in teološka, gre za sofisticiran, notranje umsko diferenciran konstrukt. Zdaj me ne zanimajo njegove posamezne napake, nelogičnosti, pomanjkljive razlage, površnosti, krivice do obravnavanih tem in ljudi. Vsega tega je polno; tega je pač več, več kot je empirije. (Spinozov "matematični sistem" - in more geometrico - je med najpopolnejšimi: ker je tako zgolj logičen in pušča empirijo zunaj. Aristotel je velik filozof, a njegov empirizem je kriv za vrsto netočnosti; recimo za trditev, da miši nastajajo iz moke.) V tem koncu knjige me ne zanima ne dialog z drugimi konstrukti ne popravljanje empiričnih in logičnih napak mojega konstrukta, vse z namenom, da bi ga učvrstil; da bi povečal njegovo logičnost, popolnost, prepričljivost, učinkovitost. Gre mi za nasprotno; za temeljno avtokritiko, za analizo temeljev, podmen, zgradbe, narave samega konstrukta kot sistema. Gre mi za to, da bi v sistem vgradil antisistem: kaos; logiko okužil z asociativiko; da bi pokazal na njegovo zapadlost nič, samoslepilnost. Da bi razumevanje tako poglobil ali razširil, da ne bi mislil več le z logiko, ampak enako z alogiko.

DRAMATIKA IN DRAMSKA PUBLICISTIKA V REVJI PERSPEKTIVE I. del

OSNOVNE UGOTOVITVE IN OPIS DRAMSKEGA GRADIVA, OBJAVLJENEGA V PERSPEKTIVAH

Tako rekoč ni članka, eseja, razprave ali monografije, ki se ukvarjajo s sodobno slovensko dramatiko, da ne bi ugotavljali njene kardinalne vloge tako znotraj literature kot tudi v poseganju na področje sociopolitičnega življenja Slovencev po letu 1945. To življenje pa je bilo, kot ni treba posebej poudarjati, neločljivo povezano s posegi političnih struktur v kulturno in umetniško delovanje posameznikov, skupin, revij pa tudi kulturnih in umetniških institucij.

Če želimo priti do objektivne podobe časa in dogodkov v njem in če želimo znanstveno objektivno ovrednotiti posamezne umetnostne pojave, potem je treba storiti najprej dvoje: zbrati in skrbno razvrstiti ohranjeno gradivo in šele na podlagi tako zbranega in razvrščenega gradiva začeti z analiziranjem posameznih stopenj v pojavljanju in recepciji dramatike, ki so jo objavile Perspektive. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da je ta dramatika del posebne usode, ki je vzpostavila Perspektive, jih nekaj časa tolerirala in nato ukinila tudi v imenu "vrednot", ki jih je problematizirala in tematizirala dramska ustvarjalnost.

V tem pogledu je dramatika in dramska publicistika, objavljena med leti 1960 in 1964 v reviji Perspektive, sicer delila usodo mnogih drugih slovenskih dramskih besedil, natisnjenih v drugih revijah in insceniranih bodisi na profesionalnih odrih ali se pogosteje na eksperimentalnih oz. neinstitucionalnih odrih, med katerimi je igral posebno vlogo Oder 57, saj so bila vsa besedila, objavljena v Perspektivah, odigrana naprej prav na njem.

Namen pričujoče raziskave ni samo v orisu razmerij med dramatiko, objavljeno v Perspektivah in njenim učinkovanjem v sociopolitičnem prostoru od poznih petdesetih do sredine šestdesetih let, marveč tudi v orisu notranjih razmerij med posameznimi dramskimi opusi, v določitvi pomena in mesta "perspektivaške dramatike" in spremljajoče dramske publicistike glede na objave tovrstnega gradiva v drugih revijah. To bo osnova za poglobljeni oris razmerja med dramskimi uprizoritvami na podlagi "perspektivaške dramatike" in sočasnimi drugimi uprizoritvami slovenskih del kakor tudi za oris razmerja med dramatiko v zgodnjih šestdesetih letih in sočasnimi evropskimi tokovi.

Taka raziskava pa je mogoča samo, če je osnovno gradivo primerno razvrščeno in obdelano, saj lahko le v taki obliki rabi za vse bodoče raziskave.

Pri razvrščanju in klasificiranju oz. bibliografski obdelavi omenjenga gradiva pa se je pokazalo, da so dosedanja poskusi evidentiranja in opisa gradiva, ki je osnova za kakršno koli resno in poglobljeno raziskavo, v precejšnji meri nepopolni, zavajajoči in celo napačni. Zaradi tega je bilo treba gradivo na novo pregledati, razvrstiti in bibliografsko opremiti.

Gradivo, ki govori o "perspektivaški dramatikiki" in dramski publicistiki, povezani z objavami v reviji Perspektive, je v okviru pričujoče raziskave razdeljeno na naslednje tematske bloke:

- A:** Drame oz. dramska besedila, objavljena v reviji *Perspektive*.
B: Knjižne objave dramskih besedil, objavljenih najprej v *Perspektivah*.
C: Uprizoritve teh dramskih besedil na slovenskih odrih.
D: Dramatika, objavljena v drugih slovenskih literarnih revijah med leti 1960-1964 (v času izhajanja *Perspektiv*).
E: Uprizoritve drugih slovenskih dram (sodobnih in starejših) v nekaterih slovenskih gledališčih med leti 1959-1966.
F: Literatura (o dramskih besedilih, objavljenih v *Perspektivah*, do leta 1994); z dodatkom:
F₁: Diplomске naloge slušateljev AGRFT ter oddelkov za slovanske jezike in književnosti in za primerjalno književnost Filozofske fakultete v Ljubljani. To gradivo, ki je le pogojno dostopno javnosti, pa je precej obsežno in raznovrstno; prav zaradi tega ga bo pričujoča razprava upoštevala in se nanj, kadar bo potrebno, tudi sklicevala.
D: Kronologija objav dramske publicistike v reviji *Perspektive*. Gradivo pod **D** bo objavljeno in ovrednoteno v drugem delu raziskave)

Že samo iz preglednice evidentiranega ter bibliografsko ter kronološko razvrščenega gradiva je dokaj dobro razvidna vloga dramatike v *Perspektivah*: objavljena so besedila, brez katerih si danes ne moremo predstavljati sodobne slovenske dramatike; tudi publicistika je, kot bo pokazala podrobna primerjalna analiza v drugem delu raziskave, odprla nekaj pomembnih, če ne kar usodnih vprašanj o položaju in ontološkem statusu umetnosti v monistični družbi. Ob tem je skoraj odveč omeniti, da je prav dramatika že od vsega začetka nakažovala, kakšni so in bodo mehanizmi, ki so povzročili tudi nasilno ukinitve revije sredi letnika 1963/64.

Ta dejstva postanejo še bolj jasna, ko primerjamo objave dramskih besedil v *Perspektivah* z objavami v drugih sočasnih slovenskih revijah. Ne da bi aprioristično vrednotili, moramo takoj ugotoviti, da je bila dramatika, objavljena v *Perspektivah* idejno in estetsko vznemirljivejša, inovativnejša, da se je skoraj programsko lotevala najbolj bolečih in hkrati "prepovedanih" tem in vprašanj (od posameznikove svobode do vloge osebnosti v razmerju do institucij in države, od marginalnosti ljudi "na robu" do demitizacije temeljnih mitov tedanje slovenske družbe, ki je bila - morda bo to lahko dokazala prav analiza "perspektivaške dramatike" - verjetno bolj totalitarna in represivna, kot pa smo pripravljeni priznati sedaj. Raziskava namreč vzpostavlja razgledišče, ki dovoljuje neovirano in tudi ideološko neobremenjeno analiziranje posameznih umetnostnih pojavov, njihovega medsebojnega razmerja in njihovega skupnega razmerja do socio-politične konstelacije v omenjenem obdobju.

Nič manj pomembna ni analiza estetskih struktur posameznih besedil. Ta analiza bo pokazala, da dramska besedila, objavljena v *Perspektivah*, v veliki meri izpolnjujejo tudi estetske zahteve, kar pomeni, da ne gre za "propagandistična" ali "aktualistična" besedila, katerih namen je poseganje v socialno in politično sfero na ravni diskurza, ki ga uporabljata ti dve ravnini v medsebojnem komuniciranju. Avtonomnost in estetska relevantna dramskih besedil, o katerih je govor, je opazna tudi v primerjavi z nekaterimi sočasnimi dramskimi besedili, ki po formalni in vsebinski strukturi sodijo v podobne makro strukture slovenske dramatike v poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih.

Ker moderne teatrološke teorije razumejo sodobno evropsko dramatiko (sodobnost je mišljena v časovnem razponu od začetka stoletja do naših dni) kot prostor, v katerem se ne izreka več (ali se poskuša izrekati) samo imanentne

resnice tega sveta, marveč ob njej tudi parcialne resnice posameznih skupnosti, skupin, ideoloških nazorov, institucionalnih mehanizmov in, ne nazadnje, tudi estetskih modelov, jo opisujejo kot potencialni prostor tribune ali tribunala.

Ta imanentno gledališki ali dramsko-gledališki prostor pa ni zamejen samo z notranjo "logiko", ki določa strukturno zgradbo posameznega besedila, njegov referencialni okvir glede na prostor in čas, je v sodobni dramatiki izrazito odprt, od tod težnja sodobne dramatike po fragmentarnosti in referencialnosti, v formalnem pogledu k sinkretistični formi. Težnja po razpiranju prostora in relativiziranju časa (nemara tudi drugih dramskih konstitutivnih kategorij) je izrazito prisotna tudi v dramatiki, objavljeni v Perspektivah, morda še bolj v prvih, torej skorajda sočasnih inscenacijah na deskah Odra 57.

Osnovni namen pričujoče raziskave bo prav v podrobnem in vzporednem analiziranju vseh tistih notranjih in zunanjih prvin, ki so oblikovale usodo posameznega dramskega besedila in ki hkrati sestavljajo "skupno usodo" vseh v Perspektivah objavljenih dramskih besedil. Raziskava torej sledi hkrati usodi vsakega posameznega besedila in "skupni usodi" vsega v Perspektivah objavljenega gradiva, ki sodi v področje dramatike in dramske publicistike oz. teatrološke teorije.

O dramatiki in dramatikih iz Perspektiv je bilo napisanega relativno veliko, čeprav je po drugi strani res (o čemer priča tudi gradivo, zbrano pod točko C v pričujočem delu raziskave), da tudi tu ne moremo govoriti o kakšni sistematiki ali celo jasno izraženi nameri, da bi gradivo monografsko obdelali skladno z znanstveno metodologijo, ki je danes v veljavi za področji literarne zgodovine in teatrologije.

Obdobje po Perspektivah je moralo namreč kar lep čas uporabljati kripto jezik, ko je opisovalo posamezne pojave, čeprav se zdi, da je bil le-ta marsikdaj kar ustrezen, saj je tudi dramatika, objavljena v Perspektivah, nemalokrat uporabljala podoben kripto jezik, ki ga ne smemo zamenjevati z običajnim literarnim kodom, kakršnega pozna vsako literarno besedilo, se pravi besedilo s primarno estetsko funkcijo. Zavedamo se, da je prav razmerje med kripto jezikom dramatike, objavljene v Perspektivah in literarno kodiranim jezikom te dramatike eno osrednjih in temeljnih vprašanj pričujoče raziskave.

Prav zaradi povedanega je dosedaj objavljena literatura v zvezi s Perspektivami in se posebej z besedili, ki so ožji predmet pričujoče raziskave, uporabna le pogojno, saj so cilji te literature vendarle v precejšnji meri drugače kot pa zastavljeni cilji pričujoče raziskave.

S tem ne želimo zmanjšati vrednosti tega gradiva; nasprotno, njegova vrednost, se posebej takrat, kadar je tudi pričevanjska, je izjemno dragocena in brez nje ni bilo in ne bo mogoče obnoviti nekaterih osnovnih in iz njih izvedenih dejstev. Brez teh dejstev pa je vsakršna literarnozgodovinsko in estetsko ovrednotena kronologija pravezaprav nemogoča. Vendar pa v veliki večini primerov to gradivo obravnava samo en vidik vprašanj, ki so predmet naše raziskave, se postavlja na eno samo (čeprav upravičeno in izrazito označeno) razgledišče, ali pa se loteva samo nekega izoliranega pojava, dogodka, avtorja ali dela.

Drugi problem, zaradi katerega je treba gradivo tako rekoč obdelati na novo, je skrit v dejstvu, da so posamezna pričevanja, esejistični, kritiški in spominski zapisi, pa tudi delne ali celovite analize dramskih besedil, raztreseni na mnogih mestih, kar otežuje celovit pregled nad samim gradivom, kaj šele nad njegovo natančno interpretacijo.

Ker gre za literarni in kulturni fenomen, izjemno pomemben za novo zgodovino, bi kazalo čim prej ustanoviti "Arhiv Perspektiv", kjer bi bilo gradivo shranjeno na ustrezen način in dostopno za nove raziskave.

Dramatiko v Perspektivah, kakor tudi dramsko publicistiko, pa namerava pričujoča raziskava osvetliti še z enega vidika. Na besedilih, o katerih smo zapisali, da brez njih ni mogoče govoriti o sodobni slovenski dramatiki, njihov vpliv pa sega vse do dramatikov naših dni, bo potrebno opraviti tudi literarno in dramaturško poglobljeno tekstualno analizo, ki bo odgovorila na naslednja vprašanja:

-Ali so dramska besedila, vsaj z nekaterimi konstitutivnimi prvinami, še v območju, ki ga je pokrivala tradicionalna evropska tragedija, razumljena kot "najvišja oblika pesniške umetnosti", in če niso, kateri elementi klasične tragedije kot strukture in vsebine so še prisotni kot samostojni deli "odprte dramske strukture";

-kakšno je razmerje med tragičnimi elementi in elementi sodobnih, "nadmestnih" dramskih zvrsti, med katerimi sta najpogostejši in najpomembnejši tragikomedija in groteska (z drugimi besedami: kako se v tej dramatiki pojavlja in preoblikuje sinkretistična forma, značilna za velik del sodobne evropske dramatike);

-v kakšni dramaturški strukturi se pojavlja poetična drama oz. njene bistvene sestavine; kako sploh lahko označimo "poetično dramo";

-kakšno vlogo igrajo dramska besedila, objavljena v Perspektivah glede na ustvarjalne opuse posameznih dramatikov in kakšno mesto zavzemajo v mega-strukturi slovenske sodobne dramatike.

KATJA MIHURKO: BIBLIOGRAFIJA

A Drame, objavljene v reviji *Perspektive* in njihove uprizoritve na slovenskih odrih

1. LETNIK: 1960/61

Dominik Smole: Antigona

September 1960, št. 1, str. 92-113; oktober 1960, št.2, str.129-155, november 1960, št.3, str. 300-316.

Uprizoritve:

Oder 57, sezona 1959/60

Drama SNG Ljubljana sez.1960/61

Drama SNG Maribor sez. 1960/61

Slovensko stalno gledališče v Trstu , sez. 1970/71

Mestno gledališče ljubljansko, sez.1982/83

Prešernovo gledališče Kranj, sez. 1987/88

Primož Kozak: Afera

Marec 1961, št.7, str. 786-815, april 1961, št. 8, str. 955-981.

Uprizoritve:

Oder 57, sez.1960/61

Drama SNG Ljubljana , sez.1961/62

Drama SNG Maribor, sez. 1973/74

Prešernovo gledališče Kranj, sez. 1978/79

Slovensko stalno gledališče Trst, sez .1987/88

Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok

Junij 1961, št. 10, str. 1230-1242.

Uprizoritve:

Oder 57, sez.1961/62

Drama SNG Ljubljana, sez.1970/71

2.LETNIK 1961/1962

Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok

September 1961, št. 11, str.89-103; oktober 1961, št.12, str.215-235.

Dane Zajc: Otroka reke

November 1961, št.13, str. 363-384, december 1961, št. 14, str. 393-411, januar 1962, št. 15, str.526-543.

Uprizoritve:

Oder 57, sez. 1961/62

Peter Božič: Vojaka Jošta ni

Februar 1963, št. 16, str. 641-665.

Uprizoritve:

Oder 57, sez .1961/62

Primož Kozak: Dialogi

Maj 1962, št. 19, str.1039-1069.

Uprizoritve:

Oder 57 , sez.1962/63

Slovensko stalno gledališče Trst, sez.1964/65

Marjan Rožanc: Stauba

Februar 1963, št. 16, str. 725-759.

Uprizoritve:

Oder 57, sez.1961/62

Marjan Rožanc: Klet

April 1962, št.18, str. 927-972.

Neuprizorjeno

3. LETNIK: 1962/63

Peter Božič: Kaznjenci

Št.26, str.653-687.

Uprizoritve:

Oder 57, sez.1963/64

Dušan Jovanović: Predstave ne bo

Št.28-29, str. 1017-1037.

Neuprizorjeno.

4. LETNIK 1963/64

Ne objavljajo več dramskih besedil. (Dodati je treba, da je ta letnik zaradi nasilne ukinitve nepopoln; prim. tudi Repe: 1990, str. 68-72.)

B Knjižne objave dram, objavljenih v Perspektivah

Dominik Smole: Antigona

- 1.) DZS, Ljubljana 1961
- 2.) DZS, Ljubljana 1972
- 3.) v: Tri drame, Mladinska knjiga, Ljubljana 1975
- 4.) Mladinska knjiga, Ljubljana 1979

Primož Kozak: Afera:

- 1.) DZS, Ljubljana 1962
- 2.) DZS, Ljubljana 1992
- 3.) v: Sodobna trilogija. Slovenska matica, Ljubljana 1969
- 4.) v: Tri drame, Mladinska knjiga Ljubljana 1975

Primož Kozak: Dialogi

V: Sodobna trilogija, Slovenska matica, Ljubljana 1969

Dane Zajc: Otroka reke

- 1.) Cankarjeva založba, Ljubljana 1963
- 2.) Dane Zajc: Igre, Mladinska knjiga 1989
- 3.) v: Dane Zajc v petih knjigah; Emonica, Ljubljana 1990

Peter Božič: Vojaka Jošta ni

Obzorja, Maribor 1970

Peter Božič: Kaznjenci

Obzorja, Maribor 1970

C Uprizoritve dram, objavljenih v Perspektivah, na slovenskih odrih

DOMINIK SMOLE: ANTIGONA

Oder 57

Režiser: Franci Križaj

Dramaturg: Janko Kos

Scenograf: Janez Bernik

Kostumograf: Nada Souvanova

Premiera: 8.4.1960 (5 predstav)

Kreon: Jurij Souček

Teirezias: Branko Miklavc

Ismena: Iva Zupančičeva

Hajmon: Brane Ivanc

Paž: Danilo Benedičič

Stražnik: Dušan Skedl

Glasnik: Tone Slodnjak

Zbor: Rudi Kosmač

Bibliografija:

Č. J.: "Antigona". K premieri nove slovenske drame.

Primorski dnevnik 16/1960 (26.4.), št. 100, str.3

Golouh, Marina: Antigona.

Delo 2/1960 (12.4.), št.101, str.6

Keše, Niko: Dominik Smole in Antigona.

Mladina 17/1960 (14.4.), št. 15, str.7

Keše, Niko: Štiri krstne predstave.

Mlada pota 8/1959/60, št.9, str.536-537

Kraigher, Dragana: Končna postaja - osveščenost.

Tribuna 7/1960 (11.5.), št.9

Kralj, Vladimir: Dominik Smole: Antigona.

Naša sodobnost 6/1959, št.8-9, str.857-859

Predan, Vasja: Smoletova "Antigona".

Ljubljanski dnevnik 9/1960 (12.4.), št.87, str.3

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 11477-11482.

Drama SNG Ljubljana

Režiser: Slavko Jan

Scenograf: akad. kipar Drago Tršar

Kostumograf: Mija Jarčeva

Lektor: prof. dr. Anton Bajec

Premiera: 25.12.1960 (24 predstav)

Kreon: Jurij Souček

Ismena: Štefka Drolčeva

Teiresias: Stane Sever, Branko Miklavc

Haimon: Boris Kralj

Paž: Ali Raner

Zbor: Andrej Kurent

Stražnik: Lojze Rozman

Glasnik: Dušan Škedl

Bibliografija:

Brezovar, Marjan: Smoletova Antigona.

Delo 2/1960 (31.12.), št.357, str.6

F.(atur), S.(ilvo): Štiri premiere v enem mesecu.

Tribuna 8/1961 (15.1.), št. 1

Milič, Jolka: Ismena - to smo mi.

Naši razgledi 9/1961 (14.1.), št.1, str.14-15

Predan, Vasja: Antigona.

Naši razgledi 9/1961 (28.1.), št.22, str.532-533

Rudolf, Branko: Kdo in kaj je Polineik?

Naši razgledi 9/1961 (28.1.), št.2, str.39-40

Rudolf, Branko: Še in še o Antigoni-pa zakaj?

Naši razgledi 9/1961 (25.2.), št.4, str.87

Smasek, Lojze: Dognanost na drobno.

Večer 15/1960 (30.12.), št. 304, str.2

Štih,Bojan: Kreon ali Antigona.

Naša sodobnost 8/1961, št.6, str.557-565

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št.11483-11544.

Drama SNG Maribor

Režija: Miran Herzog

Scenograf: akad.slikar Ive Seljak-Čopić

Kostumografinja: akad. slikarka Vlasta Hegedušič

Lektor: prof. Bruno Hartman

Premiera:5.11.1960 (12 predstav)

Kreon: Marjan Bačko

Ismena: Mija Mencejeva

Haimon: Janez Klasinc

Teiresias: R. Lavrač

Stražnik: Anton Petje

Paž: Stane Potisk

Zbor: Boris Kočevar

Glasnik: Boris Brunčko

Bibliografija:

Gruen, Herbert: Mariborska Drama.

Naša obzorja 12/1960/61 št.1-2, str.74-75; št.7-8, str.352-355

Predan, Vasja: Antigona.

Naši razgledi 8/1960 (26.11.), št.22, str.532-533

Rudolf, Branko: Dve domači premieri v Mariboru.

Delo 2/1960 (9.11.), št.307, str.6

Smasek, Lojze: O čem molči Antigona?

Večer 15/1960 (7.11.), št.260, str. 3

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 11478-11482.

Slovensko stalno gledališče v Trstu

Režiser: Mile Korun

Scenograf: Klavdij Palčič

Kostumografinja: Marija Vidau

Premiera: 6.3.1971 (20 predstav)

Ismena: Mija Sardočeva

Kreon: Anton Petje

Haimon: Silvij Kobal

Teiresias: Jožko Lukeš

Paž: Livij Bogatec

Stražnik: Alojz Milič

Glasnik: Stane Raztresen

Zbor: Bogdana Bratuževa, Marta Cancianijeva, Miranda Caharijeva, Nora Jankovičeva, Lidija

Kozlovičeva, Mira Šampetova, Marija Oficija

Bibliografija:

Inkret, Andrej: Slovensko stalno gledališče Trst: Dominik Smole: Antigona.

Naši razgledi 19/1971 (9.4.), št.7, str.211-212

Korun, Mile: O Smoletovi "Antigoni", drugačni drami o upor, nasilju in oblasti. Razgovor zapisal Sergej Verč.

Primorski dnevnik 27/1971 (28.2.), št.50, str.5

Verč, Sergej: Odlična uprizoritev "Antigone" v postavitvi režiserja Koruna. Letošnja predzadnja premiera Slovenskega gledališča.

Primorski dnevnik 27/1971 (14.3.), št.62, str.5

Trekman, Borut: Odsev časa in sveta. Antigona Dominika Smoleta v Slovenskem gledališču v Trstu.

Dnevnik 20/1971 (9.3.), št. 66, str.5

nn: Poudarjena gledališkost .Z uprizoritvijo Smoletove Antigone je Slovensko gledališče v Trstu proslavilo lep jubilej: dvestoto povojno premiero. Delo je režiral Mile Korun.

Delo 13/1971 (10.3.), št.66, str.5

Ikonografsko gradivo je v Slovenskem gledališkem in filmskem muzeju, Ljubljana.

Mestno gledališče ljubljansko

Režiser: Franci Križaj

Drematurg: Aleksander Zorn

Scenograf: Miodrag Tabački

Kostumografinja: Alenka Bartl

Lektorica: Majda Križaj

Premiera: 18. 1. 1983

Ismena: Jožica Avbelj, Nadja Strajnar

Kreon: Tone Kuntner

Haimon: Slavko Cerjak

Teiresias: Zlatko Šugman

Paž: Boris Ostan

Stražnik: Evgen Car

Glasnik: Srečko Špik

Zbor: Alenka Cigoj, Franček Drofenik, Jurij Gustin, Marija Lojk, Slavko Strnad, Srečko Špik, Rok Bogataj, Špela Bogataj, Mateja Pregelj

Bibliografija:

Inkret, Andrej: Smoletova Antigona na novo v Mestnem gledališču.

Delo 25/1983 (21.1.), št.16, str.7

Juvan, Marko: Mitologija Smoleta.

Mladina: 40/1983 (14.4.), št. 15, str.34-35

Novak, Jernej: Vladarji izničenega sveta. Dominik Smole: "Antigona" v režiji Francija Križaja v Mestnem gledališču ljubljanskem.

Dnevnik 32/1983 (20.1.), št.18, str.5

Smasek, Lojze: Neljubi iskalci drugačnosti. Dominik Smole: "Antigona"- premiera v Mestnem gledališču ljubljanskem.

Večer 38/1983 (21.1.), št.16, str.4

Žokalj Jesih, Bojana: Lepota in moč besede.

TV-15 30/1983 (27.1.), št.4, str.6.

Ikonografsko gradivo je v arhivu Mestnega gledališča ljubljanskega, Ljubljana.

PRIMOŽ KOZAK:AFERA

Oder 57

Režiser: Franci Križaj
Dramaturg: Taras Kermauner
Scenograf: Jaka Savinšek
Kostumograf: Anja Dolenčeva
Premiera: 20.3.1961 (9 predstav)

Komisar: Jurij Souček
Komandant: Marjan Benedičič
Bernard: Marjan Hlastec
Simon : Lojze Rozman
Marcel: Božo Ulaga
Kristjan: Ali Raner

Bibliografija:

Fatur, Silvo: Dvoje mnenj o Kozakovi Aferi.
Tribuna 8/1961 (15.4.), št. 6

Hoefer, Janez: Prispevek k diskusiji.
Naši razgledi 9/1961 (11.3.), št.5, str.113-114

Konjar, Viktor: Kozakova Afera in sodobna slovenska dramatika.
Mlada pota 8/1960/61, št.7, str.407-410

Kozinc, Željko: Ob "Aferi" Primoža Kozaka.
Mladina 18/1961 (20.4.), št.15, str.8

Kraigher, Dragana: Poosebljene ideje.
Tribuna 8/1961 (15.4.), št.6

Kralj, Vladimir: Avantgardna dramatika na ljubljanskih odrih.
Naša sodobnost 8/1961, št.10, str.948-949

Pirjevec, Dušan: O Aferi Primoža Kozaka.
Delo 3/1961 (28.3.), št.8, str.6

Predan, Vasja:Afera.
Ljubljanski dnevnik 9/1961 (29.3.), št. 73, str.4

Predan, Vasja:Afera.
Naši razgledi 9/1961 (13.5.), št. 9, str.221-222,

Saksida, Stane: Ob Aferi.
Naši razgledi 9/1961 (8.4.), št.7, str.173

Ikonografsko gradivo je v Slovenskem gledališkem in filmskem muzeju, Ljubljana.

Drama SNG Ljubljana

Režiser: France Jamnik
Lektor: prof. Mirko Mahnič
Scenograf: akad. kipar Janez Lenassi
Kostumi: Anja Dolenčeva
Premiera: 12.12.1961 (22 predstav)

Jeremija, komisar štaba CNL: Jurij Suček
Matej, komandant okrožja: Jože Zupan
Bernard, načelnik cone: Andrej Kurent
Simon, komandant brigade:Lojze Rozman

Marcel, komisar brigade: Rudi Kosmač
Kristjan, zvezni oficir pri štabu cone: Danilo Benedičič
Oficir: Dušan Škedl

Bibliografija:

Kralj, Vladimir: Primož Kozak: Afera.
Naša sodobnost 9/1962, št.3, str.280-282

Predan, Vasja: Afera.
Naši razgledi 10/1962 (13.1.)st.1, str.14

Smasek, Lojze: Filozofija v dialogih; P. Kozak: Afera, Ljubljanska Drama 12.12.1961.
Večer 16/1961 (16.12), št.291, str.5

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št.26925-26974

Drama SNG Maribor

Režiser: Borut Gombač
Dramaturg: Tone Partljič
Scenograf: Avgust Lovrenčič
Kostumografinja: Anja Dolenčeva
Jezikovno vodstvo: Cita Kostevškova
Premiera: 18.1.1974 (20 predstav)

Jeremija: Arnold Tovornik
Matej: Jože Zupan
Marcel: Marjan Bačko
Bernard: Boris Kočevar
Simon: Rado Pavalec
Kristjan: Volodja Peer
Oficir: Evgen Car
Vojaki : Franci Gabrovšek, Ivo Leskovec, Jože Samec, Franjo Vičar,

Bibliografija:

Frelj, Emil: Izvirna slovenska dramatika na mariborskem gledališkem odru. (P. Kozak: Afera);
Mariborsko kulturno pismo.
Primorski dnevnik 30/1974 (2.2.), št.9, str.5

Predan, Vasja: Počlovečena teznost; Mariborska Drama je v režiji Gombača uprizorila dramo P.Kozaka Afera.
Delo 16/1974 (22.1.), št.17, str.7

Švajncar, Marija ml.: P.Kozak: Afera. Drama SNG Maribor.
Dialogi 20/1974, št.3, str.204-206

Trekman, Borut: P. Kozak: Afera. Drama SNG Maribor.
Naši razgledi 22/1974 (22.2.), št.4, str.97-98

Vidic, Ivan: Od Afere do Orla. Neuradno o gledališki premieri.
ITD 1/1974 (29.1.), št.4, str.9

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 26975.

Slovensko stalno gledališče v Trstu

Režiser: Dušan Jovanović
Priredba: Andrej Inkret

Lektorstvo: Jože Faganel
Dramaturgija : Andrej Inkret
Scenografija: Dušan Jovanović
Kostumografija: Marija Vidau
Premiera: 1.3.1988

Jeremija: Tone Gogala
Matej: Alojz Milič
Bernard: Anton Petje
Simon: Vladimir Jurc
Marcela: Bogdana Bratuž
Kristjan: Adrijan Rustja

Bibliografija:

Čuk, Marij: Kozakova Afera je novo poglavje komornega odra SSG. Spor med dvema konceptoma revolucije.

Primorski dnevnik 44/1988 (3.3.), št.49, str.11

Grandovec, Helena: Afera Primoža Kozaka na komornem odru SSG Trst. Zgoščeno, vendar gledljivo.

Večer 43/1988 (4.3.), št.53, str.5

Novak, Jernej: Kozakova "Afera" v Slovenskem stalnem gledališču v Trstu. Vznemirljivo, zavezujoče, aktualno.

Dnevnik 37/1988 (4.3.), št. 62, str.12

Poč, Miro: Z Afero še ni konec zadreg.

Delo 30/1988 (4.3.)št.53, str.6

Predan, Vasja: Slovensko stalno gledališče Trst. Primož Kozak: Afera.

Naši razgledi 36/1988 (11.3.), št.5, str.142

Vurnik, France: Material za upor in revolucijo.

Delo 30/1988 (3.3.), št.52, str.5

VITOMIL ZUPAN: ALEKSANDER PRAZNIH ROK

Oder 57

Režiser: Staš Potočnik
Scenograf: Savo Sovre
Glasba: Janez Gregorc
Dramaturg: Primož Kozak
Premiera: 3. 12. 1961 (2 predstavi)

Aleksander: Tone Slodnjak
Antibraks: Brane Ivanc
Ajsa: Marija Benkova
Diogen : Branko Miklavc
Fric: Marjan Hlastec
Kip Apolona: Janez Hočevar
Kip Afrodite: Alenka Boletova
Aristotel: Emil Rižnar

in

Kristijan Muck, Vinko Hrastelj, Janez Bermež, Stane Sumrak, Beno Strah, Franci Gabrovšek, Jože Olaj, Marta Pestatorjeva, Jana Šmidova, Alenka Boletova.

Bibliografija:

Ivanc, Miran: Hotenje še ni realizacija.

Delavska enotnost 3/1961 (5.12), št. 50, str.9

Predan, Vasja: Aleksander praznih rok.

Ljubljanski dnevnik 10/1961 (5.12.), št. 280, str.4

Predan, Vasja: Aleksander praznih rok.

Naši razgledi 9/1961 (27.12.), št.24, str.564

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 15846- 15859

Drama SNG Ljubljana

Režiser: Mile Korun

Scenograf: Mile Korun

Kostumografinja: Mija Jarčeva

Lektor: Mirko Mahnič

Premiera 16. 1. 1971 (26 predstav)

Dvorjan, Prvi stražar, Sel v naredniški opravi: Danilo Benedičič

Antibraks: Polde Bibič

Mladi gardist, Atenski meščan, Tretji sel : Tone Gogala

Narednik Fric: Marjan Hlastec

Pisar, Filon iz Korlane: Janez Hočevnar

Obtoženi vojak, Atenski meščan, Mož v temnem ogrinjalu: Tone Homar

Grški bosjak, Drugi stražar, Drugi sel: Rudi Kosmač

Član komisije: Boris Kralj

Diogen: Branko Miklavc

Razbojnik, Atenski meščan: Kristijan Muck

Gardist: Vinko Podgoršek

Član Komisije: France Presetnik

Aristotel: Janez Rohaček

Šef komisije: Jurij Souček

Čevljar Simonid: Dušan Škedl

Armistet: Aleksander Valič

Aleksander: Dare Valič

Točajka: Marjana Brecljeva

Žena narednika Frica: Mila Kačičeva

Ajša: Iva Zupančičeva

Bibliografija:

Frelj, Tone: Vitomil Zupan, Aleksander praznih rok

Prostor in čas 2/1971 št. 5/6 str. 314-315

Smasek, Lojze: Če ne bi bilo pridiganja...?

Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok, premiera v drami SNG Ljubljana.

Večer 26/1971 (20.1.), št.15, str.8

Snoj, Jože: Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok. Premiera slovenskega dramskega besedila v Drami SNG Ljubljana. Režiser Mile Korun je storil vse, kar je mogel!

Delo 13/1971 (27.1.), št. 24, str.5

Trekman, Borut: Zgodovinska parabola. Zupanov Aleksander praznih rok v ljubljanski Drami.

Dnevnik 20/1971 (19.1.), št.17, str.5

Trupej, Andrej: Aleksander praznih rok.

Mladina 28/1971 št. 17, str.23

Zupančič, Mirko: Drama SNG Ljubljana: Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok.
Naši razgledi 19/1971 (26.2.), št. 4, str. 112-113

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št.: 17950-17979 in 28455-28457.

DANE ZAJC: OTROKA REKE

Oder 57

Režiser: Taras Kermauner
Scenograf: Maks Sedej ml.
Kostumograf: Anja Dolenčeva
Dramaturg: Franci Križaj
Glasba: Alojz Srebotnjak
Premiera: 22.1.1962 (8 predstav)

Reka: Iva Zupančič
Dan: Danilo Benedičič
Pesnik: Dare Źlaga
Kamnita ptica, Źenska: Mija Janžekovič
Tujec: Marjan Kralj
Zbor: Rudi Kosmač
Straža 1: Kristijan Muck
Straža 2: Janez Strah

Bibliografija:

K.(raigher) D.(ragana) : Start z vprašanjem.
Tribuna 9/1962 (22.2.), št.3

Novak, France: Dane Zajc, Otroka reke.
Naša sodobnost 9/1962, št.4, str.375-376

Pogačnik, Bogdan: Reka atmosfere.
Delo 4/1962 (27.1.), št.26, str.6

Predan, Vasja: Otroka reke.
Dnevnik 11/1962 (25.1.), št.22, str.4

Predan, Vasja: Otroka reke.
Naši razgledi 10/1962 (7.4.), st.7, str.138

Ratej, Olga: Po TT Festivalu malih odrov v Sarajevu. Nekaj besed.
Tribuna 9/1962 (17.4.), št. 15, str.7

Smasek, Lojze: Pristna poezija.
Večer 17/1962 (24.1.), št.19, str.2

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 11545-11569 in 28074-28081.

PETER BOŽIČ: VOJAKA JOŠTA NI

Oder 57

Režiser: Źarko Petan
Dramaturg: Janko Kos

Scenograf: Janez Bernik
 Kostumograf: Adriana Bernik
 Glasba: Darijan Božič
 Premiera: 26.6.1962 (12 predstav)

Živi mizar Jošt, Mrtvi mizar Jošt, Živi vojak Jošt, Mrtvi vojak Jošt: Branko Miklavc
 Gospodar: Lojze Rozman
 Gospodarica: Štefka Drolčeva
 Hlapec: Tone Slodnjak
 Dekla, ki kuha: Mija Janžekovič
 Lekarnarjeva hči: Alja Tkačeva
 Prvi po veljavi, Drugi po veljavi: Branko Ivanc
 Izslednik: Kristijan Muck

Bibliografija:

Predan, Vasja: Vojaka Jošta še ni.
 Ljubljanski dnevnik 11/1962, (28.2.), št.56, str.4

Samsek, Lojze: Drug mimo drugega. Ob krstni predstavi Božičeve igre "Vojaka Jošta ni" na Odru 57 v ljubljanski Križankah.

Večer 17/1962, (27.2.), št.48, str.5

nn: Navdušenje za "Vojaka Jošta ni"

Ljubljanski dnevnik 11/1962 (12.5.) št.127, str.9

nn: Nov kandidat za Sterijino pozorje.

Večer 17/1962 (27.2.), št.48, str.4

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št. 13498- 13503

PRIMOŽ KOZAK: DIALOGI

Oder 57

Režiserja: Taras Kermauner in Franci Križaj

Premiera: 6.9. 1962 (6 predstav)

Martin Karl Haymann: Janez Rohaček

Dr. Peter Sigismund: Dare Ulaga

Dr. Benedikt Minsky: Rudi Kosmač

Ing. Lukas Mender: Andrej Kurent

Mathias: Božo Vovk

Bibliografija:

Inkret, Andrej: Primož Kozak , Dialogi.

Perspektive 3/1962/63, št.28-29, str.1125-1131

Paš, Ingo: Svet brez čustva.

Tribuna 9/1962 (3.10.), št. 15

Predan, Vasja: Jugoslovanske gledališke igre. Prosto po narodni pesmi.

Delo 5/1963 (9.5.), št. 125, str.5

Snoj, Jože: Primož Kozak, Dialogi.

Naši razgledi 10/1962 (6.10.), št.19, str.375

Vidmar, Josip: Primož Kozak: Dialogi.

Delo 4/1962 (26.9.), št.265, str.6

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št.: 13435-13448; 26976-26979; 28083-28084.

Slovensko stalno gledališče v Trstu

Režiser Jože Babič

Premiera: 12.1.1965 (12 predstav)

Martin Karl Haymann: Stane Raztresen

Dr. Peter Sigismund: Rado Nakrst

Dr. Benedikt Minsky: Jožko Lukež

Ing. Lukas Mender: Silvij Kobal

Mathias: Edvard Martinuski

Bibliografija:

Koren, Jože: Večer sodobne slovenske dramatike v tržaškem Slovenskem gledališču. (Primož Kozak: Dialogi; Igor Torkar: Študentska soba; Saša Vuga: Bernardek)

Primorski dnevnik 21/1965 (24.1.), št.20, str.3

MARJAN ROŽANC: STAVBA

Oder 57

Režiser: Polde Bibič

Dramaturg: Veno Taufer

Premiera: 5.4. 1963 (11 predstav)

Veliki: Lojze Rozman

Grbavi: Tone Slodnjak

Mladi: Brane Ivanc

Stari: Tone Homar

Palko: Tone Kačičnik

Dekle: Iva Zupančičeva

Veseljak: Danilo Benedičič

Bibliografija:

Bartol, Vladimir: Novost na ljubljanskem "Odru 57" . M. Rožanc: "Stavba". Skrbna in tenkočutna interpretacija.

Primorski dnevnik 19/1963 (24.4.) št.97, str.3

Brecelj, Barbara: Nedograjena "Stavba"

Tribuna 10/1963 (17.4.), št.11

Čolnik, Aleksander: Stavba.

Sodobnost 10/1963, št.6, str. 569-570

Marinčič, Vesna: Marjan Rožanc, Stavba.

Mladina 20/1963 (13.4.), št.14, str.7

Vidmar, Josip: M. Rožanc, Stavba.

Delo 5/1963 (16.4.), št. 104, str.5

Ikonografsko gradivo je v Slovenskem gledališkem in filmskem muzeju, Ljubljana.

PETER BOŽIČ: KAZNJENCI

Oder 57

Režiserja: Mija Janžekovič in Tone Slodnjak
 Scenograf: Aleš Šarec
 Koreograf: Majna Sevnikova
 Premiera: 21.12.1963 (11 predstav)

Prvi kaznjenec: Kristijan Muck
 Drugi kaznjenec: Polde Bibič
 Tretji kaznjenec: Branko Miklavc
 Stražnik: Janez Hočevnar
 Sprevodnik: Branko Ivanc
 Plesalka: Štefanija Drolčeva
 Slepa potnica: Mija Janžekovič

Bibliografija:

Čolnik, Aleksander: Kaznjenci Petra Božiča.
 Sodobnost 11/1964, št.2, str.182-184

Paš, Ingo: Peter Božič, Kaznjenci.
 Tribuna 11/1964 (8.1.), št. 1

Predan, Vasja: Kaznjenci.
 Ljubljanski dnevnik 12/1963 (23.12.), št.348, str.2

Smasek, Lojze: Koristna primerjava. (Zapis o Božičevih Kaznjencih in Javorskovi Kriminalni zgodbi, izvedenih v okviru Tedna slovenske dramatike v Celju.)
 Večer 19/1964 (11.4.), št. 86, str.5

Vidmar, Josip: Peter Božič, Kaznjenci.
 Delo 5/1963 (24.12.), št. 351, str.3

Žmavc, Janez: Kaznjenci in Kriminalna zgodba. Celjski teden slovenske dramatike.
 Delo 6/1964 (11.4.), št. 100, str.5

Ikonografsko gradivo v Centru za teatrologijo in filmologijo AGRFT pod št.13498-13503.

D Dramatika, objavljena v slovenskih literarnih revijah med leti 1960-1964 (v času izhajanja Perpektiv)

NAŠA SODOBNOST

1960

Matej Bor: Pajčolan iz mesečine, št.1, str.27-54; št.2, str.109-128

Bratko Kreft: Smrtne blodnje (Odlomek iz drame "Balada o poročniku in Marjutki"), št.4, str.306-313

Marjan Rožanc: Jutro polpreteklega včeraj, št.5, str.398-418, št.6, str.507, 517

Josip Tavčar: In vendar nočem biti mačka (monolog), št.11, str.986-990

1961

Nobene objave slovenske dramatike.

1962

Mirko Zupančič: Hiša na robu mesta, št.7, str.599-611; št.8, str.725-739; št.9, str.913-924

1963

Nobene objave slovenske dramatike.

1964

Smiljan Rozman: Veter, št.9, str.836-855, št.10, str.1011-1030

NOVA OBZORJA

1960

Bratko Kreft: Balada o poročniku in Marjutki, št.5-6, str. 239-242

1961

Gruen Herbert: Monolog, št.5-6, str. 239-242

Janez Žmavc: Rok in Lea (III. dejanje), št. 9-10, str. 410-418

1962

Leopold Suhodolčan: S...O...S, št.9-10, str.426-436

1963

Bratko Kreft: Umrl je pesnik, št.7-8, str.307-326

1964

Smiljan Rozman: Zvonovi, št.10, str.448-458

Marjan Rožanc: Zadnji čudež tehnike, št.5, str.195-200

Leopold Suhodolčan: Človek, ki je bil, št.8-9, str.407-418

Saša Vuga: Krivci, št.2, str.74-86

Janez Žmavc: Jubilej, št.1, str.32-40

PROBLEMI

1962/63

Matjaž Kmecl : Avtomobili (radijska igra), št.6, str.502-519

Miloš Mikeln: Administrativna balada, št.1, str.36-55, št.2, str.113-127

1963/64

Nobene objave slovenske dramatike.

1964/65

Saša Vuga: Bernardek, št.18-19, str.642-664

Matjaž Kmecl: Za naš skupni socializem, št.20-21, str.830-851

Leopold Suhodolčan: Norec iz mesta D., št.24, str.1207-1226

E Uprizoritve slovenskih dram v nekaterih slovenskih gledališčih med leti 1959 in 1966

DRAMA SNG LJUBLJANA

Sezona :1955/56

J. Javoršek: Povečevalno steklo/ režija A. Hieng

D. Smole Potovanje v Koromandijo/F. Jamnik

I. Cankar: Pohujšanje v dolini šentflorjanski / V. Molka

1956/57

B. Kreft: Kranjski komedijantje/B. Kreft

I. Potrč: Krefli / S.Jan

A.T.Linhart: Ta veseli dan ali Matiček se ženi / V. Molka

1957/58

B.Miklavc: Tri pantomime / V. Molka

J.Žmavc: V pristanu so orlove lupine / S. Jan

1958/59

I.Cankar: Za narodov blagor / M. Korun

F.Kozak: Punčka / V. Molka
M.Bor: Zvezde so večne/ S. Jan
O. Župančič: Noč na verne duše / F. Žižek

1959/60

P.Golia Sneguljčica/ M. Korun

1960/61

D. Smole: Antigona/ S.Jan
F.S. Finžgar: Razvalina življenja/ V. Molka

1961/62

I. Torkar: Svetloba sence/ S. Sever
P.Kozak: Afera / F. Jamnik
I. Cankar: Kralj na Betajnovi /S. Jan
M. Zupančič: Hiša na robu mesta / M. Korun
B. Kreft: Kranjski komedijantje / B. Kreft

1962/63

M. Mikeln: Administrativna balada/M. Korun
V. Zupan: Če denar pade na streho/ V.Molka

1963/64

I. Potrč: Na hudi dan si zmerom sam / F. Jamnik

1964/65

M. Zupančič: Dolina nešteti radosti/F. Jamnik
I. Cankar: Pohujšanje v dolini šentflorjanski/M. Korun

1965/66

M.Mihelič: Ura naših dni/ M. Korun
A.T.Linhart: Ta veseli dan ali Matiček se ženi/ V. Molka

MESTNO GLEDALIŠČE LJUBLJANSKO

1955/56

A. Leskovec: Dva bregova/ I. Pretnar
M.Bor: Vesolje v akvariju/ J. Tiran
P. Golia: Srce igračk / I. Pretnar

1956/57

I.Cankar: Pohujšanje v dolini šentflorjanski / J. Tiran
A.Remec: Magda / F. Delak
I. Torkar: Pozabljeni ljudje / I. Pretnar

1957/58

K. Brenkova: Čarobna paličica/ J. Tiran

1958/59

M.Mahnič: Balada o ulici/ V. Molka
I.Torkar: Delirij/ S. Sever

1959/60

J.Moder: Kekec/ J.Tiran
B.Kreft: Balada o poročniku in Marjutki /B.Kreft
M.Bor: Pajčolan iz mesečine/ J.Gale

M.Zupančič: Rombino, žalostni klovn /M. Kragelj

C.Golar: Vdova Rošlinka /J.Tiran

1960/61

A. Ingolič: Tajno društvo PGC /B. Battelino

I.Cankar: Za narodov blagor/ I. Pretnar

B.Grabnar:Ob sedmih pod trančo. (Mimo načrta.)/J.Tiran

1961/62

V. Strgar: Heroica/ I. Pretnar

M.Vilhar & M. Mahnič: Večer v čitavnici (Detelja. Župan. Poštena deklica)./M.Mahnič

M. Mihelič: Veverica ne more umreti/ J. Gale

J. Vrhunc: Prodajalec sanj / J. Vrhunc

V. Zupan: Barbara Nives / J. Vrhunc

1962/63

B. Hofman: Dan in vsi dnevi /J. Vrhunc

J. Vrhunc: Vrtiljak igrač/J. Vrhunc

Mala Pehta (teksti K. Kovič: Stanovanjska komedija, M. Kolen: Revolucij ne bo več, I. Torkar: Branjevske čenče, J. Menart: Razorožitev skozi stoletja) / J. Gale

1963/64

M. Bor: Raztrganci /L. Potokar & J. Tiran

J. Javoršek: Kriminalna zgodba/ J. Vrhunc

F. Vurnik: Pošta "Balon" /I. Pretnar

1964/65

B. Kreft: Kreature/ J. Gale

I. Torkar: Balada o črnem noju/ I. Torkar

J. Vrhunc: Sonček, sonček zlati/ J. Vrhunc

1965/66

M. Mikeln: Inventura / M. Herzog

B. Trekman: Ničesar ne obžalujem. (Poetično dramska montaža.)/ B. Trekman

S. Miklavc: Requiem zahvale/ S. Miklavc

EKSPERIMENTALNO GLEDALIŠČE V LJUBLJANI

D. Lokar: Konjiček /B. Baranovičeva

AD HOC

1959/60

M. Rožanc: Jutro polpreteklega včeraj /D. Ahačičeva

1964/65

S. Rozman: Veter / D. Ahačičeva

F Literatura o dramskih besedilih, objavljenih v Perspektivah (do leta 1994)

Dominik Smole: Antigona

Bobrownicka, Maria: Problemi strukture Smoletove *Antigone*

Obdobja, 8 (Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura), 1988, str. 187-192

Filipič, Lojze: Antigona Dominika Smoleta.

Slovenski vestnik 1963 (22.2.), št.8, str.3

Hartman, Bruno: Uresničeni in neuresničeni človek.

Gledališki list SNG Maribor 1960/61, str.70-73

Hribar, Tine: Onstran tragedije.

Gledališki list MGL 1982/83

Hribar, Tine: Smoletova Antigona: ob šestdesetletnici avorja in tridesetletnici drame.

Nova revija 8/1989, št.92, str.1590-1605

Inkret, Andrej: Esej o dramah Dominika Smoleta.

Obzorja, Maribor 1968

Kavčič, Vladimir: Abstraktnost 1960.

Naši razgledi 9/1961 (25.2.), št.219, str.87

Kermauner, Taras: Pomenske spremembe v sodobni slovenski dramatiki,

Ljubljana 1975

Kermauner, Taras: Od eksistence do vloge.

Ljubljana 1971

Kermauner, Taras: Trojni ples smrti.

DZS Ljubljana 1968

Kermauner Taras: Vračanje mita v sodobni slovenski dramatiki.

Ljubljana 1988

Kmecl, Matjaž: Troje sodobnih dram.

V: Lirika, epika, dramatika.

Ljubljana 1965, str.283-306

Kolokvij Društva za primerjalno književnost ob dvajseti obletnici drame. V: Primerjalna književnost 4/1981, št.1; referate so prispevali:

Primož Kozak: Prostost in svoboda v Smoletovi Antigoni, str.2-4

Taras Kermauner: Antigona in smrt (umor), str. 5-11

Inkret Andrej: Vprašanje o odsotni Antigoni, str. 12-15

Katja Podbevšek: Funkcionalnost jezikovnih sredstev v Smoletovi Antigoni, str.16-23

Jože Koruza: Vprašanje mita kot "mode" in "zaščitnega" paravana.(Ob recepciji Smoletove Antigone v jugoslovanskem prostoru.), str.24-28

Evald Koren: Misel, ki zanjo Antigona vztrajno išče smisel, str.29-34

Debata. Sodelujoči: T.Hribar, J.Kos, J.Koruza, T. Kermauner, J. Stanek, V. Taufer, E.Koren. Po magnetofonskem zapisu priredil za tisk Darko Dolinar, str.35-40.

Koren, Evald: Antigona v slovenski literaturi: situacija ali junakinja?

Primerjalna književnost 9/1986, št.1, str.27-31

Košuta, Miroslav : Antigona.

Gledališki list SSG Trst 1970/71

Kos, Janko: Resnica današnje drame.

Perspektive 1/1960/61, št.9, str.1042-1052

Kozak, Primož: (Brez naslova).

Gledališki list Odra 57 , sez.1959/60 (ob uprizoritvi Smoletove Antigone)

Kralj, Vladimir: Dominik Smole: Antigona.

V: Pogledi na dramo, Ljubljana 1963, str.353-356

Križaj, Majda: Nekaj besed o dramski besedi.

Gledališki list MGL 1982/83

Predan, Vasja: Dvajset let Antigone Dominika Smoleta.

Dominik Smole: Antigona, Mladinska knjiga 1979, str.82-107

Zorn, Aleksander: Antigona-smisel iskanja, iskanje smisla.

Gledališki list MGL 1982/83, št.3

Zupančič, Mirko: Antigona Dominika Smoleta.

IX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1973

Zupančič, Mirko: Antigona Dominika Smoleta.

Sodobnost 19/1972, št.8-9, str.837-844

Zupančič, Mirko: Antigona Dominika Smoleta.

V: Dominik Smole: Antigona, Ljubljana 1972, str.81-89

Primož Kozak: Afera

Darasz, Zbiegniew: Elementi dramskega oblikovanja Primoža Kozaka.

V: Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura, Obdobja 8, Ljubljana 1988

France, Forstnerič- Drago Jančar: Afera v sodobnem slovenskem gledališču (razgovor s P. Kozakom)

7 dni 1973 (27.12.), št. 52, str.8-10

Inkret, Andrej : Gledališki feljtoni

Ljubljana 1972

Kalan, Filip: Odmevi z ekrana

Maribor 1969, str. 17

Kermauner, Taras: Gledališče, družba, drama,

Ljubljana 1983, str. 213-215

Kermauner, Taras: Afera - tragedija.

Gledališki list PG Kranj, sez. 1978/79

Kermauner, Taras: Kozakova Afera in sodobna slovenska dramatika; O avtorju; O drami.

Gledališki list Odra 57, sez.1960/61 (ob uprizoritvi Kozakove Afere)

Kos, Janko: Resnica današnje drame.

Perspektive 1 1960/61, št.10, str.1242-1253

Kramberger, Marijan:Knjižna žetev 1962, Dramatika.

Nova obzorja 15/1963, št.7-8, str.300-305

Lah, Adrijan: Uvodne opombe.

V : Primož Kozak: Afera, Ljubljana1992

Onič, Gojko: Prispevek k zgodovini slovenske drame (Primož Kozak v okviru svetovne dramatike).

Dialogi 21/1985 št.1-2, str.127-132

Partljič, Tone: Kozakova Afera v Mariboru.

Gledališki list SNG Maribor 1973/74

Povše, Janez: Soočenje z Pivim izročilom Kozakove Afere.

Dialogi 21/1985 št.11-12, str.99-102

Povše, Janez: Živo izročilo Kozakove Afere.

Naši razgledi 31/1983 (9.12.), št.23, str.680

Predan, Vasja: Troje srečanj s Primožem Kozakom.
Naši razgledi 31/1983 (9.12.), št.23, str.678

Predan, Vasja: Kozakova Afera.
Gledališki list SNG Maribor 1973/4

Rupel, Slavko: Afera.
Borec 15/1963, št.4, str.188-189

Primož Kozak: Dialogi

Kalan, Filip: Odmevi z ekrana.
Maribor 1969, str. 9, 13, 14, 39, 144

Kermauner, Taras: O Dialogih.
Gledališki list Odra 57, sez.1962/63

Predan, Vasja: Sodobna slovenska drama.
Gledališki list SSG Trst, sez. 1964/65

J.T.: Sodobna slovenska drama.
Gledališki list SSG Trst 1964/65

Dane Zajc: Otroka reke

Berger, Aleš: Pet pesniških iger Daneta Zajca. "Nikjer ni odrešitve za človeka."
V: Dane Zajc: Igre, str.321-323

Forstnerič, France: Otroka reke.
Nova obzorja 16/1964, št.4, str.188-190

Kalan, Filip: Odmevi z ekrana.
Maribor 1969, str. 33

Kermauner, Taras: O avtorju; O drami; O režijskem konceptu.
Gledališki list Odra 57, sez. 1962/63 (ob uprizoritvi Otroka reke)

Kermauner, Taras: Trojni ples smrti.
str. 25-70, Ljubljana 1968

Novak, France: Otroka reke.
Sodobnost 10/1963, st. 9, str. 923-925

Peter Božič: Vojaka Jošta ni

Inkret, Andrej: Nova slovenska drama in slovensko gledališče.
Problemi 4/1966/67, št.7, str. 975-1009

Kermauner, Taras: Vojaka Jošta ni.
V: Peter Božič: Vojaka Jošta ni, str. 45-49, Maribor 1970

Kos, Janko: (Brez naslova).
Gledališki list Odra 57, sez. 1961/62, (ob uprizoritvi "Vojaka Jošta ni").

Rupel, Dimitrij: Drame Petra Božiča. Vojaka Jošta ni.
Naši razgledi 19/1971 (12.2.), št.3, str.76-77

Peter Božič: Kaznjenci

Kalan, Filip: Odmevi z ekrana.
Maribor 1969, str. 50-51

Kermauner, Taras: Svoboda do neodrešljivosti.

V: Peter Božič: Kaznjenci, str. 59-61, Maribor 1970

Rupel, Dimitrij: Drame Petra Božiča: Kaznjenci.

Naši razgledi 19/1971 (12.2.), št.3, str.76-77

Vitomil Zupan: Aleksander praznih rok

Inkret, Andrej: Tragična komedija o Aleksandru Velikem. Gledališki list Drame SNG Ljubljana 1970/71, str.71-75

Kozak, Primož: (Brez naslova.)

Gledališki list Odra 57, sez.1961/62 (ob uprizoritvi Aleksandra praznih rok)

Zupančič, Mirko: Vitomil Zupan, Aleksander praznih rok.

V: Gledališki zapisi in eseji, Maribor 1972, str. 109-110

Marijan Rožanc: Stavba

Kermauner, Taras: Rožanc v obdobju Revije 57 in Perspektiv.

V: Marjan Rožanc in njegovo delo, Ljubljana 1991

Taufer, Veno: O Stavbi.

Gledališki list Odra 57, sez.1961/62 (ob uprizoritvi Stavbe)

F1 Diplomske naloge

Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta v Ljubljani

Borovnik, Silvija: Groteska v dramah Dominika Smoleta;

Drofenik, Olga: Dominik Smole, Antigona;

Grmek, Lidija: Vpliv Sartrove eksistencialistične misli na literarna teksta Dominika Smoleta - Črni dnevi in beli dan; Antigona;

Susman, Vida: Antigona Dominika Smoleta v kritiki;

Tedeško, Janko: Dominik Smole: Antigona (Primerjava s Sofoklovo in Anouilhovo Antigono);

Golob, Tatjana: Poezija in dramatika Daneza Zajca;

Ravbar, Marija: Primož Kozak: Afera;

Honn, Iztok: Šest Božičevih dram;

Ličen, Tatjana: Dramatika Petra Božiča;

Virant, Anton: Dramatika Petra Božiča;

Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani

Kolar, Vita: Kafka in generacija pisateljev iz petdesetih.

Mokrin, Vida: Dramatika Petra Božiča med Sartrom in Ionescom.

Pirker, Milan: Ionesco in Božič.

Sedej, Janez: Peter Božič in gledališče absurda.

Skerget Polona: Dramatika absurda: Ionesco, Beckett in Dominik Smole.

Skomina, Mirjam: Smoletova Antigona in Anouilh, Sofokles.

Selj, Milan: Albert Camus in Dominik Smole.

Virant, Anton: Absurdnost v dramatiki Dominika Smoleta.

Zagoričnik, Ifigenija: Gledališče absurda in Peter Božič;

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo

Inkret, Andrej: Drama in gledališče Dominika Smoleta, Primoža Kozaka in Petra Božiča;

Jurca, Vesna: Uprizoritve dram Primoža Kozaka na odrih slovenskih gledališč;

Kreft, Mojca: Vitomil Zupan: Drame;

Schmidt Malina: Slovenske, poveljne mitično poetične drame;